

A BETHLEN-KORMÁNY MEGALAKULÁSA
ÉS A KONSZOLIDÁCIÓ SZELLEMI HÁTTERE

A BETHLEN-KORMÁNY MEGALAKULÁSA ÉS A KONSZOLIDÁCIÓ SZELLEMI HÁTTERE

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár és az Országgyűlés Hivatala
Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága 2021. szeptember 28-i,
az első Bethlen-kormány megalakítása 100. évfordulója tiszteletére szervezett
konferenciájának előadásai

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2022

A kötet megjelenését támogatta:

Szerkesztők:

Hollósi Gábor – Joó András – Ujváry Gábor

A névmutatót Kocsis Annamária készítette

© Szerzők, 2022

© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2022

© Magyar Napló, 2022

ISBN 978-963-541-103-0

TARTALOM

BETHLEN ISTVÁN ÉS MAGYARORSZÁG KONSZOLIDÁCIÓJA

Szakály Sándor:	
A Bethlen-kormány megalakításának előzményei és körülményei 1921-ben . . .	9
Ujváry Gábor:	
Bethlen István és Klebelsberg Kuno szerepe Magyarország kulturális konszolidációjában	19
Gali Máté:	
Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata	33
Pritz Pál:	
Ritoók Emma világi	47
Pók Attila:	
Emigráció és konszolidáció. Magyar diemmak 1919–1944	69
Seres Attila:	
Nemzeti keresztény eszmeiség és gazdasági pragmatizmus. Bethlen István és a „Szovjetunió-sajtóvita” 1926-ban	82
Saad József:	
Ottlik László Új Hungária-cikke és a körülötte kibontakozott sajtóvisszhang	121
Joó András:	
„Szekfű és Balogh a főasztal oldalára ültek, Bethlen közelébe.” Háttérszereplők a magyar béketapogatódzások történetében	148

BALOGH JÓZSEF, A FILOLÓGUS ÉS A KULTÚRDIPLOMATA

Greg Brooks:

Köszöntő beszéd. Hangos és néma olvasás a középkorban 159

Frank Tibor:

Vallástudósból kultúrdiplomata: Balogh József (1893–1944) 161

Adamik Tamás:

Balogh József, a tudós filológus 183

Takács László:

Humanisztikus tudomány a válaszúton:

Balogh József és a magyar ókortudomány 192

Névmutató 203

BETHLEN ISTVÁN
ÉS MAGYARORSZÁG KONSZOLIDÁCIÓJA

A BETHLEN-KORMÁNY MEGALAKÍTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI ÉS KÖRÜLMÉNYEI 1921-BEN

1921. április 14-én Magyarország kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós¹ Kormányzói elhatározása² eredményeként új miniszterelnöke lett a Magyar Királyságnak Bethlen István gróf³ személyében. A magyar politikai életben már jól ismert, de a külföldön sem ismeretlen Bethlen István miniszterelnöki kinevezése igazából nem okozott meglepetést. Személye az 1919 augusztusa utáni időszakban többször is szóba került miniszterelnökként, de részben a körülmények alakulása, részben saját döntése eredményeként az korábban nem valósult meg.⁴ 1921. március 26-án az uralkodó, IV. Károly magyar király⁵ magyarországi „visszatérési kísér-

¹ Horthy Miklós, vitéz, nagybányai (Kenderes, 1868. június 18. – Estoril, Portugália, 1957. február 9.), az Osztrák–Magyar Haditengerészet hivatásos tisztje, altengernagy. 1920. március 1. és 1944. október 16. között a Magyar Királyság államfője, kormányzó. Életére, működésére vonatkozóan a teljesség igénye nélkül lásd: BENCSIK Gábor: *Horthy Miklós. A kormányzó és kora*. Budapest, Magyar Mercurius, 2019. – HOREL, Catherine: *Horthy*. Budapest, Kossuth, 2017. – SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944*. Budapest, Akadémiai, 2001. – TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2014.

² A Kormányzói elhatározás szövegét – „Kedves gróf Bethlen! Önt a m. kir. miniszterelnökké kinevezem és a ministerium megalakítása iránti javaslatait elvárom. Kelt Budapesten, 1921. április hó 14. napján. Horthy s. k. Teleki Pál s. k.” – lásd: *Az 1920. évi február hó 16-ára kihirdetett Nemzetgyűlés naplója*. IX. kötet, 183.

³ Bethlen István, gróf (Gernyeszeg, 1874. október 8. – Moszkva, Szovjetunió, 1946. október 5.), földbirtokos, gazdász, politikus. A Magyar Királyság miniszterelnöke 1921. április 14. és 1931. augusztus 24. között. Egyéb miniszteri tisztjeire vonatkozóan lásd: BÖLÖNY József – HUBAI László: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Budapest, Akadémiai, 2004. (5. jav. bőv. kiad.) (A továbbiakban: BÖLÖNY–HUBAI, 2004.) 293. Életútjára, politikai működésére vonatkozóan lásd: ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991. (A továbbiakban: ROMSICS, 1991.)

⁴ A Simonyi-Semadam Sándor (Csesznek, 1864. március 23. – Budapest, 1946. június 4.), ügyvéd, politikus, miniszterelnök 1920. március 15. – 1921. július 19.) vezette kormány 1921. június 26-i lemondását követően az államfő, Horthy Miklós kormányzó Bethlen Istvánt szerezte volna a miniszterelnöki tisztségre, feltételeit nem fogadták el, így a megbízatástól elállt. A kormányalakítással kapcsolatos tárgyalásokról és Bethlen István feltételeiről lásd: ROMSICS, 1991. 108–110.

⁵ IV. Károly (Habsburg), magyar király, I. Károlyként osztrák császár. (Persenbeug, Ausztria, 1887. augusztus 17. – Funchal, Madeira sziget, 1922. április 1.), 1916. december 21. és 1918. november 13. között magyar király (koronázásának időpontja és helyszíne: 1916. december 30. Budapest), 1916. december 21. és 1918. november 11. között osztrák császár.

lete”⁶ nyomán kialakult politikai helyzetben azonban egyértelművé vált, hogy a miniszterelnökként az uralkodó próbálkozása miatt magát felelősnek tekintő Teleki Pál gróf⁷ után csak Bethlen István következhet a pozícióban.

Mi vezetett a Teleki Pál gróf vezette kormány lemondásához és Bethlen István miniszterelnöki kinevezéséhez?

Az uralkodó, IV. Károly 1921. március 26-án érkezett Svájcból Szombathelyre Erdődy Tamás gróf⁸ kíséretében, ahol gróf Mikes János⁹ szombathelyi püspöknél szállásolták el. Az uralkodó hamis útlevéllal utazott Magyarországra, azzal a céllal, hogy „visszavegye” a trónját. A korabeli vélekedések szerint ezt az antanthatalmak – de legalábbis Franciaország – támogatta volna. Ez azonban téves vélekedés. Semmi nyoma nincs annak, hogy erre bármiféle ígéret – akár szóban akár írásban – megfogalmazódott volna.¹⁰ Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy IV. Károly svájci emigrációjában levelezés útján tartotta kapcsolatot híveivel és magával Horthy Miklóssal is, akinek jelezte is, hogy szándékában áll a trónt minél előbb elfoglalni.¹¹

A (volt) uralkodó magyar trónra való visszatérése erősen megosztotta a magyar politikai élet szereplőit. A szabad királyválasztók és a legitimisták között komoly

⁶ A volt uralkodó 1921. március 27-én minden előzetes jelzés nélkül Magyarországra, Szombathelyre érkezett, és érvényesíteni kívánta uralkodói jogait, azaz visszatérni a magyar trónra, mivel az eckartsai nyilatkozatot – amely így szól: „Trónra lépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet a háború borzalmától megszabadítsam; amely háború keletkezésében semmi részem nem volt. Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet szabad fejlődésének, mely iránt változatlan szeretettel vagyok átitatva. Ennél fogva minden részvételtől az államügyek vitelében visszavonulok, és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövőendő államformáját megállapítja. Kelt Eckartsau, ezerkilencszáz-tizenhét november hó tizenharmadikán. Károly” – nem „lemondásként” értékelte, hanem azt az uralkodói jogai gyakorlásának ideiglenes felfüggesztésének tekintette. A nyilatkozat értelmezése napjainkig vitatott a szakmai körökben.

⁷ Teleki Pál, gróf, széki (Budapest, 1879. november 1. – Budapest, 1941. április 3.), földbirtokos, jogász, földrajztudós, 1919-től egyetemi tanár, politikus. Magyarország miniszterelnöke 1921. július 19. és 1921. április 14., valamint 1939. február 16. és 1941. április 3. között. Egyéb miniszteri tisztjeire vonatkozóan lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 459–460. Életére, munkásságára lásd: ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005. (A továbbiakban: ABLONCZY, 2005.)

⁸ Erdődy Tamás, gróf, monyorókeréki és monoszloi (Vörösvár, 1886. július 1. – Kőszeg, 1931. április 20.), császári és királyi kamarás.

⁹ Mikes János, gróf, zabolai (Zabola, 1876. június 27. – Répceszentgyörgy, 1945. március 28.), római katolikus pap. 1912. január 1-jétől szombathelyi megyés püspök. Címzetes érsekként 1935. december 31-én nyugállományba vonult.

¹⁰ ABLONCZY, 2005. 196–197.

¹¹ Az uralkodó 1920 májusában írt levelet Horthy Miklósnak, amelyben jövőendőbeli elképzeléseit, a magyar trón tervezett elfoglalását vázolta fel. A levelet közli: BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója*. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta PRITZ Pál. Budapest, Európa, 1993. (A továbbiakban: BOROVICZÉNY, 1993.) 104–105.

konfliktust okozott ez a kérdés. A miniszterelnök, Teleki Pál gróf az ügyben úgy foglalt állást, hogy „[...] Károly királynak azonnali visszahozatala, mint másrésről Károly királynak a nemzetgyűlés többsége által való detronizálása is óriási veszedelmet jelentene az országra nézve”.¹²

A Magyarországra visszatért uralkodó Szombathelyen fogadta Teleki Pál miniszterelnököt és az őt iváncai birtokán, szalonkavadászaton vendégül látó Sigray Antal grófot,¹³ aki az uralkodó elkötelezett hívének számított. Teleki igyekezett az uralkodót „lebeszélni” tervezett budapesti útjáról, és javasolta neki, hogy térjen vissza Svájcba. Erről az uralkodó elkötelezett hívének számító Lehár Antal báró¹⁴ ezredes röviden így emlékezett meg: „Teleki megdöbbsent, egy polgárháború lehetőségéről beszélt, és csak nagyon nehezen tudott uralkodni magán.”¹⁵ Végül abban egyeztek meg, hogy a miniszterelnök Budapestre indul március 27-én, hogy tájékoztassa és „felkészítse” Horthy Miklós kormányzót az uralkodó jöttéről. A tájékoztatás azonban elmaradt, mert IV. Károly előbb érkezett Budapestre, mint Teleki Pál – akinek az autóját vezető gépkocsivezető eltévedt –, és meglepte Horthy Miklós kormányzót.

Az uralkodó és a kormányzó megbeszélése hosszú ideig tartott, és végül is Horthynak sikerült meggyőznie IV. Károlyt, hogy hagyja el az országot.¹⁶ Erre 1921. április 5-én került sor, amit megelőzött a szövetséges főhatalmak magyarországi főbiztosainak Teleki Pál miniszterelnökhöz intézett jegyzéke,¹⁷ valamint a szomszédos országok tiltakozása. Utóbbiak közül Csehszlovákia, illetve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság casus bellinek – háborús oknak – tekintette IV. Károly visszatérését és részleges mozgósítást rendelt el.

¹² ABLONCZY, 2005. 195.

¹³ Sigray Antal, gróf, alsó- és felsősurányi (Ivánc, 1879. május 17. – New York, 1947. december 26.), földbirtokos, legitimista politikus. 1904-től a Főrendiház tagja. 1919-ben ellenforradalmi tevékenységet folytatott. 1920 és 1921 között a Dunántúl főkormánybiztosa, később Nyugat-Magyarország főkormánybiztosa. IV. Károly 1921. októberi visszatérési kísérlete után tisztéből felmentették. A két világháború közötti évek meghatározó legitimista politikusa, aki a Nemzetgyűlésnek és az Országgyűlésnek egyaránt tagja volt.

¹⁴ Lehár Antal báró (Sopron, 1876. február 21. – Bécs, Nussdorf, Ausztria, 1962. november 12.), tényleges állományú katonatiszt, 1921-ben vezérőrnagy. Az uralkodó első visszatérési kísérlete idején a szombathelyi katonai körlet parancsnoka ezredesi rendfokozatban. A vonatkozó időszakra lásd: LEHAR, Anton von: *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. Hrsg. von Peter BROUCEK. Wien, Verlag für Wissenschaft und Politik, 1973.

¹⁵ LEHÁR Antal: Egy katonatiszt naplója 1919–1921. *História*, 1993/11. 27.

¹⁶ Az uralkodó és a kormányzó közötti megbeszélésekről lásd: HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa–História, 1990. (a továbbiakban: HORTHY, 1990.) 146–150., valamint BOROVICZÉNY, 1993. 92–96. A beszélgetések tartalmát a két emlékező hasonlóan, de nem azonosan idézi fel.

¹⁷ A francia nyelvű jegyzék magyarra fordított szövegét lásd: HORTHY, 1990. 350.

Ezzel gyakorlatilag a korábban már komoly belső feszültségekkel terhelt Teleki-kormány sorsa megpecsételődött. A kortárs Kozma Miklós¹⁸ szerint „a Teleki-kormány a pénzügyi javaslatok letárgyalásáig marad. Bethlen-kombinatio 6-8 hét előtt nem aktuális”.¹⁹

A Kozma Miklós által 1921. március 9-én tett megállapítás végül is a jelzett időhatáron belül valósult meg. A Magyarországot elhagyó uralkodó nyilatkozatát – amelyhez Teleki Pál miniszterelnök bevezetőt írt – 1921. április 7-én közölték a napilapok.²⁰ Az amúgy semleges szöveg azonban felbőszítette a szabad királyválasztókat, hiszen ők annak a megjelentetését nem tartották elfogadhatónak. A napokig húzódó válság végére Teleki Pál lemondása tett pontot. 1921. április 13-én kérte miniszterelnöki tisztéből való felmentését, amit az államfő elfogadott.

Teleki Pál lemondása után egyértelmű volt szinte mindenki számára, hogy az adott helyzetben az új miniszterelnök Bethlen István gróf kell, hogy legyen, akit egyébként Teleki Pál már 1920 decemberében kapacitált, hogy vállalja el a tisztséget. Bethlen azonban jól érzékelhette, hogy akkor elvállalni a miniszterelnöki tisztséget, kvázi „politikai öngyilkossággal” érne fel. Kivárt, megvárta a megfelelő pillanatot.

Bethlen István nem volt kezdő a magyar politikában. 1901-től volt az Országgyűlés Képviselőházának tagja, jól ismerte a magyarországi politikai, gazdasági viszonyokat és a világháborús vereséget követően elveszítvén erdélyi birtokait, Budapestre telepedett át, és a köz- és politikai élet meghatározó szereplője maradt egészen 1944 tavaszáig. Bethlen István, aki 1918 novemberében még elfogadta és egy ideig támogatta is a Károlyi Mihály²¹ nevével fémjelzett kormányt, 1919-ben élesen elutasította a bolsevik hatalomátvételt és a Magyarországi Tanácsköztársaságot, amely nevét 1919 júniusában Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságra változtatta. Bethlen kérlelhetetlen ellenfele/ellensége lett a regnáló bolsevik hatalomnak, és igyekezett tenni is annak megbuktatásáért. Vezetésével alakult meg az Anti-

¹⁸ Kozma (Lázár) Miklós, leveldi (Nagyvárad, 1884. szeptember 5. – Budapest, 1941. december 7.), tényleges államánnyú katonatiszt, majd politikus. A Magyar Távirati Iroda elnöke (1920–1935 és 1937–1940), illetve a Magyar Rádió elnöke 1926–1935 és 1937–1940 között. Belügyminiszter 1935. március 4. és 1937. február 3. között, Kárpátalja kormányzói biztosa 1940. szeptember 12. és 1941. december 7. között. Személyére és működésére vonatkozóan lásd: ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. I–II. kötet. PolgArt Kiadó, Budapest, 2012.

¹⁹ ABLONCZY, 2005. 199.

²⁰ Az uralkodó Szombathelyen 1921. április 2-án keltezett nyilatkozatának szövegét közli: BOROVICZÉNY, 1993. 104–105.

²¹ Károlyi Mihály, gróf, nagykárolyi (Budapest, 1875. március 4. – Venice, Franciaország, 1955. március 19.), földbirtokos, politikus. 1918. október 31. és 1919. január 11. között a Magyar Királyság, majd a Magyar Népköztársaság miniszterelnöke, 1919. január 11. és 1919. március 21. között az utóbbinak ideiglenes köztársasági elnöke. Egyéb miniszteri tisztségeire lásd: BOLONY-HUBAI, 2004. 361.

bolsevista Comité²² – korabeli rövidítéssel ABC –, amely mindent megtett a regnáló kommunista hatalom megbuktatásáért. Bethlen mint a jelzett szerveződés vezetője, 1919 nyarán került közelebbi kapcsolatba Horthy Miklóssal, aki akkor a Károlyi Gyula gróf²³ vezette szegedi ellenkormány hadügyminisztere, majd a Nemzeti Hadsereg fővezére volt.

A magyarországi politikai életben egyre inkább meghatározó szerepet betöltő Bethlen 1919 késő ősztől tagja lett a háborút lezáró béketárgyalásokra készülő magyar küldöttségnek, és Apponyi Albert gróf,²⁴ illetve Teleki Pál gróf mellett annak meghatározó alakjává vált.

A párizsi béketárgyalásról 1920 áprilisában hazatért Bethlen az Országos Menekültügyi Tanács, majd az Országos Menekültügyi Hivatal elnöke lett, amely nem kevés feladatot adott az erdélyisége okán többszörösen is érintett politikusnak.

Ekkor nem volt tagja a Nemzetgyűlésnek. Az 1920 márciusában megtartott nemzetgyűlési választásokon nem indult, azonban a román királyi haderő Magyarországról történt kivonulása után megtartott „kiegészítő választásokon” 1920 júniusában megpróbálta megszerezni a hajdúsági kerület nemzetgyűlési képviselői mandátumát. Próbálkozása azonban csúfos kudarccal végződött. A választás első fordulójában a második helyet szerezte meg, az 1920. június 27–28-án megtartott második fordulóban viszont már több ezer szavazattal kapott kevesebbet ellenfelénél, így nem került be a Nemzetgyűlésbe. (Azonban nem maradt képviselői mandátum nélkül, miután 1920 szeptemberében Hódmezővásárhelyen – ellenfél nélkül – egyhangúlag választották képviselővé.)

Az 1920 márciusában megtartott nemzetgyűlési választásokat követően a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormány benyújtotta a lemondását, és megkezdődtek a kormányalakítási tárgyalások. Az államfő, Horthy Miklós és Bethlen István közötti

²² Anti Bolsevista Comité (Anti-Bolsevista Comité) 1919. április 12-én Bécsben a Magyarországi Tanácsköztársaság elleni fellépésre létrehozott ellenforradalmi szervezet, amelynek vezetője Bethlen István volt. Legitimista, függetlenségpárti és Keresztény Nemzeti Egység Pártjához tartozó politikusok összefogásával jött létre. Gyakorlatilag 1919 májusának közepéig tevékenykedett. A legismertebb tettük a bécsi magyar követségről jelentősebb pénzüsszeg megszerzése volt 1919. május 2-án.

²³ Károlyi Gyula, gróf, nagykárolyi (Nyírbakta, 1871. május 7. – Budapest, 1947. április 23.), földbirtokos, politikus. 1919. május 5. és 1919. május 30. között az aradi, 1919. május 30. és 1919. július 12. között az első szegedi ellenkormány elnöke. Későbbi miniszteri és miniszterelnöki tisztségeire lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 360–361.

²⁴ Apponyi Albert, gróf, nagyapponyi (Bécs, 1846. május 29. – Genf, Svájc, 1933. február 7.), földbirtokos, politikus, diplomata. 1919–1920-ban a magyar béke delegáció elnöke. 1925 és 1933 között Genfben, a Nemzetek Szövetségénél a Magyar Királyság fődelegátusa. Miniszteri tisztségeire lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 280.

igen jó személyes viszony okán Bethlen személye került elsődlegesen szóba miniszterelnökként.

Az előzetes tárgyalások kapcsán két előfeltételt fogalmazott meg: támogassák a pártok egy abszolút többséggel bíró kormánypárt létrehozását és kapja meg a kormányzó a házfelosztás jogát. Utóbbit az 1920. évi I. törvénycikk nem tartalmazta.²⁵

Bethlen „kívánságának” eredményeként mintegy egyhetes tárgyalássorozatot követően 1920. július 13-án megalakult az Egyesült Nemzeti Keresztény Kisgazda és Földmíves Párt, amely a jövőre nézve egy nyolcpontos programtervezetet fogadott el. Ez alapvetően az 1918–1919-ben felbomlott jogrend helyreállítását tekintette elsődleges céljának, de többnyire általánosságokat fogalmazott meg a földreform, a keresztény társadalom intézményes védelme, az 1914 utáni honosítások és a nemkívánatos elemek (az úgynevezett galíciai zsidók) kitoloncolása kérdésében.

Bethlen – érthető okokból – kimondottan fontosnak vélte a személyi kérdéseket, ami a miniszteri tárcák elosztásában mutatkozott meg, gyakorlatilag szabad kezét kért a maga számára. Az új párt – amelyet később csak Egységes Pártként emlegettek – különböző szárnyai azonban csak részben azonosultak Bethlen elképzeléseivel, így az általa miniszteri tisztségekre megnevezett személyekhez ragaszkodó dezignált kormányfő 1920. július 14-én visszaadta a kormányzónak a megbízatást, és maga helyett Teleki Pált ajánlotta a miniszterelnöki tisztségre. Horthy – Bethlen javaslatát elfogadva – 1920. július 15-én Teleki Pált bízta meg a kormányalakítással, aki gyorsan létre is hozta kormányát, elfogadva a különböző pártok személyi javaslatait.

A gyors kormányalakítás ellenére maga Teleki is úgy vélekedett, hogy kormánya valószínűleg nem lesz „hosszú életű”, egyesek szerint tudatos „áldozatvállalás” volt részéről a tisztség elfogadása, amelyről többek között a Magyarországra akkreditált német követ így jelentett. „A jelenlegi miniszterelnök magánjellegű közlése szerint [...] a hozzá személyileg közelálló Bethlen gróf rövid időn belülre várható ismételt előtérbe kerülésével lehet számolni. Gróf Teleki maga kizártnak tarja kabinetjének hosszú élettartamát.”²⁶ Hasonló jelentést küldött a magyarországi francia követ is

²⁵ Az 1920. évi I. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről. A törvénycikk Második fejezetének 13. §-a – Kormányzói hatalom – tartalmazta az államfői jogokkal kapcsolatos megfogalmazásokat. A Nemzetgyűlés elnapolása, a ház felosztása nem szerepelt a jogok között. Ezt később az 1920. évi XVII. törvénycikk – az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk 13. §-ának módosításáról – biztosította az államfőnek. A hivatkozott törvénycikkeket lásd: 1000 év törvényei (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>, letöltve: 2022. 03. 22.).

²⁶ ROMSICS, 1991. 110.

Párizsba, aki 1920. augusztus 2-i táviratában így fogalmazott: „Teleki grófot rövidesen valószínűleg Bethlen gróf fogja felváltani a kabinet élén.”²⁷

A kérdés csak az lehetett ilyen előjelek után, hogy mit takar a „röviden” és milyen okok lesznek azok, amelyek a miniszterelnöki tisztségben történő változást elősegítik, illetve meghatározzák.

A valóságban ezen ok az uralkodó, IV. Károly magyar király korábban már vázlatosan leírt úgynevezett „első visszatérési kísérletével” ténylegesült. A visszatérési kísérlet kérdését nem a legszerencsésebben kezelő Teleki Pál miniszterelnök lemondása utat nyitott Bethlen Istvánnak a miniszterelnöki tisztség elfogadására, elfoglalására. Hogy a változás, váltás a levegőben volt, arra utalhat a korszak egyik meghatározó közéleti szereplőjének, politikusának, vitéz leveldi Kozma Miklósnak a már korábban idézet feljegyzése, amely 1921 márciusában alig hat-nyolc hétre tette a Teleki kormány „fennmaradását”.

Amikor Bethlen elfogadta a miniszterelnöki megbízatást, már elmondható volt – Romsics Ignác találó szavait idézve –, hogy nem az ország tett neki ezzel szívességet, hanem vállalásával Bethlen István Magyarországnak.²⁸

A miniszterelnöki kinevezésről Horthy Miklós mintegy harminc esztendő távlatából röviden ekképp emlékezett meg: „Első feladatomnak azt tartottam tehát, hogy az országot politikai és gazdasági téren megerősítsük, kifelé pedig szabad utat keressünk. A Gondviselés ehhez a kettős feladatomhoz olyan munkatársat adott mellém, akiben tökéletesen megbízhattam, és akinek kiváló szellemi és jellembeli adottságai biztosítékot nyújtottak arra, hogy szándékaim az elérhető legjobb módon kerülnek megvalósításra. Bethlen István gróf volt ez a férfi, akit Teleki Pál lemondása után 1921 áprilisában miniszterelnökké neveztem ki. [...] Bethlen alapvető konzervatív gondolkodása szerencsésen egyesült nagyvonalú liberális reformeszmékkal. Világismerete és veleszületett politikai tehetsége különösen alkalmassá tették arra, hogy a külpolitikai lehetőségeket kifürkészsze, megragadja vagy akár meg is teremtsen abból a célból, hogy Magyarország lassanként visszanyerhesse mozgási szabadságát.”²⁹

Bethlen István gróf kormánya 1921. április 14-én alakult meg, a következő személyi összetételben:

- miniszterelnök: Bethlen István, gróf,
- külügyminiszter: Bánffy Miklós, báró, losonci,³⁰

²⁷ Uo.

²⁸ ROMSICS, 1991. 118.

²⁹ HORTHY, 1990. 162.

³⁰ Bánffy Miklós, báró, losonci (Kolozsvár, 1873. december 30. – Budapest, 1950. június 6.), író, színpadi rendező, diplomata, politikus. A Magyar Királyság külügyminisztere 1920. április 14. és 1922. december 19. között és külügyminiszterként ideiglenesen a „nemzeti kisebbségek tárca nélküli

- belügyminiszter: Ráday Gedeon, gróf,³¹
- honvédelmi miniszter: Belitska Sándor,³²
- népjóléti és munkaügyi miniszter: Bernolák Nándor,³³
- pénzügyminiszter: Hegedűs Lóránt,³⁴
- kereskedelemügyi miniszter: Hegyeshalmy Lajos,³⁵
- közlekedési miniszter: Mayer János,³⁶
- földművelésügyi miniszter: Szabó István, nagyatádi,³⁷
- vallás- és közoktatásügyi miniszter: Vass József,³⁸

minisztere” 1921. április 14. és 1922. február 10. között. Ezt követően a politikától visszavonulva művészeti és írói munkásságot folytatott.

- ³¹ Ráday Gedeon, gróf (Pest, 1872. október 18. – Iklad, 1937. szeptember 22.), közigazgatási szakember, politikus. 1910 és 1917 között szolgabíró, majd 1919–1920-ban főispán. 1921. április 14. és 1921. december 3. között belügyminiszter Bethlen István első kormányában.
- ³² Belitska Sándor (Lajosfalva, 1872. április 1. – Budapest, 1939. december 7.), tényleges állományú katonatiszt, legmagasabb rendfokozata címzetes gyalogsági tábornok. Csapattiszt, majd vezérkari tiszt. Az első világháború befejezésekor vezérőrnagy. 1918 novembere és decembere között a „Magyar Néphadsereg” főparancsnoka. 1919. július 12. és 1919. augusztus 12. között hadügyminiszter a szegedi ellenkormányban. 1920. december 16-tól 1923. június 28-ig honvédelmi miniszter, 1920. december 17-től altábornagyi rendfokozatban. 1923. október 23-tól 1930. április 5-ig a Magyar Királyság Lengyelországba akkreditált követe „II. fizetési osztályba sorolt rendkívüli és meghatalmazott miniszter”-i rangban.
- ³³ Bernolák Nándor, dr. (Radvány, 1880. október 2. – Budapest, 1951. augusztus 8.), jogász, jogakadémiai majd egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem első rektora. Az első Bethlen-kormányban 1921. április 14. és 1922. június 16. között népjóléti és munkaügyi miniszter. A politikától eltávolodva ügyvédként működött.
- ³⁴ Hegedűs Lóránt (Pest, 1872. június 28. – Budapest, 1943. január 1.), író, történész, gazdaságpolitikus, bankár. A Magyar Tudományos Akadémia levelező (1920), tiszteleti (1934), majd igazgató (1935) tagja. 1920. december 16. és 1921. szeptember 27. között pénzügyminiszter.
- ³⁵ Hegyeshalmy Lajos (Pest, 1862. október 21. – Budapest, 1925. március 7.), statisztikai hivatali, kereskedelemügyi minisztériumi tisztviselő. 1921. december 16. és 1922. június 16. között kereskedelemügyi miniszter a Bethlen-kormányban. Egyéb miniszteri tisztségeire lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 131.
- ³⁶ Mayer János (Kompolt, 1871. június 7. – Kompolt, 1955. december 23.), kiscgazda politikus, az Egyesült Párt elnöke 1922 és 1924 között és a Nemzeti Egység Pártja társelnöke 1936-tól. 1921. április 14. és 1921. június 29. között a Bethlen-kormányban közlekedési miniszter. Egyéb miniszteri tisztségeire lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 394.
- ³⁷ Szabó István (nagyatádi) (Erdősokonya, 1863. szeptember 17. – Erdősokonya, 1924. november 1.), gazdálkodó, politikus. 1909-től a különböző néven működő kiscgazdapártok meghatározó alakja, elnöke. 1922-től a Keresztény, Keresztény Földműves- Kiscgazda és Polgári Párt elnöke. 1920. augusztus 15. és 1921. december 3. között földművelésügyi miniszter, 1920. december 16. és 1921. június 29. között kiscgazdaügyi tárca nélküli miniszter. Egyéb miniszteri tisztségeire lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 442. Életútjára lásd: *Nagyatádi Szabó István*. Nagyatádi Szabó István Emlékbizottság, Budapest, 1935.
- ³⁸ Vass József (Sárvár, 1877. április 25. – Budapest, 1930. szeptember 3.), római katolikus pap, hitszónok, egyetemi tanár. 1924. február 16-tól kalocsai nagyprépost. 1920. december 16. és 1922. június

- nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere (ideiglenesen mint külügyminiszter): Bánffy Miklós, báró losonci,
- tárca nélküli kiskazda miniszter (ideiglenesen mint földművelődésügyi miniszter): Szabó István, nagyatádi.

A Bethlen-kormány ezen összetételében azonban csak rövid ideig állt fenn. Bethlen István 1921 decemberétől 1924-ig a miniszteri posztokon számos cserét hajtott végre,³⁹ és a több mint tíz esztendei miniszterelnöki működése során a kormány összetétele szinte kivétel nélkül az ő elképzelései szerint alakult, melyhez minden alkalommal elnyerte az államfő, Horthy Miklós támogatását, aki Bethlen Istvánt a legbizalmasabb tanácsadói körébe sorolta.

S hogy mit is gondolt miniszterelnökként megvalósítani Bethlen István 1921-ben Magyarországon? Erről miniszterelnöki bemutatkozó beszédében szólt – amely gyakorlatilag a bethleni kormányprogram meghirdetését jelentette – a magyar Nemzetgyűlés 1921. április 19-i ülésén.

Bethlen István értékelte az előző évtizedek történéseit és úgy fogalmazott, hogy „az újonnan hivatalba lépett kormánynak az a feladata, hogy szilárd politikai irányt adjon a nemzetnek”.⁴⁰ Bethlen István megfogalmazta azt is, hogy a múltat már nem lehet feltámasztani és nem is érdemes. Beszédében erről így szólt: „Új politikát kell kezdenünk, mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újrakezdeni nem lehet. [...] A régi jelszavak elkoztak.”

A miniszterelnök szavait élénk éljenzés és taps fogadta, amikor azt mondta: „Az ország elérte régi vágyát, a nemzeti függetlenséget. [...] A nemzeti függetlenséghez minden körülmények között ragaszkodnunk kell. [...] Ezt azonban olyan áron értük el, milyent soha sem fizettünk volna, ha öntudatosan akartunk volna azt megszerezni.” Bethlen István ugyanakkor ebben a kérdésben kritikát is megfogalmazott, amikor arról szólt, hogy „[...] meg kell állapítanom, hogy katasztrófánk okai is önmagunkban rejlenek, a külső körülmények elősegítették, de voltaképpen a nemzet belső bajai és sebei voltak azok, amelyek a katasztrófát előidézték”. A kormányfő szerint négy nagy feladat előtt áll a kormány, de a nemzet is, mert mint mondta: „A világ ma nagy destruktív eszmeáramlat hatása alatt áll, Oroszországban még

16. között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Egyéb miniszteri tisztségeire lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 471.

³⁹ Az 1921 és 1924 között működött Bethlen István vezette kormányok személyi összetételének változásaira lásd: BÖLÖNY–HUBAI, 2004. 131–133.

⁴⁰ BETHLEN István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. és az utószót írta ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2000. 116. A további idézetek ebből a kötetből származnak (oldalszám megjelölése nélkül).

bolsevizmus uralkodik, a bolsevizmus egész Európát behálózza ágenseivel, behálózza pénzzel és működésben van.” A miniszterelnök szerint ez a veszély még Magyarországon is fennáll, amelyet nem lehet nem megállítani.

Második fontos feladata a nemzetnek – és így értelemszerűen a kormánynak is – a „[...] társadalom gyógyítása [...] gazdasági csatornákon keresztül, hordképes középosztályt kell újból teremteni [...] mégpedig a gazdasági lehetőségek felhasználásával. Arra kell törekednünk, hogy a gazdatársadalomban egyfelől a harmóniát helyreállítsuk, [...] másfelől a kisgazda-társadalmunkat megerősítsük, [...] mert a kisgazda-társadalom a nemzet gerince, amely a kultúra terén haladva, és vagyonban gyarapodva, majdan kezébe veszi a hatalmat, ebben az országban az intelligenciával együtt alapját fogja megvetni annak az egészséges demokratikus fejlődésnek, amelyre ennek az országnak szüksége van.”

Bethlen István harmadik feladatként a céltudatos kultúrpolitikát nevezte meg, amely nélkül nem lehetséges igazi konszolidáció és a negyedik feladat az, hogy „[...] emeljük és megeremtsük a nemzet külpolitikai horizontját”.

A miniszterelnöki programbeszédében Bethlen István részletesen szólt mind a négy területről, és olyan kérdésekre is kitért, mint a munkásosztállyal való viszony, a választójog kérdése, a sajtószabadság, a földbirtokreform, a közigazgatás átszervezése.

Bethlen István nem kerülte meg a magyar társadalom egészét foglalkoztató ügy-nevezett „zsidókérdést sem”, melyről többek között ekképp szólt: „Én ellen vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak [...]. A jogrendet minden körülmények között fenn fogjuk tartani.” A miniszterelnök úgy vélte, hogy a jogegyenlőség kérdésében nem lehet engedni, azt nem lehet, nem szabad megváltoztatni még akkor sem, ha – mint mondta – „elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, [...] de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk.”

Bethlen István a kormányprogramban megfogalmazottaknak megfelelően igyekezett a későbbiek során is politizálni. Ez több mint tíz esztendőn keresztül sikerült is neki, hogy 1931. augusztusi lemondását követően már soha olyan befolyása ne legyen a magyar politikára, mint amilyen számára 1921 és 1931 között megadatott. Ennek ellenére a magyar politikai élet megkerülhetetlen szereplője maradt 1944 őszéig.

UJVÁRY GÁBOR

BETHLEN ISTVÁN ÉS KLEBELSBERG KUNO SZEREPE MAGYARORSZÁG KULTURÁLIS KONSZOLIDÁCIÓJÁBAN

Ahogy Bethlen István miniszterelnöksége és konszolidációs programja elképzelhetetlen Klebelsberg Kuno nélkül, ugyanolyan nehéz Klebelsberg nagyívű kultúrpolitikájának legalább részbeni megvalósítását Bethlen támogatása nélkül értelmezni. Mindkettejüknek meghatározó szerepe volt a húszas évek elején szinte mindenki által életképtelennek tartott Magyarország talpra állításában, ezért sokan már az 1930-as években Bethlen–Klebelsberg-korszaknak nevezték Magyarország történetének 1921 és 1931 közötti szakaszát. A kiváló, radikális jobboldali újságíró, Milotay István egyenesen a Bethlen-féle Klebelsbergségen élcelődött.¹ Annyiban igaza volt, hogy az elvesztett háború és a forradalmak utáni reménytelen helyzetből való kilábalás elsősorban kettejük nevéhez volt köthető, akárcsak az, hogy az 1920 körül még szinte tökéletesen elzárt és izolált országot sikerült ismét – ha nem is jelentős, de mégis – európai tényezővé emelni.

A Bethlen-kormány megalakulásakor az ország kulturális és gazdaságpolitikai gondok sokaságával küzdött. A politikai konszolidáció első lépéseit ugyan már Teleki Pál – sőt, részben elődje, Simonyi-Semadam Sándor – kabinetjei megtették, ám a kulturális területen rendkívüli nehézségeket kellett orvosolni. 1918 végétől a sűrű hatalmváltás miatt a magyar kulturális intézményrendszer többször is átalakult, korábbi egysége – az ország nagy részét megszálló cseh, román és szerb csapatok területfoglalása következtében – négy részre szakadt. Budapest kivételével a kulturális élet központjainak számító városok közül az öt teljes körű regionális központból négyet (Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár), a hat hiányos funkciójából hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) veszített el Magyarország.² A közgyűjtemények és a közoktatási intézmények jó része, barokk kor előtti műemlékeink és

¹ Idézi a mindmáig egyedül teljes Klebelsberg-életrajz kiváló szerzője: HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942. (a továbbiakban: HUSZTI, 1942.) 114. – Milotay több alkalommal tette szóvá, hogy „a Bethlen–Klebelsberg–Kállay-féle se hús, se hal irányzat megalkuvásaival, megrontottságával és tehetetlenségével végképpen lejárátja a keresztény politika igazságait”. (MILOTAY István: Az egyetlen út. *Magyarság*, 1923. március 25. 1.)

² SEBŐK László: Szétdarabolt vonzaskörzetek. A városhierarchia változásai. *Rubicon*, 2020/6–7. 158–162. – SZABÓ Attila: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. *Tér és Társadalom*, 2011/2. 223–236.

váraink döntő többsége a határon túlra került, az ottani, magyar múltra vonatkozó szobrokat és emléktáblákat általában lerombolták vagy átalakították, s az elcsatolt területeken megkezdődött a magyar anyanyelvű oktatás teljes háttérbe szorítása, egyházi keretek közé kényszerítése.

Ezzel szemben nem szabad megelégedezni arról, hogy a megcsönkített állam kulturális mutatói jóval kedvezőbbek voltak a világháború előttiéknél. Az analfabetizmus 1910-es mutatói 1920-ra megfeleltek, az értelmiség lakosságon belüli aránya csaknem megkétszereződött, az 1918 előtti felsőoktatási hálózat szinte egésze az új államba került. Az itt maradt egy teljes körű (Debrecen) és három hiányos funkciójú (Szeged, Pécs és Győr) regionális központ hamarosan kulturális és – Győr kivételével – tudományegyetemi központtá vált, a homogén nemzetállammá alakult országban a nemzetiségi problémákkal már nem – vagy alig, inkább csak a jelentősebb létszámú németiség esetében – kellett foglalkozni. E látszólagos fejlődés azonban sok-sok tragikus tényező következménye volt. Csak néhány példát említve: a közoktatás veszteségei kisebbek voltak ugyan a lakosságszám terén bekövetkezetténél, ám a legkorszerűbb és legjobban felszerelt állami iskolák csaknem háromnegyede került az új államhatalmak kezébe. Az értelmiség arányának ugrásszerű növekedése is jórészt annak volt köszönhető, hogy az 1920-as évek elejéig az utódállamokból a trianoni Magyarországra menekültek mintegy 450 000-es tömegében e réteg rendkívül felülreprezentált volt. Mindez komoly előnnyel járt Magyarországra nézve, ám a határon túli magyarságot jelentősen gyengítette, mivel megfosztotta vezető értelmiségének jelentős részétől. Ráadásul a csonka hazába érkezők munkához juttatása is nagy gondot okozott, nem is beszélve arról, hogy a menekült tanárok, tanítók és állami alkalmazottak többnyire nyugdíj jogosultak voltak, ami tovább terhelte az amúgy is csődhelyzetben lévő gazdaságot, és relatív értelmiségi munkanélküliséghez vezetett.³

A felsőoktatás rendszerének átmentését is kényszer szülte: mivel a magyar tan nyelvű intézményeket cseh és román nyelvűvé alakították át, azok szinte teljes tanári gárdájukkal és hallgatóságukkal Magyarországra menekültek. Elhelyezésükről már a Bethlen-kormány megalakulása előtt döntöttek: a selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia 1919 áprilisától Sopronban folytatta működését, s 1921-ben született törvény az 1919 őszén Budapestre menekült kolozsvári egyetem Szegedre, a pozso-

³ Minderről bővebben: UJVÁRY Gábor: „A tudományos fegyverek hatásosabbak, mint a materiális fegyverek”. Trianon és a magyar kulturális politika. In: *Történeti Muzeológiai Szemle*, 19. Budapest, Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2021. 57–70. – A menekültkérdésről újabban: *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Szerk. ABLONCZY Balázs. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2020.

nyi Pécsre helyezésétől. Ezek 1921-től, illetve 1923-tól működtek új székhelyükön. Rajtuk kívül az eperjesi jogakadémia Miskolcra, a máramaroszi pedig – rövid ideig – Hódmezővásárhelyre került. A korszak felsőoktatását nagyban befolyásoló törvények közül többet szintén a Bethlen-kabinet létrejötte előtt fogadtak el: a budapesti közgazdaságtudományi kar alapítását és a korabeli, különösen az egyetemi ifjúság körében virulens antiszemita hangulatot meglovagoló numerus clausust – utóbbi enyhítését és módosítását éppen Bethlen és Klebelsberg érte el 1928-ban.⁴

Mivel a trianoni békeszerződés kulturális vonatkozású rendelkezéseket nem, illetve alig tartalmazott, ezen a területen jóval nagyobb volt a magyar kormány mozgásszabadsága, mint a többi szakpolitika esetében. Ahhoz azonban, hogy a magyar kulturális politika a mégiscsak vert helyzetből kikászálódjon, új, a teljesen megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodó programra, továbbá olyan rátermett tárcavezetőre volt szükség, aki képes elfogadtatni az elképzeléseit Bethlen miniszterelnökkel és a kulturális kérdések iránt különösebb érdeklődést egyébként nem mutató Horthy Miklós kormányzóval.

A Bethlen-kormány első esztendejében a később népjóléti és munkaügyi miniszterként számos előremutató szociálpolitikai intézkedést hozó Vass József töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget; ő hozta tető alá többek között a két menekült egyetem elhelyezéséről szóló törvényt (1921. évi XXV. tc.). Ennek indoklásában a „rég határokat visszaállításának” és a „nemzet egyesítésének” reményét emlegette, s Klebelsberg gondolatait előlegezve kijelentette: „Minthogy azonban ez idő szerint ezért a szent célért eredményesen csak békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk, minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is fenntartsuk, elszakadt véreinknek ezen kulturális színvonalon való megmaradását elősegítsük és a magyar nemzeti kultúra iránti szeretetet és ragaszkodást bennük ébren tartsuk.

Ezt a célt elsősorban a magyar tudományosság fejlesztése és a tudományos munkásság gócpontjainak, a magyar tudományegyetemeknek fenntartása szolgálja.”⁵

Mégsem a keresztényszocialista Vass, hanem a kulturális intézményrendszer kérdéseivel már 1898-as pályakezdésétől aktívan foglalkozó Klebelsberg vált e szakpolitika meghatározó személyiségévé. Klebelsberg korábban a Bosznia-Hercegovina és Horvát-Szlavónia településeiben szórványban élő magyarok támogatására alapított

⁴ E kérdésről újabban számos tanulmány jelent meg egy konferenciasorozat eddigi köteteiben: *Trianon és a magyar felsőoktatás. 1–5. köt.* Szerk. UJVÁRY GÁBOR. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2018–2022.

⁵ 1921. évi XXV. törvénycikk indoklása a kolozsvári és pozsonyi m. kir. tudományegyetem ideiglenes át-helyezéséről. Általános indoklás. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100025.TVI&-searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D47>

Julán Egyesület ügyvezető igazgatójaként (1904–1914) iskolák sorát alapította,⁶ majd 1914-től 1917-ig Jankovich Béla kultuszminiszter államtitkáraként tervezett – a világháború miatt már megvalósíthatatlan – iskolaépítési programot. „A háború alatt – idézte föl 1927 nyarán – [...] kidolgoztuk Magyarország népiskolai hálózatának kiépítési programját [...]. [...] a nagy tervszerű program fel volt állítva úgy, hogy mikor a magyar államnak [1926-tól – U. G.] végre volt pénze népiskolák építésére, akkor a részletes katonai térképen az utolsó faluig, az utolsó tanyáig, az utolsó majorig minden fel volt dolgozva és elő volt készítve, és jóformán csak egy villamosgombot kellett megnyomni, és megindulhatott a nagy munka.”⁷ Emellett megszervezte az első állami alapítású külföldi magyar tudományos őrhelyet, az 1917–1918-ban eredményesen működő Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet, amely későbbi Collegium Hungaricum-alapításainak előképe volt.⁸ Klebelsberg 1917-ben Tisza István államtitkáraként is tevékenykedett, ugyanebben az évben pedig a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, így kulcsszerepet játszott a történettudomány két világháború közötti megerősítésében is.⁹

A különböző összetételű Bethlen-kabinetekben ő maradt a leghosszabb ideig miniszteri pozícióban: 1922 decemberétől belügy-, 1922. június 16-ától pedig – egészen a kormány 1931. augusztusi lemondásáig – vallás- és közoktatásügyi miniszterként dolgozott a kormányfő mellett.

Bethlen és Klebelsberg kapcsolata meglehetősen szoros volt tehát, barátinak azonban mégsem nevezhető. Sikeres együttműködésükben részben hasonló indíttatásuk is szerepet játszott. Mindketten grófok voltak, így – még ha Klebelsberg családja inkább középosztálybeli nivón is élt – igen hasonló társadalmi közegből érkeztek. Egy esztendő eltéréssel születtek: Bethlen 1874-ben, Klebelsberg 1875-ben. Karrierjük első szakasza a Monarchia és azon belül az egyre erősödő Magyarország töretlen fejlődésében hívő, századfordulós világába ágyazódott. Kiváló képzettséggel rendelkeztek: Bethlen a Monarchia nagy múltú elitképzőjének, a bécsi Theresianumnak, majd a budapesti tudományegyetem jogi karának a diákja, illetve a magyaróvári gaz-

⁶ MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő? Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában 1904–1920*. Budapest, Lucidus, 2003.

⁷ KLEBELSBERG Kuno: *Neonacionalizmus*. Budapest, Athenaeum, 1928. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1928.) 51.

⁸ FODOR Gábor: *Magyar tudomány és régészet az Oszmán Birodalomban. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története*. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

⁹ UJVÁRY Gábor: „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka”. Klebelsberg Kuno. In: *Hét társulati elnök*. Szerk. Szilágyi Adrienn. Budapest, Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 115–144.

dasági akadémia vendéghallgatója volt,¹⁰ Klebelsberg pedig az egyik legkiválóbb magyarországi középiskola, a ciszterciek székesfehérvári gimnáziumának elvégzése után szintén a budapesti egyetem jogi fakultására járt. Saját közegük hagyományos érvényesülési stratégiáit azonban külön utakon valósították meg.¹¹

Bethlen a politikai-közéleti pályát választotta. Már 27 évesen a képviselőház tagja lett (1901), s 1904-től 1918-ig ellenzéki színekben politizált. Rövid megszakítással 1944-ig maradt képviselő (1939-től már a felsőházban). Ezzel szemben Klebelsberg kormánypárti érzelmű hivatalnokként dolgozott a miniszterelnökségen, ahol egyre feljebb került a ranglétrán: a segédfogalmazóságtól (1898) a nemzetiségi osztály vezetéséig (1907), majd a kultuszminisztériumi (1914–1917), sőt, a Tisza István vezette kormányban néhány hétig a miniszterelnökségi államtitkárságig (1917) is eljutott. 1917-től Kolozsvár, 1920-tól Sopron, 1922-től Komárom, 1926-tól Szeged képviselőjeként politizált.

Klebelsberg – a köztük a földkérdésben vagy a nemzetiségi politika kapcsán meglévő véleménykülönbségek ellenére – az élete végéig csodálta és politikai példaképének tekintette Tisza Istvánt, akit – politikai ellentéteik dacára – Bethlen is őszintén tisztelt. Klebelsberg emlékei szerint ez a megbecsülés kölcsönös volt, mivel Tisza is fölismerte Bethlen erős politikai vénáját: „Még mint Tisza István politikai államtitkárja – emlékezett Klebelsberg –, közvetlen tapasztalásból tudom, hogy Tisza István szívesen látta volna kabinetjében Bethlen Istvánt, de akkor ő a megtisztelő felhívás elől kitért, mert bizonyára még ösztönszerűleg nem látta elérkezettnek az időt történelmi szerepének megkezdésére.”¹² A lemondása előtt nem sokkal, 1917. május 1-jén Tisza valóban felkínálta Bethlennek az addig nem létező, erdélyi ügyekért felelős tárcát, amelyet Bethlen – némi gondolkodás után és pártja kérésének engedve – végül nem fogadott el.¹³

1918 előtt tehát Bethlen és Klebelsberg politikai ellenfelek voltak, mivel Klebelsberg kormánypárti, Bethlen viszont ellenzéki politikát képviselt. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdésben, a választójog általuk túlzónak ítélt kiszélesítésének elutasításában hasonló nézeteket vallottak. Álláspontjuk 1918 végén tovább közeledett egymáshoz: mindketten erősen bírálták a Károlyi-kormány tehetetlenségét. Kiemelkedő

¹⁰ Bethlen kiváló életrajza több kiadásban is megjelent, a legújabb és legteljesebb: ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Helikon, 2019.

¹¹ Klebelsberg – a már említett Huszti József melletti – biográfiája: UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs – Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2014. (a továbbiakban: UJVÁRY, 2014.)

¹² KLEBELSBERG, 1928. 34.

¹³ Tisza Bethlennel szembeni 1912-es, mértéktartó viselkedéséről: ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Második, átdolg. kiad. Budapest, Osiris, 1999. (a továbbiakban: ROMSICS, 1999.) 71–72, 92–93.

szerepük volt abban, hogy Bethlen vezetésével 1919 februárjában létrejött a Nemzeti Egyesülés Pártja, a két világháború közötti kormánypárt egyik elődje, amely a Tanácsköztársaság kikiáltása következtében hamarosan meg is szűnt.

A kommün idején Bethlen aktívan részt vett a bécsi Antilbolsevista Comité szervezésében, miközben Klebelsberg vidéken bujdosott. A Tanácsköztársaság leverése után azonban mindketten kivártak, hiszen politikai ízlésüktől távol állt a vörösterrort követő túlzott ellenreakció, az önbíráskodáshoz vezető fehér erőszakhullám. Mivel mindketten a határozott, ám kompromisszumokon alapuló politizálás hívei voltak, az 1920 körüli magyar politikai élet radikális megnyilvánulásai és meglehetősen zavaros viszonyai elriasztották őket attól, hogy komolyabb szerepet vállaljanak.

Klebelsberg egyértelműen elítélte a forradalmakat, de az azután közvetlenül következő időszakot is. Még 1928-ban is így fogalmazott: „Miránk, magyarokra nézve, a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázta az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkileg teljesen meddőnek bizonyult: nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felfrissüléséhez vezethetett volna. Károlyi Mihálynak és Kun Bélának forradalmát a nemzet egyenesen dezavualta, mert amikor 1919/1920-ra forduló télen a legáltalánosabb titkos választói jog alapján a közönség először szavazáshoz jutott, majdnem egyhangúlag fordult az 1918/1919. év politikai mozgalmai ellen. [...] De az ellenforradalom sem volt szerencsésebb. Nemrég eszmetörténeti szempontból átlapoztam az első nemzetgyűlésnek [1920–1922 – U. G.] naplóit, kutatva új eszmék, vagy legalább új ötletek vagy frazeológiák után. Találunk beszédeket, amelyeknek jóformán minden mondatát dörgő taps szakította meg, és mégis ha ma megnézzük, ki volt a szónok, egyikre-másikra már nem is emlékszünk, és azt sem tudjuk, hogy a világon volt.”¹⁴

Bethlen is hasonlóan vélekedett, ám hogy némi távolságot mégis tartottak egymástól,¹⁵ egyértelműen bebizonyosodott, amikor 1927-ben, Bethlen kezdeményezé-

¹⁴ KLEBELSBERG, 1928. 120–121.

¹⁵ Erre csak egy példa a napisajtó – nem mindig alaptalan – találgatásaiból: MILOTAY István: Bethlen. *Magyarság*, 1925. december 25. 1–2. Milotay szerint Bethlentől: „Hiba volt, hogy Klebelsberget kezdettől fogva nem vette komolyan. Komikus embernek nézte – aminthogy nem is nézhette másnak –, tudta és látta, hogy ő akar az új táncmester lenni, tudta, hogy csábítóleveleket csempész az elcsábítható párok markába. Ígéreteket sugdos fülükbe, néha mosolygott, néha bosszankodott, de nem csinált esetet belőle. És ez az új táncmester, aki eddig, mint Hamlet, a bohócot játszotta, hogy rá ne ismerjenek, most egyszerre veszedelmes kezd lenni. Még most is bohóc, most is komikus és az is marad, de a párok már mintha inkább utána indulnának. A régi mester arra ébred egy szép napon, hogy egyedül áll az eperfánál...” Klebelsberg külügyminiszteri vagy – mint Milotay vezércikkében – miniszterelnöki ambícióit számos alkalommal megszelleztette a magyar sajtó. Ebben az esetben Klebelsberg pert indított Milotay ellen. A fellebbezések után végül a királyi ítélőtábla Milotayt „sajtó útján elkövetett becsületsértésben mondotta ki bűnösnek és ezért tízmillió korona fő és két millió korona mellékbüntetésre ítélte”. Erről több lap tudósított, például: 12 millióra ítélte

sére, Balogh József és Szekfű Gyula bábáskodásával létrehozták a *Magyar Szemlét*, minden idők legszínvonalasabb konzervatív folyóiratát. A lapban többször bíráló megjegyzéseket tettek Klebelsbergéről, aki az azt kiadó, Bethlen elnökölte társaságban sem kapott semmiféle szerepet, azok vacsoráira sem hívták meg soha.

A csípős, nem éppen jóindulatú megjegyzéseiről ismert Gogolák Lajos – mint az események fiatal szemtanúja – így emlékezett: az asztaltársaság tagjai „[...] csúnyán röhögtek, hogy a »Klebi« – gróf Klebelsberg Kunó [helyesen: Kuno], Magyarország Eötvös József és Trefort Ágoston után legkülönb vallás- és közoktatásügyi minisztere –, lám, sosem nyer meghívást ezen már 1926–27 óta rendezett pompás díszvacsorákra, holott hát mily nélkülözhetetlen építője volna a rezsim kultúrpolitikájának. [...] megtudhattam például, hogy Szekfű [Gyula], Hóman [Bálint], Gerevich [Tibor], Farkas Gyula stb. micsoda undorító és szemtelen módon beszéltek Klebelsberg Kunóról, akinek egyebek közt köszönhatték a bécsi, berlini, római Collegium Hungaricumokat, a bécsi testőrpalota renoválását, a bécsi Magyar Történeti Intézetet, a római Coll. Hungaricumot. [...] Azután is még sokszor hallottam a »Klebi«-ről gunyoros megjegyzéseket Szekfű Gyulától a híres-hírhedt péntek délutáni Modern kávéházi asztalnál, holott Szekfűt a pesti fakultás ellenzésével dacolva, a zömében protestáns és függetlenségi tanári kart (l. Domanovszky és [tár]sai) lecsendesítve éppenséggel a »Klebi« hozta haza a bécsi Staatsarchivból, ahol ugyan m. kir. külügyminiszteri tanácsosi rangban élt, de magányosan és folyvást csak olvasva vagy lerészegedve – vesebaja is, maga mondta, innét való volt...”¹⁶

Gogolák mások visszatekintésével részben igazolható megjegyzései¹⁷ és a közöttük lévő kisebb feszültségek dacára is kijelenthető, hogy Bethlen és Klebelsberg 1918

a Tábla Milotay Istvánt, aki azt írta, hogy Klebelsberg alattomos eszközökkel intrikál és a kormányelnöki székre tör. *Esti Kurir*, 1926. október 22. 2.

¹⁶ GOGOLÁK Lajos: Romemlékek. (I). Közzéteszi NÖVÉ Béla. *Holmi*, 2001/3. 293–310., 307.

¹⁷ A Gogolák által is említett Szekfű, Hóman és Gerevich magánlevelezésében is (ezt javarészt az Országos Széchényi Könyvtár, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, illetve az MTA Könyvtár Kézirattára őrzi) számos Klebelsberget bíráló sort olvashatunk, s a *Magyar Szemle* mindenese, Balogh József is több alkalommal bírálta – Klebelsberg nevesítése nélkül – a magyar kulturális politikát. Erre csak két példa: „könyvtárügyünk a magyar közművelődési politikának mindig is elhanyagoltabb fejezete volt – ma is az” állapította meg 1930-ban. (BALOGH József: A magyar köz-könyvtárak. *Magyar Szemle*, 1930, IX. köt. /május–augusztus/ 328–334., az idézet: 328.) 1932-ben pedig erősen bírálta az akkor már miniszteri posztjáról a Bethlen-kormányval együtt lemondott Klebelsberg 1924-es középiskola-reformját. Az 1924. évi XI. törvénycikket kritizálva kijelentette: „[...] hozzátértök előtt az első órától fogva nem titok, hogy ez a reform hova vezet. A magyar középiskola három típusa, a humanisztikus gimnázium, a reálgimnázium és a reáliskola az egyetemi tanulmányok szempontjából [...] egyenjogúsítatván, nyilvánvaló volt, hogy a szellemileg alacsonyabb rendű típus fogja a magasabbat elnyomni, mint ahogy a rosszabb pénz kiszorítja a jobb pénzt. 1924 óta olyan hallgatók özönlöttek el a humanisztikus műveltséget mulhatatlanul megkövetelő pályákat, kik reáliskolából jöttek, vagy abból a reálgimnáziumból, ahol a latin, elvesztvén

végétől politikai szövetségesek voltak. Mindkettőjük személyisége és gondolatrendszere – a kulturális politika tekintetében is – már a világháború előtt kialakult és megszilárdult. A világháború elvesztését követő időszak csak részben változtatta meg orientációjukat. Felismerték, hogy a régi világ összeomlott, változatlan visszaállítására nincs többé lehetőség, ám annak általuk vélt értékeiből mégis szerettek volna minél többet megőrizni. Bethlen 1921. április 29-én elhangzott kormányprogramjában világosan kiemelte, hogy: „Új politikát kell kezdenünk, mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újakezdeni nem lehet. [...] A régi jelszavak elkoptak, [...] sok irányzat, amely ebben az országban annak idején diadalmasan haladt előre, ma nem követhető. Megváltoztak a viszonyok, megváltozott körülöttünk a világ képe, megváltozott idebenn az ország képe, új irányok és új emberek léptek a porondra. De azért, bár új politikát keresünk, ezt a politikát össze kell kapcsolnunk a múlttal, össze kell kapcsolnunk azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, amelyeken felépül ennek a nemzetnek, ennek az országnak, ennek az államnak a rendje.”¹⁸

Klebensberg is szinte ugyanígy vélekedett. 1920-ban a múltba nézés és egyben az újakezdés jegyében ezért hozta létre a Magyar Történelmi Társulat elnökeként (1917-től 1932-es haláláig töltötte be e tisztséget) Bécsi Magyar Történeti Intézetet, amely elsősorban a – Trianon történeti előzményeként számontartott – 18–19. század forrásainak feltárásával és feldolgozásával tudományos célokat kívánt szolgálni, és a legkiválóbb magyar történészek kedvelt kutatóhelyévé vált. Ugyanakkor az alapítás aktuálpolitikai üzenete is világos volt. A nagyszerű szakmunkák ugyanis arra is keresték a választ: milyen történeti okok miatt következett be 1918–1919-ben a magyar állam fölbomlása, mennyiben voltak ebben vétkesek a magyar politika korábbi irányítói, mennyiben az itt élő, mindinkább elszakadáspárti nemzetiségek, és mennyiben a nemzetközi környezet. Ezek az akkoriban minden értelmiségit feszítő kér-

szupremáciáját, mellékes jelentőséget kapott. Történészeket és filológusokat neveltek a magyar egyetemeken, kik a nyugati műveltség és a nyelvi képzés alapvető diszciplínáiban: a görögben és a latinban még csak elemi oktatást sem nyertek. Papokat, orvosokat és jogászokat, kik értetlenül álltak szemben hivatásuk legfontosabb történeti emlékeivel, saját tanulmányuk terminológiájával. [...] A magyar reálgimnáziumnak e percben mindene hiányzik, ami egy iskolatípust alkalmassá tesz arra, hogy benne nemzetvezető társadalom nevelődjék.” (BALOGH József: Iskolarendszerünk anarchiája felé? *Magyar Szemle*, 1932, XIV. köt. /január–április/ 340–346., az idézet: 341., 343.) Ugyanerről Klebensberg halála után így írt: Klebensberg „[...] akit annyi szerencsés gondolat s nem egy alkotás dicsér, talán nem egészen szerencsés kézzel nyúlt hozzá a magyar középiskola épületéhez. Nem magától a Klebensberg-féle reformtól vagy reformoktól tartottunk sokan, hanem a belőle kialakuló helyzettől; világos volt, hogy újabb reformnak kell követnie a dekompozíció munkáját.” (BALOGH József: Középiskoláink újabb reformja felé. *Katolikus Szemle*, 1934/3. 167–169. az idézet: 167.)

¹⁸ BETHLEN István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2000. (a továbbiakban: BETHLEN, 2000.) 155.

dések – mint későbbi munkásságukból és írásaikból kiderül – a komoly történelmi műveltséggel bíró Bethlent és Klebelsberget is felettébb izgatták.¹⁹ Kettejük reformkonzervatív, a korábbi magyar nemzeti liberális eszmevilágból sok mindent megőrző és átmentő szemlélete erős történeti érzékkel párosult.

Az 1920-as nemzetgyűlésbe Klebelsberg Sopron képviselőjeként, Bethlen viszont csak kerülő úton jutott be. A hajdúböszörményi választásokon a nagypolitikában teljesen ismeretlen jelölttel, Tasnádi Kovács Józseffel szemben kisebbségben maradt, majd nem sokkal ezután a megüresedett hódmezővásárhelyi mandátumot kapta meg. 1920 tavaszán és nyarán Bethlen és Klebelsberg is aktívan közreműködött a későbbi stabil kormánypárt elődszervezeteinek létrehozásában. Amikor júliusban Bethlen szívós munkája nyomán megalakult az Egyesült Nemzeti Keresztény Kisgazda és Földműves Párt, ahhoz Klebelsberg is csatlakozott. Ekkoriban került szóba először Bethlen – ekkor még meghíúsult – kormányalakítása. Ő Telekit vagy Klebelsberget ajánlotta a kultuszminiszteri posztra.²⁰ 1921 áprilisában, az első Bethlen-kabinetben azonban Klebelsberg még nem kapott szerepet. Ugyanezen év decemberében viszont már belügyminiszter volt.

Mint barátainak mondta, csak kötelességérzetből vállalta e pozíciót.²¹ Fő feladata ugyanis a választójogi törvény szigorítása volt. Ezt a nemzetgyűlés kikerülésével, meglehetősen támadható módon, olykor saját elveivel is ellenkezve, ám Bethlennel teljes egyetértésben, a vagyoni, az adó- és a műveltségi cenzus alapján hajtotta végre.²² Annak a kettejük által közösen vallott elvnek megfelelően, miszerint a művelődési demokráciának meg kell előznie a politikai demokráciát.²³ Az 1922. március 2-án kihirdetett rendelet következtében a választásra jogosultak aránya az 1920-as

¹⁹ A Bécsi Magyar Történeti Intézetről és a magyar történettudomány ekkori szerepéről: UJVÁRY Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika*. Budapest, Ráció, 2017.

²⁰ ROMSICS, 1999. 158–160.

²¹ HUSZTI, 1942. 82–83.

²² SIPOS József: *A Bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2020. főleg: 56–63.

²³ Ezt mindketten gyakran hangoztatták. Bethlen például 1913-ban tette föl a szónoki kérdést: „De mi az ismérve egy nép műveltségi fokának? Semmi más, mint az iskolázottság maga. Ahol a 24 éven felüli férfi lakosságnak 50 százaléka sem bír a négy elemi iskolában megszerezhető műveltséggel, ahol a nép minden rétegében az analfabéták többségben vannak, az a vidék nem érett oly mértékben a választói jog általánosabb gyakorlására, mint az a nép, melynek túlnyomó többsége az elemi ismeretek ezen fokán áll.” BETHLEN, 2000. 39. – Klebelsberg többek között 1928 márciusában állapította meg, hogy: „Az általános titkos választójog cédulákkal szavaz. Szeretném látni, hogyan lehet szavazólapokkal dolgozni egymillió körül járó analfabéta választónál? Bárki olyan cédulát nyomhat ezeknek az analfabétáknak a kezébe, amelyről nem is tudják, hogy mi áll rajta.” KLEBELSBERG, 1928. 206. – Jó fél évvel később megismételte: „A politikai demokrácia csak akkor válik a né-

hárommillióról két és negyed millióra csökkent – igaz, még így is jóval magasabb volt, mint 1918 előtt –, és a választókerületek kétharmadában visszaállították az 1918-ig szokásos nyílt szavazás rendszerét. A dualizmus utolsó éveire képest ugyan előrelépést, ám az 1919 végi – nyugat-európai mércével mérve is szokatlanul széles rétegek politikába beleszólását lehetővé tévő – szabályozással összehasonlítva mégis komoly korlátozást jelentett a rendelet, amely amiatt is meglehetősen visszás volt, mivel ezeknek az éveknek az Európáját a választójog fokozatos kiterjesztése jellemezte.

Ezáltal Klebelsberg nagyban hozzájárult a kormánypárt egész korszakban érvényesülő győzelméhez, parlamenti hegemoniájához. „Vállalom e tényért a történelmi felelősséget” – vallotta a későbbiekben. Ám rögtön hozzá is tette: „[...] a mai állapot csak átmeneti, és a szükséges ideig csupán akkor tartható fenn, ha időközben becsületes, határozott erőfeszítéseket teszünk avégből, hogy tömegeinket tervszerű népművelés révén a politikai jogokra igazán éretté tegyük.”²⁴ Emellett hangsúlyoznom kell, hogy Klebelsberg határozottan kiállt a belpolitikai konszolidáció mellett, keményen és erélyesen föllépett a mindinkább teret és politikai támogatást vesztő szélső-jobboldallal szemben.

Végül 1922 júniusában foglalhatta el azt a bársonyszéket, amelyre a belügyminiszterségnél sokkal inkább vágyott: a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot. Bethlen összesen 29 miniszterrel dolgozott együtt, közülük a legtovább Klebelsberg állt mellette; ő képviselte az állandóságot. Hozzá ez a szakpolitikai feladat állt a legközelebb, ennek volt egyik legkiválóbb és elhivatott szakértője. Kultuszminiszterként számos alkalommal helyettesítette a távol lévő miniszterelnököt, ami a magyar politikai gyakorlatban szokatlanul számított, hiszen Eötvös József kivételével csak elvétve volt példa ilyesmire. Ez nemcsak Bethlen és Klebelsberg jó kapcsolatát, de a kultúrpolitika kiemelt szerepét is tanúsította. Ennek fontosságára Bethlen már miniszterelnöki bemutatkozó beszédében is utalt. Miután megállapította, hogy a megváltozott viszonyok miatt új politikát kell követni, négy teendőt határozott meg. A destruktív bolsevizmus elleni ideológiai harcot, a gazdasági konszolidációt – ennek érdekében a kultúrát is fenntartó és ápoló középosztály erősítését –, a külpolitikai látókör szélesítését és a „céltudatos kultúrpolitikát”. Utóbbi fő feladata – utalt a bal- és a jobboldali szélsőségekre –, hogy növelje „ennek a nemzetnek ellenálló képességét mindenféle demagóg jelszóval szemben, [...] mert addig amíg ez a nem-

pek javára, ha igazi kulturális demokrácia készíti elő.” KLEBELSBERG Kuno: *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum, 1929. KLEBELSBERG, 1929.) 168.

²⁴ KLEBELSBERG, 1929. 164.

zet fülét elsősorban a demagógok felé tárja, ebben az országban igazi konszolidáció nem lehetséges”.²⁵

Jó egy esztendővel később, 1922. május 15-én pedig Klebelsberg újbóli – végül csúfos kudarccal végződő – soproni képviselőjelöltségéért kampányolva szolt arról, hogy Magyarország nemzetközi egyenjogúságának kivívásában a kultúra is számottevő tényező. Bethlen kijelentette: „[...] tönkrement a magyar állam, a magyar finansziális helyzet, pénzügyi deficitel küzdünk. Tönkrement a magyar középosztály és a tönk szélére jutott a magyar kultúra, mert a középosztály pusztulása, a magyar kultúra pusztulását jelenti.” Ráadásul „[...] a kulturális fölény is veszélybe került, a középosztály nyomorúsága folytán. Félnünk kell, hogy [a] Balkán színvonalára süllyedünk alá, mert hiszen az értelmiség számának, kvalitásának apadásával elvesztjük a fölényt, amellyel szomszédaink felett bírnunk s amely záloga annak, hogy ebből a nemzetből újra nagy és hatalmas nép legyen, mert lehet egy nemzetet szegénnyé, koldussá tenni, de ha a nemzetben lakozó szellemi és erkölcsi erőket megtartani és gyarapítani képesek vagyunk, akkor a nemzet nincs elveszve és mindent vissza lehet szerezni. Csak akkor pusztul egy nemzet, ha lelkéből kihálnak a szellemi és erkölcsi kvalitások, amelyek alapján mint szorgalmas munkásnép a többi népek között boldogulhatott.”²⁶

Klebelsberg 1922. júniusi miniszteri beköszöntő beszédében Bethlennél is konkrétan fogalmazott, amikor közölte: „[...] a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.” Korábbi gazdag tapasztalatai alapján felkészülten, nagyra törően, ugyanakkor mégis kissé szorongva látott neki új teendőinek. „Mikor én a kultusztárcát átvállaltam – jelentette ki jó egy évvel ezután, 1923 augusztusában –, azt gondoltam: »Ember, te 25 évet töltöttél kulturális ügyek intézésével, tíz éve annak, hogy adminisztratív államtitkár lettél a kultuszminisztériumban, az ügykörnek minden sarkát, minden zegét-zugát ismered, tehát hogyne vállalhatsz ezt a feladatot.« S amikor odaállottam mint kultuszminiszter, mikor láttam a magyar kultúra épületén a repedéseket, [...] akkor éreztem csak annak végzettszerű komolyságát, hogy ilyen viszonyok között micsoda súly Magyarország kultuszminiszterének lenni.”²⁷

Bethlen és Klebelsberg egyetértettek abban, hogy Magyarországnak – a rá nézve kedvező kulturális mutatók megőrzésével – primus inter pares szerepet kell játszania a Kárpát-medencében, és ugyanúgy hitték és vallották, hogy a kultúrpolitika elsőb-

²⁵ BETHLEN, 2000. 120–121.

²⁶ Bethlen miniszterelnök és Klebelsberg belügyminiszter a kormány programjáról és Sopron jövőjéről. *Sopronvármegye*, 2022. május 16. 1–3, az idézet: 1–2.

²⁷ *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926.* Budapest, Athenaeum, 1927. 387.

séget kell élvezzen a szakpolitikai ágak közül. Másként nehezen lett volna elképzelhető, hogy a szavakat és a gondolatokat tettek kövessék. Klebelsberg koncepciójának, lobbijének és állandó nyomásgyakorlásának, de nyilvánvalóan Bethlen hathatós támogatásának is köszönhető, hogy a kultúrpolitika prioritása fokozatosan érvényesült.

Hogy ez így történjen, Klebelsberg Bethlenhez hasonló ügyességgel és ravaszsággal, vérbeli kultúra- és tudományszervezőként küzdött. Munkája és nagyszerű érdekérvényesítő képessége révén elérte, hogy a kultusztárca állami költségvetésből való részesedése fokozatosan, 1927-re már 10% fölötti arányra emelkedjen. A kultúrpolitika vezető szakpolitikává vált, Klebelsberg rátermettségének, Bethlen segítségének, illetve az 1924-es népszövetségi kölcsönnek és az 1926-ra megvalósuló gazdasági konszolidációnak köszönhetően. Sokan ezt rossz szemmel nézték: Klebelsberget minisztersége alatt még a saját párttársai közül is rengeteget támadták. Megítélése – miként ez oly sokszor történt Magyarországon – majd csak lemondása és halála után vált egyértelműen pozitívvá.²⁸

Teljesítményét azonban külföldön már minisztersége alatt is elismerték. A saját korában liberális demokrataként ismert Carl Heinrich Becker porosz kultuszminister, a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika egyik vezető képviselője 1926-ban Klebelsberg vendége volt Magyarországon. Útjáról szóló hosszú beszámolójában Becker megállapította, hogy a magyar kormány „[...] sok okossággal és megfontoltan mindent megtesz a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] a leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakja le. Mindez elsősorban egy nagyon világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik.”²⁹

Klebelsberg nem volt eredeti gondolkodó – ám egy miniszternek nem is kell annak lenni. Sokkal fontosabb, hogy gyakorlatias vezetőként eligazodjon a mindennapi gondokban, és a mindenkori helyzethez alkalmazkodva igyekezzen azokat áthidalni, megoldani. Ennek a kíváncságnak pedig tökéletesen megfelelt. Napilapokban is gyakran kifejtett elképzeléseit főleg német példák – így Becker munkássága –, Magyarországon pedig olyan tudósok ihlették, mint egyik utódja, tevékenységével a korszak második felének kulturális politikáját alakító Hóman Bálint, aki elsősorban közgyűjteményi kérdésekben segítette a munkáját. A jeles kultúr-filozófus, Kornis Gyula a közoktatásügy szakértője volt, aki államtitkárként is dol-

²⁸ UJVÁRY Gábor: „Világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika”. A kortársak és az utókor Klebelsbergéről. In: *„A legnagyobb álmú magyar kultuszminister”. Gróf Klebelsberg Kuno. Vál. és szerk. UJVÁRY Gábor.* Budapest, Kairosz, 2013. 119–150.

²⁹ UJVÁRY Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények*, 2006. 279–305., az idézet: 293.

gozott Klebelsberg mellett. A tudománypolitikában Klebelsberg a kiváló közigazgatás-tudós, a minisztérium ügyosztályfőnöke, Magyary Zoltán tanácsaira figyelt, művészetpolitikai ügyekben pedig az egymással éles ellentétben álló Hekler Antal és Gerevich Tibor véleményét is meghallgatta. A külföldi intézetek létrehozásakor minden idők legkiválóbb kulturális diplomatája, Gragger Róbert ötleteit vette szívesen.³⁰

Elsősorban abban emelkedett ki, hogy az olykor a sajátjával és egymással is ellenkező, eltérő beállítottságú szakemberektől érkező elképzeléseket hasznosítva olyan egységes kultúrpolitikai rendszert alakított ki, amely valamennyi – a tárcájához tartozó – területre kiterjedt. Politikai súlyát okosan fölhasználva sikerült elérnie, hogy terveit legalább részben megvalósíthassa. Kezdetben – a nehéz gazdasági helyzet miatt – kevésbé költségigényes szándékai kivitelezésére összpontosított: a közgyűjtemények racionalizálására, a menekült egyetemek minél jobb körülmények közötti elhelyezésére, a működésképtelenné vált Magyar Tudományos Akadémia állami megsegítésére, a külföldi magyar intézetek létrehozására, illetve a középiskolák átszervezésére. A gazdasági konszolidáció tette aztán lehetővé, hogy a rendkívül tökéletes népiskola-építési programját is beindíthassa, melynek eredményeként 1926 és 1930 között 5000 népiskolai tanterem és tanítói lakás épült állami támogatással – több mint a dualizmus 50 esztendejében egy háromszor akkora országban. (Persze akkoriban is rengeteg iskolát emeltek, de többnyire nem állami, hanem egyházi, önkormányzati és magánforrásokból.) Klebelsberg intézkedéseinek és alkotásainak alaposabb bemutatása azonban már külön tanulmányt igényelne.

Összegzőként megállapítható, hogy az 1920-as évek elején valóban kilátástalan helyzetből sikerült a magyar kulturális intézményrendszert megújítani és a kulturális politika prioritását biztosítani. Mindez elsősorban Bethlen miniszterelnöknek és a hozzá hasonlóan szintén sokszor államférfúi kvalitásokat mutató miniszterének, Klebelsberg Kunónak köszönhető. Ahogy szemtanúként az elfeledett, nemzetközi szinten viszont még ma is az egyik legismertebb irodalomtudós, Thienemann Tivadar – úgy vélem teljesen helytállóan – megállapította: a „[...] Horthy-érának az a kora, mikor Bethlen István volt miniszterelnök, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Kornis Gyula kultuszállamtitkár, Csonka-Magyarországnak páratlan kulturális aranykora volt. [...] Elfogulatlan gondolkodónak el kell ismernie, hogy Kádár kommunista kormánya rendkívül sokat tett az elmaradt magyar vidék fejlesztéséért, népiskolák, népkönyvtárak, főiskolák, egyetemek, szakiskolák gomba módra szaporodtak és az általában illiterátus [műveletlen] vidéki kultúra szintje emelkedett. Ez így igaz. De azt is el kell ismerni, hogy ennek a nagyszerű fejlődésnek alapjait Klebelsberg rakta

³⁰ UJVÁRY, 2014. főleg 129–135.

le. Nem volt magyar kultúrpolitikus, aki ilyen szenvedélyesen harcolt népiskolákért, vidéki egyetemekért. [...] Klebelsberg utódai a miniszteri pozícióban [...], Hóman kivételével, Liliputi törpék [a] Klebelsberg-Kornis óriásokhoz képest.”³¹

³¹ *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései.* S. a. r. KONCZ Lajos. Pécs Pro Pannonia, 2010. 44.

BETHLEN ISTVÁN GRÓF ÉS SZEKFÜ GYULA KAPCSOLATA

A Magyarország élén 1921 és 1931 között miniszterelnökként álló gróf Bethlen István minden bizonnyal 1927-ben volt a politikai pályafutása csúcspontján. Nagy kormányzópártja, az általa 1922-re összekovácsolt jobboldali-konzervatív Egységes Párt¹ ugyanis az 1926 végén lezajlott országgyűlési választásokon földcsuszamlásszerű győzelmet aratott, 172 mandátumot szerezve meg a 245 parlamenti helyből. A siker mértékét növelte, hogy az Egységes Pártot támogató indulók közül a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 35, a pártonkívüliek 3, míg a kormányhoz közeledő fajvédők szintén 3 mandátumhoz jutottak.²

A bethleni konszolidáció sikerét is jelző nagyarányú választási győzelmet követően a gróf méltán remélhette, hogy a politikai hatalom birtoklásán túl a magyar szellemi élet fontosabb pozícióit is felügyelheti. Annak érdekében pedig, hogy a mérvadó intellektuális körökben szélesítse az általa felépített rendszer talapzatát, illetve a jobboldali-konzervatív értelmiséget tömörítse, saját kultúrpolitikai kezdeményezéseként 1927-ben az elnöklétével megalakult a két világháború közötti legrangosabb magyar konzervatív értelmiségi csoportosulás, a Magyar Szemle Társaság, amely 1927 és 1944 között kiadta a *Magyar Szemle* nevet viselő, havonta megjelenő kulturális, világnézet és politikai folyóiratot.

Miként arra a miniszterelnök életrajzírója, Romsics Ignác rámutatott a grófról írt művében, a kormányhatalmat a kezében tartó konzervatív irányzat akkoriban nem rendelkezett önálló társadalomtudományi orgánummal, az 1908-ban a Magyar Társadalomtudományi Egyesület által indított *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, és a gróf Tisza István korábbi kétszeres (1903–1905, 1913–1917) kormányfő által 1911-ben újtárra indított *Magyar Figyelő* 1918-ban történt megszűnése óta. A kor ünnepelt íróőője, Tormay Cécile révén szerkesztett *Napkelet* ugyanis szépirodalmi-kritikai lap volt, míg a *Protestáns Szemle*, illetve a katolikus *Magyar Kultúra* hangsúlyozottan felekezeti éllel bírtak, és ezért nem tölthették be a *Magyar Figyelő*, valamint a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* régi hivatását. Mindezzel szemben ugyanakkor a szociáldemokraták és a liberálisok, továbbá az 1920-as évek derekától

¹ Teljes nevén Keresztény-Keresztyén, Kiszgazda, Földmíves és Polgári Párt volt.

² KENDE János: Egy túlnyert választás – 1926. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Szerk. FÖLDES György – HUBAI László. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. 128.

már a kommunisták is saját elméleti folyóiratokkal (*Századunk*, *Szocializmus*, *Új Március*, 100%) rendelkeztek.³

E felismeréstől vezérelve jutott Bethlen arra az elhatározásra, hogy a magyar szellemi élet hozzá közel álló képviselőit felkérje a *Magyar Szemle* elindítására. S bár az igencsak nivós szerkesztőbizottság elnöki tisztségét mindvégig az erdélyi származású arisztokrata töltötte be, a lap tényleges szerkesztője azonban 1938-ig Szekfű Gyula történész volt, akit 1939-ben ebben a pozícióban Eckhardt Sándor irodalomtörténész-nyelvész váltott.

Szekfű Gyulának korábbiól nem voltak komolyabb lapszerkesztői tapasztalatai. Szőke Domonkos történész meglátása alapján ezért a kinevezésének minden bizonyítással politikai okai lehettek. Szekfű ugyanis a Horthy-korszak legismertebb és legnagyobb hatású historikusai közé tartozott, akinek az 1920-ban, *Három nemzedék – Egy hanyatló kor története* címmel kiadott történetpolitikai műve⁴ a két világháború közötti időszak egyik szellemi alapvetésének számított. A kötetben Magyarország történelmének 1820-tól 1920-ig terjedő szakaszát hanyatlástörténetként határozta meg. Ebben a dekadens korban az általa „konzervatív reformer”-nek nevezett gróf Széchenyi Istvánt tekintette mintaadónak, ami egybecsengett azzal, hogy a bethleni konszolidációs politika előszeretettel hangsúlyozta az újbóli szükségességét egy konzervatív színezetű reformpolitika végrehajtásának, amelyet a megvalósítandó társadalmi stabilitás érdekében szükséges volna véghezvinni.⁵

1927. január 24-i keltezéssel ezért a kormányfő egy „nemzetnevelő” folyóirat szerkesztői feladataira felkérő levelet címzett Szekfű Gyulának. Miként a küldeményében fogalmazott: „[...] egy havonta megjelenő folyóiratra is gondolok, mely megismertetné olvasóival a külpolitika, szociálpolitika, a jogi, művelődési, gazdasági politika feladatait és eseményeit, s ez ismertetésekben igyekeznék belénevelni a lelkekbe a történelmi fejlődésünk, földrajzi helyzetünk és társadalmi állapotunk adta valóság képét, s a teoriáknak és improvizációknak veszélyeit. Az ily szemle a cél természeténél fogva távol állana a pártpolitikától és a tudományos publicisztika eszközeivel világítaná meg tárgyilagosan, de minden oldalról a felvetendő kérdéseket.”⁶

³ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 290. (A továbbiakban: ROMSICS, 2005.)

⁴ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék – Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.

⁵ SZŐKE Domonkos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez. In: *Magyar történeti tanulmányok*, XV. Szerk. FEHÉR András. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1982. 55–56. (A továbbiakban: SZŐKE, 1982.)

⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G628/1. jelzet, Bethlen István levele Szekfű Gyulához, 1927. január 24.

A miniszterelnök megkeresését a történész elfogadta, és 1927 szeptemberében már meg is jelent a *Magyar Szemle* első száma, amit még 198 másik követett egészen 1944 márciusáig, hazánk német megszállásáig. A „sikerre vitt” bethleni konszolidációs politika egyik szellemi termékének számító lap indulásánál a szervezőmunkát Szekfű végezte, nála a kéziratok megjelenése esetén a szűkebben vett tudományos szempontok érvényesültek, míg a miniszterelnöknek az olyan személyek kiválasztásában volt szava, akik politikai vonatkozású dolgozatokat helyeztek el a folyóiratban. A *Magyar Szemle* szervezésekor Szekfű a neves legitimista-liberális közgazdász és történétíró, Gratz Gusztávon keresztül tartotta a kapcsolatot Bethlennel.⁷ A szerkesztők és publikálók körét illetően Szekfű, ha valakitől személyi ajánlatokat elfogadott, az csakis a kormányfő lehetett. Ezt bizonyítja Bethlen azon 1928 februárjában kelt levele, melyben arról tájékoztatta Szekfűt, hogy a kiadvány aktuálpolitikai tartalmú cikkeinek megjelentetéséért felelős személyként a szerkesztőbizottságban ne Darányi Kálmán országgyűlési képviselő – későbbi földművelésügyi miniszter (1935–1939) és miniszterelnök (1936–1938) – foglaljon helyet, hanem a Bethlen-kormányban 1922-től 1926-ig a belügyminiszteri tisztséget betöltő Rakovszky Iván. Ahogyan azt a levelében megfogalmazta: „[...] tájékoztatni kívánlak arról, hogy elsősorban Rakovszky Iván személyére gondolok és súlyt helyezek rá, hogy az itt szóbanforgó politikai cikkek megírására mindenekelőtt ő kéressék fel. Természetesen Darányi Kálmán közreműködését is szívesen látom, ámde mégis Rakovszky Iván az, akit főleg erre a feladatkörre a magam részéről kiszemeltem. Légy kegyes tehát a dolgot a szerkesztő bizottság többi tagjával ily értelemben megbeszélni és engem megbeszéléstek eredményéről minél előbb értesíteni.”⁸ Mindezek fényében nem meglepő, hogy Darányi Kálmán helyett végül az egykori belügyminiszter került be a lap szerkesztőbizottságába.

A már fentebb idézett Szőke Domonkos szerint a *Magyar Szemlénél* töltött időszak alatt gróf Bethlen István és Szekfű Gyula kapcsolatát mindvégig a politikai lojalitás, a kölcsönösen megnyilvánuló tekintélytisztelet jellemezte. Kettejük viszonya azonban ettől függetlenül nem nélkülözte a szigorúan tekintélyelvű, mindkét fél részéről tapasztalható hűvös távolságtartást, és olykor a burkolt szembenállást sem. Utóbbi részben abból fakadt, hogy a történésznek más volt az elképzelése a folyóirat rendeltetését illetően, mint a kormányfőnek. Utóbbi ugyanis abban olyan lehetőséget látott, melynek révén a saját társadalmi nézeteit, illetve politikai felfogását mások útján is közvetítheti. Előbbi viszont a lapra olyasféle szellemi műhelyként gondolt,

⁷ SZŐKE, 1982. 59–60.

⁸ ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G628/1. jelzet, Bethlen István levele Szekfű Gyulához, 1928. február 23.

ahol az ellentétes vélemények szembesítésére is alkalom kínálkozik. Gyakorlatilag a kísérletező magyar reformkonzervativizmus magas szellemi színvonalon megfogalmazódott gondolatait ütköztetve ezen a vitaterepen a konszolidációs kormányzati politikával, melynek legfőbb képviselője a szerkesztőbizottság felett elnöklő gróf volt. Minden nézeteltérésük ellenére Bethlen és Szekfű együttműködésének alapja a politikai és eszmei síkon értelmezett konzervativizmus volt. Szekfű a konzervativizmusra úgy tekintett, mint ami a megtartó, és a hagyományörző rendeltetése révén képes lehet megteremteni a társadalmi közmegegyezést. Bethlen ezzel szemben az ideológiához a gyakorlati politika oldaláról közelített. Számára az volt az elsődleges, hogy az 1918–19-es baloldali forradalmak bukása után berendezkedő, és önmagát „ellenforradalminak” nevező jobboldali-konzervatív rendszerben a politikai hatalom (többek között a választójog korlátozott voltából kifolyólag) a történelmi vezető rétegek, azaz az arisztokrácia, valamint a birtokos nemesség kezében maradjon, akiknek a megítélése szerint a műveltsége és a vagyoni helyzete biztosítja azt, hogy az ország sorsát illetően felelős döntéseket hozhassanak.⁹

Maga a *Magyar Szemle* is alapvetően konzervatív beállítottságú folyóirat volt, amin belül azonban liberális jegyeket is felvonultatott. Fennállása során mindvégig magas intellektuális nivót képviselt, melynek okán méltán érdemelte ki, hogy a Horthy-korszak egyik legnagyobb példányszámban kiadott és legbefolyásosabb napilapja, a *Budapesti Hírlap* 1930 nyarán a „legelőkelőbb magyar folyóiratnak” nevezze a kiadványt.¹⁰

Amikor Szekfű 1943 májusában betöltötte a 60. életévét, a *Magyar Szemle* az évi 5. száma egy személye és munkássága előtt tisztelgő születésnap kiadás lett. Az ünnepi lapszámban többek között a fiatal Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke (1990–1996) Szekfű történetírói arcélét rajzolta meg, míg Gogolák Lajos történész – szlavista a nagy historikus nemzetpolitikai elképzeléseit mutatta be. Az előszót Bethlen István jegyezte. A gróf az írásában amellet szálalt síkra, hogy Szekfű a folyóirat szerkesztése során liberális gyakorlatot képviselt, ugyanakkor a munkaetika terén szigorúan tartotta magát gróf Széchenyi István azon nézetéhez, miszerint „mondd a nemzet szemébe az igazat, még ha az kellemetlen és nem is hízelgő a nemzetre nézve”. A néhai miniszterelnök szerint a közös munka könnyű volt Szekfűvel, és kettejüknek „[...] sohasem volt az a szándékunk, hogy eltekintve a főbb irányítástól, a magunk véleményét a részletekben is ráoktrojálni akarjuk a *Szemle* írói gárdájára. Hiszen a *Magyar Szemlének* sohasem

⁹ Szőke Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus választóján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez. *Századok*, 1993/5–6. 739–741.

¹⁰ Megjelent a Magyar Szemle júliusi száma. *Budapesti Hírlap*, 1930. június 29. 18.

lehetett az a célja, hogy akár a Szekfű, akár az én politikai nézeteimnek legyen a rivaldája, hanem inkább olyan »tribune libre«-féle¹¹ akart lenni, ahol a közéleti kérdések emelkedett hangú, de szabad megvitatására adatik alkalom, amennyiben ennek a szabadságnak felhasználása összhangban áll a legfőbb nemzeti érdekek tízparancsolatával.” Írása végén Bethlen lándzsát tört amellett, hogy Szekfű Gyula 1927 és 1938 között kifejtett szerkesztői munkája idején a *Magyar Szemle* szerzői „[...] a közélet kérdéseire, minden pártpolitikai elfogultság fölött állva, a nemzeti politika legmagasabb szemszögéből igyekeztek hozzászólni, úgyhogy a pártpolitikától megmételvezett közéletünk sivár pusztaságain valóságos oázisként hatottak gyakran Szekfű előtérbe tolt szempontjai”.¹²

A miniszterelnök és a történész közötti tisztelet és megbecsülés kölcsönös volt, utóbbi a kortárs politikusok közül igazán csak Bethlennel rokonszenvezett. Hiszen ahogy egy Bajcsy-Zsilinszky Endrének 1942-ben címzett levelében leszögezte: „Tisza István politikáját mindig hibásnak tartottam, csak egyéniségét nagynak.”¹³ Szerinte a Tisza által alapított *Magyar Figyelő*, valamint Bethlen István *Magyar Szemléje* között az volt az alapvető különbség, hogy előbbi – a benne olykor „Rusticus”, azaz „Vidéki” álnéven publikáló – Tisza „[...] saját politikai céljai szolgálatában állította, abból harcos orgánumot alkotott, mely beleszólt a napi politika mozgalmába, amint-hogy ugyancsak az ő erősen szubjektíve színezett politikai meggyőződése volt nem egyszer a mérték is, mellyel a *Magyar Figyelő*ben még irodalmi, művészeti és tudományos kérdéseket is bíráltak”. Bethlen ezzel szemben éppen ellentétesen cselekedett, és hagyta, hogy a *Magyar Szemle* – Szekfű szavaival élve – „politikamentes folyóirat” legyen, mi több, a kormányfősege idején nem csak elviekben, hanem gyakorlatban is helyeselte, ha a lapban kritikai észrevételeket fogalmaztak a kabinetje működését illetően. Szekfű a kiadvány nagy érdemének tartotta, hogy abban rendre helyet kaptak a határon túli magyarság helyzetével, valamint az utódállamok politikájával foglalkozó tanulmányok. A Felvidék viszonylatában ezeket a kezdetektől főképp Steier Lajos író-történész, míg Erdély vonatkozásában Jancsó Benedek történész-publicista, illetve Szász Zsombor jogi szakíró szerezték. Bethlen nagy hangsúlyt fektetett emellett arra is, hogy a folyóiratban publikációs lehetőséget biztosítson a fiatalabb értelmiségi korosztálynak, aminek nyomán előfordult, hogy a *Magyar Szemle* szerkesztőségi összejövetelein számos ifjú, esetenként egyetemi hallgató vette körül, akikkel ugyanolyan hosszasan és szívélyesen értekezett, mint a lap már

¹¹ Szabad szószék. (francia)

¹² Gróf BETHLEN István: Előszó. *Magyar Szemle*, 1943/5. 225–226.

¹³ Szekfű Gyula Bajcsy-Zsilinszky Endrének címzett 1942-es gondolatát idézi MISKOLCZY Ambrus: Csoportkép történészekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas*, 2004/3–4. 302.

idősebb munkatársaival.¹⁴ Szekfű Gyula véleménye szerint Bethlen István a *Magyar Szemle*ben közölt írásban megpróbálkozott „[...] utakat és módokat keresni az egyetemes magyar gondolat érvényesülésére. Nemzeti érzése divattól és illúzióktól meg nem tántorítva kutatja a horizonton felmerülő lehetőségeket és követeli tőlünk azt a magatartást, mely a külső lehetőségek kihasználását meg fogja könnyíteni. Ennek szolgálatában nem egyszer erélyesen szembefordul a közvéleményen uralkodó tévtanokkal, s intelligenciánk elkésett asszimiláló álmainak ostromozása – folyóiratunk hasábjain – Széchenyi István akadémiai beszédéhez hasonlít bátorság, a tömeggel szembefordulása és az európai humanitás szempontjából, mely utóbbi ma is, mint száz évvel ezelőtt azonos a magyarság igazi érdekeivel.”¹⁵

Bethlen István az ország érdekeit kívánta képviselni azt követően is, hogy 1931 nyarán – az 1929-ben kirobbant, és hazánkban is begyűrűző nagy világgazdasági válság kihatásai nyomán – távozni kényszerült a miniszterelnöki bársonyszékből. Ennek szellemében 1933-ban előbb Németországban, majd Angliában volt előadó-körúton, ahol a beszédjeiben rendre felszólalt a történelmi Magyarországot 1920-ban a területének és a lakosságának nagyjából kétharmadától megfosztó, s egyúttal mintegy hárommillió magyart az utódállamok területén kisebbségi sorba taszító trianoni békeszerződés revíziója érdekében. Az általa elmondottakat befolyásos angol értelmiségiek köréből kemény kritikákkal illették, hovatovább nem sokkal később angol nyelven két olyan kiadvány is napvilágot látott, melyek közül az egyikben a gróf gondolatait bírálták, a másikban pedig a XIX–XX. századi magyar nemzetiségi politikát. Bethlenben ennek nyomán fogalmazódott meg egy idegen nyelvű magyar történeti összegzés megjelentetésének a terve. Miként arról Kozma Miklósnak, a Magyar Távirati Iroda akkori elnök-vezérigazgatójának egy 1934 nyarán küldött levelében fogalmazott: „Külföldi előadói körutaim során azt a fájdalmas tapasztalatot szerezttem, hogy a nyugati nemzetek nyelvén hiányzik a magyar nemzeti történelemnek kimerítő, tudományos, modern feldolgozása, – olyan nagy történeti kézikönyv, mely nemzetközi politikai küzdelmeinknek elméleti alapvetése lehetne. Enélkül ellenfeleinknek adataiból táplálkozik a külföldi tudományosság.”¹⁶

¹⁴ Ezt erősítik meg a már fentebb említett Gogolák Lajos (1910–1987) visszaemlékezései is, aki 1929-től, tehát 19 esztendősen korától fogva publikált a folyóiratban. Ld. GOGOLÁK Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi NÓVÉ Béla. *Holmi*, 2001/3. 293–310. – Uő: Romemlékek (II). Közzéteszi NÓVÉ Béla. *Holmi*, 2001/4. 498–517.

¹⁵ SZEKFŰ Gyula: Bethlen István gróf és a Magyar Szemle. *Magyar Szemle*, 1934/10. 285–288. (A továbbiakban: SZEKFŰ, 1934.)

¹⁶ FRANK Tibor: A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű Magyar Történet terve. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980/6. 931.

Néhány hónappal később, a Magyar Szemle Társaság 1934. november 1-i ülésén született döntés arról, hogy az angol és francia nyelvű összefoglalás az úgynevezett „Hóman–Szekfü” rövidített változata legyen, két kötetben. Az 1928 és 1941 között több kiadásban megjelent történelmi monográfiasorozat a *Magyar Történet* címet viselte, és Szekfü Gyula közösen szerezte a mindmáig a legkiválóbb magyar középkorászok között számontartott Hóman Bálint későbbi kultuszminiszterrel (1932–1938, 1939–1942). A munkamegosztás értelmében a Hunyadi Mátyás 1458-ban történt királlyá választásáig szóló részeket Hóman jegyezte, a többit Szekfü. A két világháború között jóformán minden magyar értelmiségi család könyvespolcán megtalálható, és sok vonatkozásban napjainkig haszonnal forgatható könyvsorozat rövidítését az állandó időhiányban szenvedő Hóman a kedves tanítványára, Deér József történészre bízta, míg a saját részeit átdolgozását Szekfü maga végezte. Az elkészült munka végül több okból kifolyólag – példának okáért a külügyi vonalvezetés angol orientációval szemben fokozódó németbarátsága miatt – végül nem jelent meg, és az utókor számára is csak Szekfü 1940-re részben elkészült fejezetei maradtak fenn,¹⁷ melyek hazánk 1606 és 1939 közötti történelmét taglalták.¹⁸

A tervezett angol és francia nyelvű köteteket Bethlen István eredetileg a Magyar Szemle Társaság, valamint a szintén a vezetése mellett működő két szervezet, a Society of the Hungarian Quarterly, illetve a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie közös kiadványaként kívánta megjelentetni. E társaságokban a ’30-as évek derekától a Bethlen körül csoportosuló nyugatbarát politikai-értelmiségi körök képviselői kaptak helyet,¹⁹ köztük Szekfü Gyula is, akinek a Society of the Hungarian Quarterlybe történő felvételét 1935-ben közvetlenül maga a néhai kormányfő indítványozta.²⁰ A hazai nyugatbarát és németellenes politikai erők informális vezetőjévé az 1930-as évekre mindinkább Bethlen vált, ezen irányzat sajtóbéli orgánumává pedig az 1938-ban Pethő Sándor és Hegedüs Gyula újságírók által alapított, és a liberális nagytőkés csoportok által finanszírozott *Magyar Nemzet* napilap. E lapban Bethlen ugyan nem publikált, ám annak irányítóbizottsági munkájában részt vett,²¹ és az ő kérésére kezdett el írni az újságba Szekfü, aki azt követően, hogy 1940 nyarán Pethő Sándor

¹⁷ SZEKFÜ Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002.

¹⁸ UJVÁRY Gábor: Kis magyar história – nagy-magyar történeztől. Szekfü Gyula és a *Magyar történet* rövid összefoglalásának kontextusa. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik: Szekfü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Uő: Budapest, Ráció, 2011. 251–288.

¹⁹ FRANK Tibor: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944. *Filológiai Közlöny*, 1978/1. 931–943.

²⁰ Bethlen István e tárgyban Szekfü Gyulának 1935. július 17-én címzett levelét közli HUSZÁR Tibor: *A Magyar Szemle körül*. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek, 1927–1937. *Valóság*, 1993/12. 74.

²¹ ROMSICS, 2005. 403.

halálos autóbalesetet szenvedett, az életrajzírója, Dénes Iván Zoltán történész szerint rövid idő alatt a *Magyar Nemzet* „szellemi irányítója” lett.²² 1943–44 fordulóján e lapban jelentette meg vezércikket formájában a „*Valahol utat veszítettünk*” címet viselő dolgozatát is, amelyben kritikával illette a XIX. század második, és a XX. század első felének liberalizmusát, valamint a népképviselői parlamentarizmust. A reformkori centralistákról (Csengery Antaltól, báró Eötvös Józsefről, Szalay Lászlóról) ugyanakkor igen elismerően írt, amellet érvelve, hogy az egyéni szabadság tényleges biztosítékát a centralisták klasszikus liberalizmusának követése révén lehet megteremteni. A szabad községek önrendelkezésén, az egyesülés és szervezkedés demokratikus jogán, továbbá a politikai hatalom, illetve intézményrendszer humanizmusán keresztül.²³

A centralisták eszmei hagyatékának méltatása Szekfű Gyula részéről nem volt előzmények nélküli, mivel az 1930-as évek második felében, a második világháború során, valamint a viláégés befejeződése utáni időszakban gyakran írt az elődök példamutatásáról, a kíváncs demokrácia mibenlétéről, illetve a politikai és társadalmi reformok szükségességéről.²⁴ Nem volt ez másképp 1945. április 13-án sem, amikor a nem sokkal korábban alakult Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete elnevezésű egyesület középiskolai történelemtanároknak szervezett fővárosi rendezvényén tartott előadást. Beszédében amellet szállt síkra, hogy a világháború végére a történelmi középosztály „teljesen elvesztette tájékozóképességét és olyan politikai hibákat követett”, melyek következtében a továbbiakban „[...] a magyar ipari és a mezőgazdasági lakosság feladata a nemzeti műveltség fenntartása és a hatalom gyakorlása”. Előadása végén a világháborúból a vesztesek oldalán kikerülő hazánk kényszerű reálpolitikai helyzetével számot vetve a hallgatóságát arra figyelmeztette, hogy a „[...] német nép képtelen a kulturális fejlődésre és vezetésre, így a jövőben a felszabadítóink birodalmával [a Szovjetunióval – G. M.] való kapcsolatainkat kell kiépítenünk. De kapcsolatot kell teremtenünk az orosz birodalom mellett a szomszéd szláv népekkel is, hogy a hatalomhoz jutott két új néposztály fiai már e történelemszemléletben nevelődjenek.”²⁵

A történész gondolataira néhány nappal később a befolyásos kommunista író és politikus, Révai József reagált a Magyar Kommunista Párt központi lapjában, a *Sza-*

²² DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, Kalligram, 2015. 363. (A továbbiakban: DÉNES, 2015.)

²³ SZEKFÜ Gyula: „*Valahol utat veszítettünk*”. Budapest, Magvető, 1987.

²⁴ E témában bővebben ld. STANDEISKY Éva: „Morális nyugalanság és féltő gond”. A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 2008/4. 73–109.

²⁵ Szekfű Gyula: „Az ipari munkásság feladata a nemzeti műveltség fenntartása”. *Népszava*, 1945. április 15. 2.

*bad Népb*ben, aminek ő akkoriban a főszerkesztője volt. Írásában képletesen kezett nyújtott Szekfűnek, ugyanis a meglátása alapján „van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni” abban, hogy a historikus a konzervatív beállítódása ellenére a parasztság, valamint a munkásság jövőbeni vezető szerepéről értekezett. Ugyanakkor a fenntartásainak is hangot adott, egyebek mellett utalva Szekfű Gyula és Bethlen István kapcsolatára. Szavai szerint jól látható, hogy „[...] az ellenforradalom egyik fő ideológusa, a bethleni korszak hivatalos történésze, új utakat keres, de arról, hogy ez az útkeresés az 1919-es ellenforradalom és a bethleni korszak elítélését jelenti-e, tőle magától még nem hangzott el vallomás”.²⁶

Révai cikke után a sajtóban egy terebélyes vita alakult ki a múlt és jövő vonatkozásában a magyar értelmiség helyéről és felelősségéről.²⁷ Ennek során például Darvas József, az egyik legjelentősebb népi író abbéli véleményének adott hangot, hogy a második világháború alatt a hazai értelmiségnek csak egy kicsiny szelete volt az, „[...] amely továbbra is a Szekfű-iskola híve maradt, inkább csak »konszolidációs« alapon volt nyilas- és németellenes: rebelliót látott a szélsőjobboldali zajongásban és új Széchenyire vagy Deák Ferencre áhítozott, esetleg éppen visszakívánva Bethlen István »aranykorát«”.²⁸

A kibontakozó sajtóvitát a kommunisták terelték „népfrontos” mederbe azáltal, hogy az 1945 júliusának derekán megrendezett könyvnapokon *Új Szellemi Front* néven jelentkeztek kiadvánnyal. Ebben a saját értelmezésük szerint foglalták keletbe a sajtócikkeket (csökkentve a népiek szerepét, a kommunista véleménnyel szemben fanyalgókat bagatellizálva, továbbá a nekik nem tetszőket kihagyva), de helyet adtak olyan írásoknak is, melyek nem jelentek meg azelőtt napilapokban.²⁹ Ezek közé tartozott Erdei Ferenc *A magyar értelmiség útja* című cikke is. A baloldali szociológus a Szekfű–Bethlen-párhuzamot azon a ponton vonta meg, ahol azt emelte ki, hogy megítélése szerint az az értelmiségi réteg követheti a nagyhatású történést „[...] a demokratikus átalakulás útján, amely vele tartott a bethleni konszolidáció igénylésében is és a forradalmias fasizmus ellenzésében is. [...] Kétségtelen, hogy ez a réteg az értelmiségi középosztálynak legműveltebb és legsúlyosabb része. Az a rész ez, amelynek az államigazgatásban, szellemi kultúrában és gazdasági életben is a legnagyobb volt a súlya. Közelebbről példázva: a *Magyar Szemle* társasága, a *Magyar Nemzet*nek és a *8 Órai Újságnak* az olvasótábora. Vagy más példával: az az

²⁶ RÉVAI József: Szekfű Gyula útja. *Szabad Nép*, 1945. április 19. 3.

²⁷ Mindezzel összefüggésben ld. VARGA István: Egykorú hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 621–627.

²⁸ DARVAS József: Új szellemi frontot! *Szabad Nép*, 1945. május 13. 5.

²⁹ STANDEISKY Éva: Csábtánc és kiszorítódsi. Az 1945-ös Új Szellemi Front. *Múltunk*, 2005/4. 22–23. (A továbbiakban: STANDEISKY, 2005.)

értelmiségi réteg, amelynek mindvégig Bethlen István volt a politikai ideálja, akkor is, amikor valóban már Gömbös és utódai uralkodtak.”³⁰

A vékonyka kötetben Szekfű Gyula *Új front – régi út* címen jelentkezett értekezés-sel. Ebben rendkívül elismerőleg akképpen fogalmazott Bethlen Istvánról, hogy a gróf „[...] kívánságára elvállaltam a *Magyar Szemle* szerkesztését. Bethlen nem volt Tisza István, aki a *Magyar Figyelőre* saját nézetét kényszerítette rá s aki például a legkompetensebb szakember, Horváth János³¹ véleményét is megkorrigálta és visszautasította, mikor ez Adyt nagy költőnek jellemezte. Bethlen István kezdettől fogva nem avatkozott bele a szerkesztésbe – nem kívánta politikája támogatását – erre megvannak az ő napilapjai, mondotta nem minden megvetés nélkül – és szó nélkül engedte, hogy több lényeges kérdésben túlhaladjunk az ő politikája és társadalmi felfogása határain. Így a nemzetiségi kérdésben, a földreform s általában a szociálpolitika, a parasztkérdés dolgában. Egyes állandó munkatársaim, öregek és fiatalok cikkeiről tisztában voltam, hogy nem fedik Bethlen nézeteit, de nyugodtan közölhettem azokat Gratz Gusztávtól Kovács Imréig,³² nemcsak azért, mert tudtam, hogy ebből bonyodalom nem származik, hanem mert az volt a véleményem, hogy a nemzet és a társadalom haladóbb megfogalmazásait utóbb egyszer majd Bethlen István is magáévá fogja tenni. Olyannak ismertem meg, aki képes evolúción átmenni és hiszem is, ha nem rohanja le őt Gömbös képében a durva hitlerizmus, a revolúcióra talán nem lett volna szükség. A *Magyar Szemle* ezt a távolabbi, haladottabb Bethlen Istvánt akarta követni, s nézetem szerint, ő ritka belátást, toleranciát és szerves nemzeti gondolkodást tanúsított, amikor ezt nekem lehetővé tette.”³³

Noha az egykori miniszterelnök nyitottságáról Szekfű rendkívül tisztelgően szólt, írása – miként arra Ständeisky Éva történész rámutatott – főképpen azért kaphatott helyet a névtelen szerkesztő által tendenciózus jelleggel összeállított kiadványban, hogy a kommunisták vele is szemléltessék: szövetségi táborukba Szekfű Gyula is beletartozik. A kommunista vezetés alatt az értelmiség széles rétegei megtalálhatják a számításait, ugyanakkor az értelmiségnek tudatosítania kell magában, hogy a jövője nagymértékben függ a Magyar Kommunista Párt politikájának követésétől.³⁴

³⁰ ERDEI Ferenc: A magyar értelmiség útja. In: *Új Szellemi Front*. [Budapest], Szikra, [1945]. 35.

³¹ Horváth János (1878–1961) Kossuth-díjas irodalomtörténész, Szekfű Gyula egykori tanára és szellemi társa.

³² Kovács Imre (1913–1980) író, a két világháború közötti népi mozgalom egyik kiemelkedő alakja. Az 1939-ben alapított Nemzeti Parasztpárt politikusa, aki 1947-ben, még a nyílt kommunista hatalomátvétel előtt Nyugatra távozott.

³³ SZEKFÜ Gyula: *Új front – régi út*. In: *Új Szellemi Front*. [Budapest], Szikra, [1945] 40–41.

³⁴ STANDEISKY, 2005. 23.

Néhány hónappal a nyári könyvnapok után Szekfű Gyula értelmiségiből diplomatává vált. 1945. október 15-én ugyanis rendkívüli moszkvai követté nevezte ki őt a dálnoki Miklós Béla vezérezredes elnöklete alatt álló Ideiglenes Nemzeti Kormány. Azt, hogy Bethlen István egykori híveként, konzervatív és katolikus meggyőződésű emberként miért vállalta el ezt a megbízatást, egy Kornfeld Móric néhai nagyiparos-bankárnak 1946 őszén küldött levelében azzal indokolta, hogy „[...] rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő befolyással. [...] Tárgyilag pedig: meggyőződésem, hogy az az ország érdeke, hogy a Szovjet lássa, hogy *akarunk* melléje állni, s főként, hogy a polgáriak, a szellem emberei, s a katolikusok sem ellenség többé.”³⁵

Szekfű saját érvelésén túl még több magyarázat született az idők során a moszkvai követi tisztség elfogadásának indítékaival kapcsolatban. Az őt közelről ismerő népi író és falukutató, Szabó Zoltán egy 1956-os naplójegyzetében például így fogalmazott: „[...] Szekfű Gyula majdnem olyanformán jutott a moszkvai követséghez, mint Török Bálint a Hét-Toronyba: a »Zápolya kor«-diagnózisát saját személyes sorsa is dokumentálta... Szekfű moszkvai kiküldetésének végső oka az volt, hogy az orosz ellenőrző bizottság egy tagja, magánjellegű formában természetesen, három igényt állított föl a moszkvai követ személyéről. Nevezetesen azt, hogy ne legyen 1. kommunista; 2. zsidó; 3. politikus. E negatív igényekhez egy pozitív ötlet is társult részükről: olyan embert mint Szekfű Gyula, szívesen látnának!”³⁶ A Szekfűt szintén jól ismerő Staud Géza színháztörténész-bibliográfus pedig úgy emlékezett vissza, hogy amikor egy alkalommal a történeaszt megkérdezte, miért vállalta el a moszkvai követi posztot, az ekképp válaszolt: „[...] részben azért, hogy felkutassam és haza-segítsem Bethlen Istvánt; már majdnem Sztálinig jutott az ügy, de végül is próbálkozásom sikertelen maradt.”³⁷

Bethlen István gróf ugyanis az ország 1944-es német megszállását követően előbb a náci titkosrendőrség elől volt kénytelen bujkálni, majd pedig politikai passzivitásba vonult, és sem az Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal, sem pedig a kommunista politikusokkal nem vállalt közösséget. Utóbbiak számára ezért a személye idővel kényelmetlenné vált, s így a szovjet megszállók 1945 tavaszán a Szovjetunióba szállították.³⁸ A gróf ügye terítékre került 1946 áprilisának közepén, amikor magyar kormányküldöttség érkezett Sztálinhoz. A moszkvai találkozón a diktátor felvetette, hogy az ex-miniszterelnököt ők tartják fogságban, mire Nagy Ferenc magyar kormányfő azt felelte, hogy nem bánják, ha nem tér haza, mivel szívesebben látnának

³⁵ Szekfű Gyula Kornfeld Móricnak címzett 1946. november 22-i levelét idézi DÉNES, 2015. 374–375.

³⁶ SZABÓ Zoltán: Naplójegyzetek (A historikus halálhírére emlékek elevenednek). *Látóhatár*, 1956/1. 20.

³⁷ Staud Gézát idézi LACKÓ Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. *Valóság*, 1983/8. 13.

³⁸ ROMSICS, 2005. 429–441.

helyette hadifogoly munkásokat és parasztokat. Az eseményen hivatalos követi minőségében Szekfű Gyula is jelen volt, ám nem szólalt fel a tárgyalás során.³⁹

A historikus passzivitásával kapcsolatban Dénes Iván Zoltán úgy vélte, Szekfű nem is tehetette, hogy kiáll a gróf érdekében, ám „[...] többé nem hihette azt, hogy az ő helyzete olyan, mint Török Bálinté, akit láncon hurcoltatott el a szultán, és Isztambulban a Héttoronyba záratott. Legfeljebb Werbőczy Istvánnal, a törökök által meghódoltatott Buda magyarjainak a törökök által kinevezett bírójával rokoníthatta volna magát.”⁴⁰ Miskolczy Ambrus történész mindezt azzal egészítette ki, hogy Szekfű Nagy Ferencnek „[...] egy ilyen miniszterelnöknek, aki megtagadja elődjét és egy olyan perverz alaknak, mint Sztálin, mit mondhatott volna. De honnan tudni, hogy nem próbált-e ez ügyben tapogatózni.”⁴¹ Miskolczy kérdésfelvetését osztja Monostori Imre irodalomtörténész is, aki szerint „utólagos tévhit”, hogy Szekfű semmit sem tett Bethlen szovjetunióbeli helyzetének javítása érdekében.⁴² 1946 májusában ugyanis Horváth Imre követségi titkár azt jegyezte fel, hogy „Bethlen István kiszabadítása érdekében Molotov úrhoz”⁴³ írt levelét Szekfű követ átadta Kálásnyikov úrnak. Ezenkívüli átnyújtotta Bethlennének⁴⁴ a Generálisszimuszhoz címzett kérvényét és a férjének írt három levelét. Bethlen István részére Szekfű követ magával hozott fehérneműsomagot Kálásnyikov úr egyelőre nem kívánta átvenni.⁴⁵

Bethlen István neje nem járt sikerrel Sztálinnál a férje szabadon bocsátása ügyében, aki így 1946 októberében – a hivatalos indoklás szerint – szívbénulás következtében egy moszkvai rabkórházban hunyt el. A szovjet fővárosban Szekfű Gyula 1948 őszéig teljesített diplomáciai szolgálatot. Ez idő alatt írta meg a *Forradalom után* címmel 1947-ben napvilágot látott visszatekintő munkáját, amiben a Horthy-korszak

³⁹ SZABÓ Éva – SZÜCS László: Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései. *Új Fórum*, 1989/2. 45.

⁴⁰ DÉNES, 2015. 381.

⁴¹ MISKOLCZY Ambrus: Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszerűtlen időszerűsége. Széljegyzetek Dénes Iván Zoltán *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus* (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. *Valóság*, 2015/11. 92.

⁴² MONOSTORI Imre: Szekfű Gyula sorsfordító évei: 1945–1948. II. rész – Diplomáciai és pártszolgálatban. *Kortárs*, 2015/10. 65.

⁴³ Vjacseszlav Mihajlovics Molotov (1890–1986) szovjet külügyminiszter.

⁴⁴ Bethlen Margit grófné (1882–1970) 1946 márciusában személyesen magának Sztálinnak címzett levelet a férje szabadon bocsátása érdekében. Amennyiben pedig ez nem volna lehetséges, úgy kérte, hogy legalább levélben tarthassa a kapcsolatot a hozzátartozóival. A küldeményére sohasem érkezett válasz Sztálintól.

⁴⁵ Moszkva, 1946. május 14. Horváth Imre követségi titkár feljegyzése a szovjet külügyminisztérium balkáni osztályának vezetőjével a hadifoglyok ügyében folytatott megbeszélésről. In: LÁZÁR György: *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948)*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1998. 48.

egykori ideológusaként meglehetősen kritikus számvetést készített az elmúlt negyedszázadról. Könyvében a korszak számos negatív szereplője között Bethlent egyértelműen a pozitívak közé sorolta, és az „utolsó államférfiú”-nak nevezte, ugyanis „[...] a tényeknek megfelelően, azok parancsára cselekedni tudott, s parancsuk alól nem vonta ki magát érzelmeknek, vágyálmoknak, vagy vak szenvedélynek engedelmeskedve”. Véleménye szerint e kiváló reálpolitikus 1931-ben történt lemondása után „[...] egyetlen vezetőnk sem tudott megmaradni a tények útján, mindegyik mániákusan követte érzelmeit, szimpátiáját, félelmeit, s ezektől leigázva becsukott szemmel vitte az országot a romlásba”. Utódaihoz képest az egy évtizeden át az országot vezető erdélyi gróf megválogatta azt, hogy a kormányzati munkában kikre támaszkodott, ezért fordulhatott az elő, hogy „[...] nem vette igénybe az arisztokrácia, gentry és ál-gentry összes tagjait, maradtak még olyanok, akiket műveltségbeli és társadalmi hiányuk folytán nem tartottak érdemesnek a vezetők közé emelni”. Mindezekon felül Szekfű Gyula egyértelműen pozitívként említette – Bethlen István egy 1937-ben írt publicisztikájára⁴⁶ hivatkozva –, hogy Bethlen azt a nézetet képviselte, hogy amennyiben valamilyen formában sor kerülne a trianoni békeszerződés revíziójára, úgy a nem magyar anyanyelvű lakosság miatt az ország nemzetiiségi területek szerinti föderalizációjára lenne szükség, méghozzá a befogadó és keresztény magyar nemzeteszmény jegyében született úgynevezett „Szent István-i állam-eszme” gondolatisága mentén.⁴⁷

A Bethlen Istvánról az 1945 utáni emlékezetpolitikában igen sokáig uralkodó egyöntetűen negatív képpel Szekfű a haláláig képtelen volt teljes mértékben azonosulni. Néhány héttel az után ugyanis, hogy 1955. június 29-én, feltehetően kétoldali szív-elégtelenség következtében elhunyt, a Magyar Írószövetség *Csillag* nevű irodalmi és kritikai havilapjában posztumusz jelent meg *Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején* címet viselő, rövid, és lényegében véve önigazoló visszaemlékezése. Ebben amellet tört lándzsát, hogy az 1930-as évektől a mindinkább jobbra tolódó, és a külügyi vonalvezetés terén fokozatosan berlini irányultságúvá váló kormányok ellenében „[...] számbavehető ellenzéket a régebbi politikusok hozhattak volna létre, amennyiben ők sem helyeselték a németbarát, hitlerista irányzatot. Ilyenek is voltak; bizonyára nagyobb számmal, mint ritkán hallható nyilatkozataikból képzelhető volt. Ilyen volt maga Bethlen István, aki hitlerista utódainak kormánya alatt már mindent nem helyeselt ezek politikájában, de aki mindvégig tartózkodott, hogy Horthy Miklós kormányai ellen nyíltan fellépjen, kibontsa az ellenzéki zászlót.”⁴⁸

⁴⁶ Gróf BETHLEN István: Szent István napján. *Pesti Napló*, 1937. augusztus 20. 1–3.

⁴⁷ SZEKFÜ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat, 1983. 50–70.

⁴⁸ SZEKFÜ Gyula: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. *Csillag*, 1955/8. 1636.

Utolsó történetpolitikai írása is igazolja, hogy bár Szekfünek voltak fenntartásai a Bethlen István által követett politikával szemben, mégsem tagadta meg az egykori miniszterelnököt, akinek maga is oly sokat köszönhetett. Hiszen a két világháború között számos esetben részt vett Bethlen intellektuális-közéleti vállalkozásaiban, ámde hosszú utat tett meg attól kezdve, hogy 1934-ben a *Magyar Szemlé*ben még Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez, illetve gróf Széchenyi Istvánhoz hasonlította az egykori kormányfőt,⁴⁹ egészen az 1947-es *Forradalom utánig*, amelyben bár minden esetben pozitív összefüggésben írt Bethlenről, viszont ahogyan azt Gyurgyák János történész igencsak találóan megfogalmazta: „[...] egyfelől már szó sincs Széchenyi-féle magaslatookról, másfelől a magyar politikáról és társadalomról mondott kritika már prófétai hevületű.”⁵⁰

⁴⁹ SZEKFÜ, 1934. 288.

⁵⁰ GYURGYÁK János: Bethlen István a viták keresztútjében. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. NAGY Zsejke. Budapest, Osiris, 2014. 201.

PRITZ PÁL

RITOÓK EMMA VILÁGAI

Előadásom engedélyezett húsz percében *Ritoók Emmáról és az ő világairól* beszéltem. A nagyobb terjedelem lehetőséget nyújt az igényesebb címre, talán megfelelek annak. Korlátaimról természetesen most sem feledkezem meg, az író nő világának szakadékos tájaira és korunkra pedig most is rögvest utalnom kell. Vagyis az író nő utókoráról van szó, amelyben ő (is) szélesebb körök szemében ismeretlen. Ahol ismert, ott pedig nem egészen jól ismert. Fő műve, az először éppen száz esztendeje megjelent *A szellem kalandorai*¹ szörnyen rossz regénynek mondatott. Ennek – vélem – nem irodalmi gyengesége, hanem az a fő oka, hogy az író nő – úgymond – minősített, másként fogalmazva: minősíthetetlen, elfajult, izzó stb. antiszemita.

Magam ellenben – miközben eszem ágában sincs ellenkező végletbe lendülni – összegzően „csupán” annyit mondok: ha majd egyszer túllépünk a mai kocsmán, *az értelemig és tovább*, tehát a ma még beláthatatlan távoli jövőben, amikor a politikai acsarkodásokat nem a másik oldal kipusztításának hevülete, hanem az érvek és ellenérvek hirdetői közötti nemes ellenféli beállítódás fogja jellemezni, amikor a „nacionalista”, „fasiszta”, „kommunista”, „antiszemita” és hasonló kifejezések nem szitok-átokszóként, hanem higgadt, pontos útjelzőként fognak szolgálni, akkor az író nő arcéle (is) tisztán lesz látható. Akkor Ady Endrének az író nőt méltató szavai lesznek az eligazítóak, szóban forgó regénye dolgában pedig Babits Mihály sorai adnak mértéket.²

¹ A regény 1921 végén jelent meg, de 1922-es évjellel. LENGYEL András: A Vasárnapi Kör „rengátja”. A gondolkodó Ritoók Emmáról. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1991–1992. Szeged, 1992. I. (a továbbiakban: LENGYEL, 1992.) 243–289. Az idézet helye: 277. – A regénnyel szembeni ellenszenv a könyvvel egyidős. Amikor 1921 karácsonya előtt megjelent a könyv, akkor, jegyzi fel memoárjában az író nő, a Révay kiadó üzletvezetője nagy alkotásként beszél róla, ám amint belenéz „elzárkózik, savanyúvá lesz és habár neki lett volna a dolga, hogy a könyvet szétküldje, karácsonyra alig van egy-két könyvkereskedésben belőle”. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), 473. fond, 3. d. *Évek és emberek*, 4. rész. 166.

² Három évtizede megjelent igen alapos és részletes tanulmányát Lengyel András így kezdi: „A kép, amely Ritoók Emmáról (1868–1945) irodalmi köztudatunkban él (ha él), csupán néhány vonásból áll, s alkalmi benyomásokat és bizonytalan előítéleteket vegyít.” A vonatkozó lábjegyzetben pedig azt írja, hogy „Ritoók Emmáról érdemi tanulmány még nem készült”. LENGYEL, 1992. 243. – Az eltelt három évtizedben az író nőről több fontos írás látott napvilágot, fenti megállapításomat mégis fenntarthatónak vélem. Meggyőződésemből Lengyel András és Markója Csilla is megerősített. Lengyel azzal, hogy igen nagy anyagtudással és nem kevés elmeélel irt dolgozatában Ritoók Emma fő művéről nemes egyszerűséggel azt állítja, hogy annak „irodalmi értéke nincs”. (277.) – Markója

Ady Endre Ritoók Emmának az 1908-ban megjelent *A nagy véletlen* című, teljes feledésbe hullott regényéről³ – különben messze nem kritikátlanul – így ír: „[...] Ez után a könyv után okvetlenül egy még szebb, igazabb és művészebb Ritoók-könyvnek kell jönnie. És Ritoók Emma is, aki ma már komoly, nemes, elsőrendű ember, lesz még emberibb is, egészen kirántja magát a magyar úri ideológiából, s lesz, amit a nagy Törvény úgyis akar: példaadó, szabad, próféta, magyar asszonyember.”⁴ A szél minden bizonnyal onnan fúj, hogy Ritoók Emma nemhogy szakított a Vasárnapi Körben volt társaival, következőleg nemhogy nem rántotta ki magát egészen „a magyar úri ideológiából”, hanem – az egyik mai kutató fogalmazása szerint – „a proletárdiktatúrát követően elfajuló antiszemitizmus”-t produkált.⁵

Babits Mihály *A szellem kalandorairól* a következőket írta az írónőnek: „A nagy regényt elolvastam, és a legnagyobb tisztelettel kell meghajolnom a nagy akarat, a magasba néző ambíció előtt, melynek munkája. (sic!) A regény egész elgondolása, témája annyira nem mindennapi, annyira nagyszabásúnak tűnik fel, hogy az ember alig mer vele szemben saját ítéletében bízni. A megszokott mértékek egyáltalán nem alkalmazhatók rá.”⁶

A költő – rejtetten bírálatot is megfogalmazó – alapvetően kedvező értékeléséhez hozzáfűzendő, hogy ekkor ő már nemhogy nem hajtja meg zászlaját, mint áprilisban tette, a bukott proletárállam vörös lobogója előtt, hanem 1945 után évtizedekre elszüllyesztett versében azt kérdi olvasójától: *Szittál-e lassú mérgeket?*

*

Csilla az elmúlt három évtized közepe táján Kaffka Margit, Lesznai Anna és Ritoók Emma munkásságát sok szempontból nagyszerű, igen alapos tanulmányban bemutatva „talán” megérettnek mondja az időt arra, hogy „Ritoók és Kaffka regényeit *elfogulatlanabbul*” vizsgálja meg. (Kiemelés – P. P.) MARKÓJA Csilla: Három kulcsregény és három sorsába zárt „vasárnapos” – Lesznai Anna, Ritoók Emma és Kaffka Margit. *Enigma*, 52. (2007.) (a továbbiakban: MARKÓJA, 2007.) 71. Elfogulatlanságot tehát maga sem ígér, az elmúlt másfél évtized honi szellemi közállapotai javulásáról pedig tárgyilagosan nem lehet beszélni.

³ Annak ellenére is így van, hogy 2017-ben a Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület digitálisan közzétette. Köszönettel tartozom Vörös Boldizsár barátomnak, hogy e tényre volt kedves figyelmem felhívni. – Egyébként e digitális oldalon 2018-tól megtalálható már az író első, *Egyenes úton – egyedül* című regénye is, amellyel az *Új idők* pályázatán 2000 koronás pályadíjat és azzal együtt akkor országos nevet is szerzett.

⁴ ADY Endre: *A Nagy Véletlen*. Ritoók Emma új regénye. Budapest, 1908. 2 kötet. In: *Ady Endre Összes prózai művei*. IX. köt. S. a. r. VEZÉR Erzsébet. Budapest, Akadémiai, 1973. 328. Idézi: MARKÓJA, 2007. 82.

⁵ MARKÓJA, 2007. 70.

⁶ Idézi: MARKÓJA, 2007. 92., valamint MISKOLCZY Ambrus: „*Tiszta forrás*” felé... *Közelítések Bartók Béla és a Cantata profana világához*. Budapest, Gondolat 2011. 67. (a továbbiakban: MISKOLCZY, 2011).

A világ – mióta ember él a Földön – nem egy mércével mér. A kettős mérce az ismertséggel, ismeretlenséggel kezdődik. Például Balázs Bélát, Bartók Béla librettistáját minden valamelyest művelt honfitársunk ismeri, míg a nálánál maga által is elismerten semmivel sem kevesebb író neve a legtöbbeknek homályba vész. Főhajtását egyik Emmának küldött levele is dokumentálja. Az, amelyet 1919 őszén, emigrációba menekülése előtt itthon írt *Őnagyságának*. Annak a mátyásföldi Rákóczi út 10. szám alatti villájába. E villáról majd ejtünk még szót. Levele szélére Herbert azt írta, hogy Emma azt égesse el – nehogy valami gyanúba keveredjen miatta. Az ugyancsak meglepett író első felindulásában tollat ragadott, ám végül Zsiga testvére tanácsára azt válasz nélkül hagyta. A borítékra azt írta, hogy „a kommunizmus után”, „Balázs Béla”.⁷

*

Mielőtt Emma asszony élete fő sodrának dolgait tovább ecsetelnénk ezen, lényegében 1918. november derekán megszűnt kapcsolat villanásnyi ideig tartott testi oldaláról szólunk. Emma 1868. július 15-én, Herbert 1884. augusztus 4-én látta meg a napvilágot. Tehát a hölgy 16 esztendővel volt idősebb „hódítójánál”. Az idézőjel indokoltságát vallomásaik – legyenek bármennyire is eltérőek – alátámasztják. 1927. április 14-én történt, hogy a szobrász Pátzay Pál felesége kezébe vette Emma egyik, majd másik tenyerét, és részletes jellemzése keretében a következőket mondta: „[...] Sok gátlás, sok melankóliára való hajlam. Érzelmi életénél fogva abszolúte nem hű, csak meggyőződése szerint hű. Feltétlen tisztességes szándékú, ha valamit ki mond, azt állja is. – A hüvösség erotikus térre is áll. Gyomra igen picit.” Ezt – írja memoárjában Ritoók Emma, az ő csodálkozó kérdésére – Pátzayné nevetve így magyarázta: „az erotikus éhség nagy, de érdekesség és élmény keresése az alapja, játék, nem ösztön. Ez lepett meg [a] legjobban az egészben, mert habár csak néhány-szor találkoztunk, intellektuális életemről csak tudhatott, de ez, amit itt mondott, megdöbbenett igazságával. Az egész Bloch história pl., habár nem én kezdtem, később tisztán regény átélési, sőt irodalmi érzés volt, szükségem volt erre az élményre, mert pompás regénytárgynak éreztem. Ezt Bloch észre is vette és szemrehányást tett miatta.”⁸

⁷ Vörös Boldizsár: A szellem útkeresői. Lukács György, Thomas Mann, Szabó Ervin és Balázs Béla levelei Ritoók Emmának. *Történelmi Szemle*, 2000/1–2. 153–163. A levél a 161–163. lapon olvasható.

⁸ OSZKK, 473. fond. Mielőtt szokásosan megadnánk az egész jelzetet, elmondjuk: e fond Ritoók Emma – általa 1943-ban letétbe tett (nem teljes) – hagyatéka. Azt a Kézirattár munkatársai hét dobozban helyezték el. A hagyaték rendezésére mostanság kerül sor. A dobozoknak 2020-ig nem volt számuk, a pandémia idején lettek beszámozva. 2021. december 7-én történt meg, hogy a Kézirattár egyik érdemes munkatársa, Bakos József az író hatalmas, vastag könyvnyi terjedelmű,

idővel általa *Évek és emberek* címmel ellátott visszaemlékezését a 2. és 3. dobozba helyezte el. (A Kézirattár ma is követi a még az ötvenes évek elején Berlász Jenő által meghonosított rendet, melynek értelmében a hagyatékok elején az azzal, illetve a hagyatkozóval kapcsolatos dokumentumok nyerne elhelyezést.) A 4. dobozba a visszaemlékezés töredékei, variációi kerültek. Bár többen kutatták, írásaikban idézték, vélhetőleg mégis haszontalan a következőket elmondanunk. A memoár zömmel a nagy háború kirobbanásától kezdődően két évtized történéseit beszéli el. Ám sok ponton jóval több annál. Az író nő sokszor készített – ahogy többnyire nevezi – naplójegyzeteket. (Bár van, ahol naplóról beszél.) Az igényességet Ritoók Emma mindig magával kezdte. Szóval ezek a jegyzetek sokszor oly fontosnak bizonyultak, hogy beépültek a memoárba, annak értékét tovább növelve. Munkáját Ritoók Emma közkinsnek szánta. Meg volt győződve – joggal – annak fontosságáról. A publikálástól – melyet élete vége felé már, jövőbe látóan, csupán a jövőben remélt – kései elégtételt, az igényéhez képest soha meg nem kapott méltánylást, elismerését várta. Visszaemlékezését őt, (igen eltérő terjedelmű) részre osztotta. Az első rész a nagy háború kirobbanásától a proletárdiktatúra kirobbanásáig tart. A második részben az 1919-es esztendő további hónapjai olvashatóak. A harmadik, *Családtörténet* nevet viselő rész második szakasza – sarkos fordulat nyomán – már nem a nagyszerű ősökkel, illetve élő családtagokkal foglalkozik. Saját magáról mesél. Még hozzá megkapó öszinteséggel. Ritoók Emma nem az a perszóna, aki azért ír, hogy összezavarja a szálakat, nem dobál maga mögé „rajzszöveget” szerteszét, hogy a kései kutatót, életét és korát bűvárlókat félrevezesse. (Téved ő bizony számtalanszor derekasan, ám fogyatékosságaiból és nem gonosz szándékból adódóan.) Az ő életét – több ízben leírja – jelentős részben a sokak által ma is orákulumként tisztelt sógornője, Tormay Cécile siklatta ki. Aki az egyébként is sok szempontból messze nem nagyszerű, messze nem hiteles *Bujdosó* könyvében eltagadja, kisebbiti mindazt, amit Emma tett a MANSZ megszületéséért, majd eredményesebb működésért. – Ha ő így, akkor én emígy –, döntően ez rugóztatja az ő lehető legtöbbet, legmélyebbet megmutatni akaró hevületét. Tehát nem csupán öntörténetet ír, hanem megkapóan kitarulkozó önjellemzést is nyújt. A negyedik rész az 1920–1922. évi időszak rajza. Időben az ötödik rész fogja át a leghosszabb távot, s terjedelme sem kevés. Olyannyira, hogy Ritoók Emma itt két alfejezetben beszéli el a történetet. Az első az 1923–1926, a második az 1927–1933-as évek krónikája. A szöveg írógépen, bizonyos – nem tudható, hogy mekkora – része/i több példányban készült/ek. 1940-ben, annak környékén visszaemlékezése egészét újra legépelte, majd e tisztázatot is sok helyütt átjavította. Kihúzta, de inkább még tovább bővítette egyes részeit. Míg az alapszöveg általában másfeles, a rövidebb-hosszabb betoldások zömmel szimpla sortávolsággal készültek, s „fülként” ragasztva illeszkednek a megfelelő oldalhoz. „1927-ben – olvassuk például az 1920-ról szóló visszaemlékezés utólagos betoldásában –, mikor befejeztem a háborús és forradalmi évek emlékeinek végső rendezését és leírását [...]”, ami a húszas évek második felében végrehajtott átdolgozásra utal. A *Változatok* nevet viselő, igen terjedelmes palliumon belül olyan töredékek vannak, melyek jórészt azonosak, de nem teljesen felelnek meg a fentebb leírt részekkel. Többnyire inkább csak töredékeivel. Pátzayné tenyérjórslását (is) a kutató két helyen olvashatja el. Csak a teljes anyag e sorok íróinak által 2022 végére történő sajtó alá rendezése, feldolgozása révén lehet majd pontosan megmondani, hol vannak olyan eltérések, amelyeknek a majdani nyomtatott verzió jegyzeteiben legalább utalásszerűen szerepelniük kell. Az ötvenoldalas családtörténeti fejezet tehát – viszonylagos rövidsége ellenére is – roppant fontos. Mert 1. Az író nő meglehetősen elgondolkodtatóan kijelöli a maga helyét a históriában. 2. Egyértelműen, s messze nem leminősítően megmondja véleményét Pátzayné róla adott jellemzéséről. 3. Itt is elolvasható az a – a szakirodalom révén már részben ismert, jelen tanulmányunk vége táján idézett, elemzett – meghökkentően mély, szupranacionális eszmefuttatása, amely a valamelyest is tárgyilagosságra törekvő kutatót megóvjá attól a csapdától, hogy az írónőt korlátolt nacionalistának,

Balázs Béla naplójában annyira másként ír Ritoók Emma és Ernst Bloch kapcsolatáról, hogy szükségesnek tartjuk azt a Ritoók-memoárban feljegyzettekkel ütköztetni. Annak az a veleje, hogy a férfiaktól – finoman szólva – nem elkényeztetett (egyébként arra idővel többnyire már nem is nagyon vágyó, inkább csak egy saját fiúgyermek hiányát fájlaló) Ritoók Emma ez esetben sem volt a viszony irányítója. „Ernst Bloch velünk egykorú német filozófus, akit még Ritoók Emma *szedett volt fel*. (Kiemelés – P. P.) Csodálatos jelenség. Lángoló agyvelő, kristályélességű, és kíméletlen tónusú, ijesztő eredetiségű filozófus. A külseje is új volt nekem. A legtisztább zsidó típus, és mégis vad, erős, kemény, híjával minden érzelmi szentimentális bizonytalanságnak. Makkabeus-arc és mozdulatok. A haja fekete néger haj, mint egy homlokba húzott, betörhetetlen sisak, a szeme szűrő, a szája nagy és durva, a termete karcsú, egyenes, szikár. [...] Azon kívül lelkiismeretlen és rossz ember, aki kihasználta Ritoók Emmát, és kihasználja anyagilag Gyurit (Lukács Györgyöt – P. P.) is. (Most gazdagon nősült, és egyelőre rend van.) Egy szellemi condottieri, akit csak az tesz szimpatikussá, hogy egyúttal Don Quijote is és gyerek. Lehet, hogy üres álmodozás az egész, de az is lehet és lejegyzendő, hogy nagy, legnagyobb ember lesz belőle.”⁹ Vélemünk szerint az általunk kiemelt kifejezés nem szokásos módon, hanem úgy értendő, hogy Emma általában igen aktívan szélesítette baráti körét. Főleg a komoly intellektusokkal való elmélyült kapcsolatra törekedett.

Pátzayné szerint – olvassuk tovább a memoárt – Emma „[...] erotikus érdeklődése csak játék, ugyanakkor sok családi érzeke van. Hallatlan szívósság és kitarás. Szláv keveredés kell, hogy legyen, tót is lehet, de inkább lengyel. Katolikus érzelmi apparátus, kálvinista morál. Nagyon jól fegyelmezett, koncentrációra kitűnően alkalmas. Hiúsága természetes és ösztönös, ugyanakkor derogál neki ez, és erre is hiú. Áskálódásra való képesség, de ez nem igen sok. Igen sok női tehetség. Bosszúállás kevés. Komisz lenni csak pillanatnyi indulatból tud. Nem tud felejtetni. Kemény ember. A bántást nagyon megbánja hirtelen. Határozottan céltudatos. Általában az intellektuális életén van a hangsúly, de amellet dogmákat csinált magának és ezek mellett, amíg hisz bennük, addig kitart.” E részletes leírást kérdéssel zárja az író, nem beszélt-e túl sokat magáról? Mégis tovább gombolyítja az emlékezés fonalát: „Lehet,

s azzal rokon módon olyan *elvakult* antiszemitának tartsa, amelyre számos szöveghely alapján bőven lehet betű szerint bizonyítékot hozni, egészében ellenben mégsem helytálló ez a minősítés.

Nos, a tényérjóslat egyik helye az *Évek és emberek* 4. dobozban lévő *Változatok* nevet viselő palliumon belüli töredékhalmozon belüli 37 oldalas töredék eredeti számozás szerint 13–15., átszámozva a 35–37. oldala, a másik a 2. dobozban lévő III., *családtörténeti* részben a 46–48. lapon található. A két szöveg között minimális, de nem elhanyagolható az eltérés. A fenti idézet a 4. dobozban lévő szövegből való. A jóslás később idézett részének helyére ld. a 10. jegyzetet.

⁹ BALÁZS Béla: *Napló I–II*. S. a. r. FÁBRI Anna. Budapest, Magvető, 1982. (a továbbiakban: BALÁZS, 1982.) I. 596–597.

hogy ez egyáltalában nem fogja érdekelni a jövőt – vagy talán (a) legjobban? Az »ember« végeredményben mindig a legérdekesebb stúdium.”¹⁰

Tehát az erősen intellektuális beállítottságú Ritoók Emma ötven feletti korára nem zárkózott el, hogy egy tenyérjós szavait meghallgassa. Hiszen magánélete (sem) alakult szerencsésen. Még kudarcba fulladt, egyetlen házassága sem lett, saját, bár sikerületlen gyermeket sem nevelhetett. Memoárját az eliramlott éveivel való szembenézés igényén túl a szélesebb nyilvánosság előtti önigazolás vágyától hajtva írta. Teljesen hihető, hogy Pátzayné „megdöbbsentette az igazságával”, ám az az „igazság”, vagyis a valóság annál összetettebb volt. Ritoók Emma szexuális beállítottsága a jósnő szavai szerinti lehetett. Az is igaz lehet, hogy őt alapvetően nem a libidó, hanem az „érdekesség és élmény keresése” hajtotta. Mert – vallja – „szükségem volt erre az élményre, mert pompás regénytárgynak éreztem.” Ám vallomása semmit sem ad vissza nemi élete szegényességéből.

Ellenben a testi vágya üzte kalandjaiban szinte fékezhetetlen Balázs Bélát az idősebb korosztály iránti vonzalma is szilajon sarkantyúzta. A nemi életet „annyira lélektől független testi funkciónak” érezte, hogy „minden olyan következményét, mely lelki emóciókat és lelki okorokat idézett volna elő, hazugnak és inadekvátnak” tartotta. Közben természetesen tudta, hogy merülhetett ő ugyan – úgymond – »hellén objektivitással« a testi szerelembe, partnerétől akkor is elfogadta, hogy az nem »hellén objektivitással«, hanem szerelemből adja neki az örömet. A dolog morális részét azzal intézte el, hogy nem hazudott partnerének szerelmet, és erről az úgymond hellén objektivitásról beszélt. „Passepartout-t adatok magamnak vele azzal, hogy kijelentetem vele, hogy nála sincs egyébről szó. Holott *tudom*, hogy van, vagy legalábbis tudnom kellene.”¹¹ (Eredeti kiemelés – P. P.)

Balázs Béla azt írja, hogy kíváncsiságától hajtva erőszakosan szabadította meg az akkor már 39 esztendő „vénkisasszonyt” ártatlanságától. Azért nem azt mondjuk, hogy elvette az ártatlanságát, mert a későbbi bejegyzések szerint ennek a hölgy oldaláról nézve is így kellett történnie. Emmában alig napokon belül anyáskodó szeretet alakult ki durva hódítója iránt.¹² Ebből a hihető valóságból Emma visszaemlékezése

¹⁰ OSZKK, 473. fond, 4. d, *Változatok* (ceruzával), 37.

¹¹ BALÁZS, 1982. II. 99.

¹² „Ritoók Emma semmi!” Naplójában Balázs először így írja le Emma nevét. Azután a könyvben [...] jel látható. (BALÁZS, 1982. I. 370.) A szerkesztői tájékoztató szerint az így jelzett szövegkihagyásnak három oka lehet. Érdektelenség, sértő jelleg, vagy olvashatatlanság. Az esetről ez áll: „Csúnya vénlány, és magyar regényt ír feminista tendenciákkal. 2000 koronát nyervén vele. Az Új Idők pályázatán. (Az *Egyenes úton – egyedül* című regényről van szó. – P. P.) És pourtant kedves. Pszichológia. Tanulmányokért van itt. Penzióban lakik, mert neki kell, hogy emberek legyenek körülötte, akik szeressék, fiatalabbak, hogy friss maradjon. Ha hónapos szobában lakik, akkor nem tud egy lélekkel se megismerkedni – el van hagyatva, mert öreg és csúnya. Érzékeny, eleven lelki életű,

nemhogy nem tükröz semmit, hanem a német filozófussal történt – minden bizonynyal szintén csak futó – viszonyról az ő, ilyen vonatkozásban aligha létezett fölényét sugalló tónusban, Bloch nevét le sem írva ellenkező véglelet állít. Intelligenciája tartotta meg őt – úgymond – olyan fiatalon, „hogymég 40 éves koromban is elég komoly szerelmi ügyben volt részem, természetesen egy nálam 17 évvel fiatalabb emberrel”. (Kiemelés tőlem – P. P.) Ezen erőltetett fölénynek vélhetően az előtörténetben rejlik a magyarázata. Ha már ártatlanságát 16 esztendővel fiatalabb férfi vette el, akkor jó kompenzációnak tűnt számára a nála 17 esztendővel fiatalabb Bloch hódítását maga kezdeményezte eseménynek beállítani. (Míg nem sokkal odébb maga mondja, hogy a viszonyt nem ő kezdeményezte.) Azután majd a következő oldalon, témát váltva Bloch Ernstet említve írja: Lukács György és a német gondolkodó nála ismerkedett meg. Majd hármukról szól: „[...] éveken át olyan filozófiai hármast alkottunk, hol itthon, hol külföldön, mely ritka és értékes volt mind a hármunknak. Csak a forradalmak bontották meg.”¹³

*

Írásunk fő vonalára visszakanyarodva, tehát az 1919 őszén elküldött levélre visszatérve: a derék Herbert – húzzuk alá ismét – teljesen oktalanul féltette annak tartalma miatt volt barátnőjét. Hiszen az nem csupán elnökségi tagja a befolyásos Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének, hanem – állítása szerint¹⁴ – magának a szervezetnek a kiötlője. A szövetségnek arcot adó Tormay Cécile-lel Zsigmond testvére révén 1913-tól rokon.

Tudjuk, gyanús lehet, ha bármely polgártársunk neve kapcsán eredeti nevét is megemlíti. Bauer Herbert Béla hivatalosan¹⁵ 1913-ban magyarosította a nevét Balázs Bélára, ám eredeti első keresztnéve oly kedves és továbbra is megőrzendő volt

és még csak barátságot se ismer – igazít. Kíváncsi vagyok egy ilyen lányéletre és lélekre, és 'hipnotizáltam'. Egy olyan országúti találkozót csináltam. Rohammal kényszerítettem, hogy 'nyílt' legyen előttem, ahogy még embernek nem nyitotta ki. Majd meglátom, mi mindent tanulok.” (Uo. 385–386.) A „tanulásáról” nem számol be, ellenben alig több mint két héttel később már a lezárást jegyzi fel: „Tegnap búcsúztunk Ritoók Emmával. Halovány volt, és össze-összerándult az izgatottságtól. A kezemet alig merte megfogni, ha én nem nyújtottam. Nem mert csak úgy barátságban. Mint aki meg van félemlítve: 'Maga olyan jó volt hozzám! Köszönöm. Igazán.' Megsimogattam. Reszketett. Nemsokára 40 éves lesz, és sohasem simogatta meg így senki. Szegény leány!” (Uo. 393–394.) Sok évvel később a Gertrud Kantarowitzcal való kapcsolatát elemezve írja: „[...] olyan meleg, anyás szeretettel és teljes hittel volt hozzám, mint Ritoók Emma.” (Uo. 573.)

¹³ OSZKK, 473. fond, 2. d. *Évek és emberek*, III. rész. *Családtörténet*. 40–41.

¹⁴ Azért kell ezt elmondani, mert a *Bujdosó könyv* erről nem hogy nem akar tudni, hanem kimondottan kifakítja Ritoók Emma szerepét.

¹⁵ A Balázs Béla nevet már jóval korábban használta, a *Nyugat* első évfolyama utolsó számában megjelent, Ritoók Emma *A nagy véletlen* című regényét ismertető írását is így jegyzi.

sámára, hogy azt – mint barátai is – változatlanul használta. A szóban forgó levelét is így szignálta.¹⁶

Kapcsolatuk – ismételjük – 1908-ban jött létre, és intellektuálisan évtizedre megmaradt. A kálvinista „vénkisasszony” egyik alapító tagja a férfiú Naphegy utcai lakásán zömmel zsidó származású értelmiségiekből 1915-ben, Balázs Béla által megalkotott, legendássá vált *Vasárnapi Kör*nek. Évekig csupa-csupa szellemi idealista diskurált itt nem kis heveséggel, ám mit ad isten? 1918 forradalmas őszén heves fordulattal szinte mindnyájan kommunistává, a Magyarországi Tanácsköztársaság szellemi megalapozójává válnak. A Kör – senki által meg nem választott, ám mindenki által elismert – vezetője az a Lukács György, aki a diktatúra kultúrfelelőse, népbiztosa. Aki a diktatúra válságossá vált pillanatában – nem egyedül – tizedeléssel szorította engedelmességre a katonazubbonyba bujtatottakat. Természetesen a történész a szélesebb összefüggéseket itt is látótérbe hozza. E brutális módszer messze nem a filozófus és társai találmánya. Előttük és utánuk is nem kevészer alkalmazták.¹⁷

¹⁶ Volt ennek a kettős névhasználatnak mélyebb értelme is. Balázs Béla életét két nagy szerelem, két házasság keretezte. Hajós Edittel, aki akkor Bedő Mór ügyvédnek volt a felesége 1908-ban ismerkedett meg. A hölgy Hajós (Hirsch) Zsigmond, tehetős ügyvéd gyermeke, férjétől 1909-ben vált el. „Aztán – írja a naplóban – megjött Edit. Kikeresztelkedtem, megmagyarosítottam nevem, és megházasodtam. Tehát életem összes akcideneciáit megváltoztattam. Új bőrbe vedlettem.” (BALÁZS, 1982, I. 601.) A frigy megkötése 1913. március 29-én történt. 1918-ban elváltak. A következő esztendőben nősült másodszor. Hamvassy Anna (első férje révén Schlamadingerné) a második asszony. A megmagyarosodásban tehát az első házasság szerepe a döntő, ám bizonyosan volt annak lelki előzménye. 1912-ben vagyunk, Balázs Béla Budapesten tartózkodik, s leendő feleségével analizálta magát: mennyiben Herbert, mennyiben Balázs Béla. „Editre különben jellemző – olvassuk a naplóban –, hogy tudott bennem, ha csak egy estére is, Balázs Bélával beszélni. Mintha oldódna Herberttől. Utolsó levelében is írta. 'Gyurihoz (Lukács György – P.P.) való viszonyom túl tiszta, a hozzád való túl zavaros, kellene egy középítő.'” BALÁZS, 1982, I. 579.

¹⁷ Ez a dolog veleje. Mert a tizedelés lezajlása, abban Lukács György konkrét szerepe körül kérdőjelek tömkelege ágaskodik. Még arra sincs megdönthetetlen bizonyíték, hogy a kivégzésekre sor került-e egyáltalán. Bizonyára mélyen igaza van Lengyel Andrásnak abban, hogy jogállami normák működése esetén a beismert vádlottak – jóval utólag két ízben maga Lukács György ismerte el szerepét – nem perdőntő bizonyíték. Lengyel András vonatkozó nagyszerű tanulmánya (LENGYEL András: A „tizedeltetők” Lukács György. Egy politikai folklór-szüzsé történeti háttéréhez. *Forrás*, 2017/I. 75–92.) anyaga alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a népbiztos beavatkozása nyomán a kivégzendők létszáma 32-ről(!) hatra csökkent. Csak a vak nem látja Váry Albert közismert könyve vonatkozó passzusának sugallatát, valamint az 1989/1990-es rendszerváltás óta ismét nem kevesek által lendületesen növesztett antikommunista lólábat. A lényeg ellenben – ismételjük – az, hogy a hadseregben „gyávaságot” mutatók tizedeléssel történt megbüntetése az első világháború keletkeztette ragály volt. Arról az évekig tartó vérfürdőről beszélünk, amelyet emberi ész korábban elképzelhetetlennek tartott. És tegyük hozzá: az Osztrák-Magyar Monarchia „gyáva” katonáit ezen erőszak sokkal inkább sújtotta, mint – például – francia sorsosaitak.

Balázs Béla a Közoktatásügyi Népbiztosság egyik osztályvezetője. Az említett levélben a diktatúrát „szerencsétlen torz embrió”-nak mondja.

Szélesebb pillantással találóbb lehet a korabeli korszellemnek megfelelő import-terméket mondani. A centrum és perifériák, félperifériák dialektikája mozgatta történelemben messze nem az első, és minden bizonnyal nem az utolsó eset.

Ritoók Emma 1918. november 10-én szakított végleg a Körrel. A repedések már 1917-ben megvoltak, mégis továbbra is rendszeresen eljár hozzájuk. Mert – vallja – „ez volt az egyetlen, ami a mindennapok üres küzdelméből kiemelt”. 1918-ban ellenben már sokáig elmaradt az összefüvetelekről. November 3-án megy ismét közük. Még csak gyülekeztek, de Hajós Edit, tehát Balázs Béla akkori felesége azonnal durván rátámadt. „Mit mondanak most a nagy nacionalisták? A zsidók csinálták meg nekik a forradalmat, a magyar függetlenséget, nem a Ritoókok.” A hang és a tartalom alaposan meglepte, ezért csak akadozva, de mindent visszautasított. Védte a családját, annak történelmi szerepét emlegette. Balázs Béla pedig békítőleg lépett közbe. Most vált világossá számára, hogy „egy aktív forradalmi társaságban” van, társai ott voltak „az Astoriában az előkészítésben”. Emmának addig – vallja – „fogalma sem volt” arról, hogy partnerei képesek „a teórián túlmenni”. Addig maga körül csak egy olyan filozófiai kört látott, melyben „Platón államától kezdve a bolsevizmusig mindenféle államteórián, forradalmi etikai kérdéseken és Dosztojevszkij meg a középkor miszticizmusán, a szellemtudomány értékén és jogosságán, Bergson és Símmel, Windelband meg a német romantikusok filozófiáján” „jóhiszeműen vitatkozott”. Csak most vette észre a megváltozott hangot. Érzik – írja –, hogy uralomra jutnak. „Egyedül Lukács beszélt most is higgadtan teóriáinak megfelelően”, „nem szabad csak a politikai szempontokat látnunk, az erkölcsi züllés ellen is kell a forradalom.” De Lukács azt is mondta, hogy „az emberiséget csak akkor lehet megváltani és egy új emberiséggel új emberi életet konstruálni, ha elpusztítunk mindent, ami a múlté”. – A művészetet is – kérdezte elképedve Ritoók – a Szent Péter templomot is? Igenlő volt a válasz. Emma pedig azt írja, hogy amit *A szellem kalandorai Alvó város* fejezetében megírt, „annak az itt ítélték adták az anyagát”. Majd helyesbíti magát. „Nem egy este van ott felélesztve ebben a társaságban, hanem több estének a láza, de a már későbbben megtudott, háttérben rejtett érzelmekkel, vágyakkal, tervekkel telítve, mert akkor még, mikor én is köztük voltam, a beszédből csak a szellemi részét éreztem ki a forradalmi gondolkodásnak.”

A következő héten utazik Károlyi Mihály Belgrádba. Ritoók Emma – bár az újságokból is tudhatta volna, ha nem is az egész miérett, de legalább azt, hogy november 3-án Padovában nem békében, hanem „csak” fegyvernyugvásban állapodtak meg, Belgrádba Károlyi is hasonló okból utazott el; tudott volt, hogy Németország még nem kapitulált, lehetett, kellett volna mérlegelni a Belgrádban állomásozó francia

generálissal való tárgyalás, fegyvernyugvást célzó megállapodás célszerűségét – a forradalommal, annak vezetőivel szembeni vak gyűlöletétől vezérelve békekötést vízionál, és 10-én ismét elmegy az erejüket megérezett vasárnaposokhoz. Megtudja tőlük, hogy Jászi Oszkár is eljön közejük. Ez még aznap megtörtént. Így és ezért lesz ez az ő utolsó otlléte. Bár bizonyos együttérzést nem tagad meg a teljesen összetört nemzetiségügyi minisztertől, ám gyűlölködő leszólással ír személyéről, nézeteiről, politikájáról.

A száznál több esztendő után és lépten-nyomon tapasztalható tájékozatlanság okán el kell mondanunk: a magyarországi és erdélyi románok Nemzeti Tanácsa ultimátum jellegű memorandumban az előző napon, november 9-én követelte a magyar kormánytól a román többségű vármegyék átadását. A veszett fejsze nyelét mentendő Jászi Oszkár november 13–14-én Aradon a magyar integritásról *nem* lemondva, *nem* egyéni álláspontot képviselve tárgyalt. Sikertelenül, mert az asztaltól eredménnyel magyar ember már nem állhatott fel. Jászi tarsolyában ott volt Bethlen István akkor az ő utazását helyeslő igenje is. A majdani államférfiú ekkor még – realpolitikai megfontolásból – Károlyi Mihályt támogatta. A vasárnaposokhoz Jászi erkölcsi támaszt remélve ment el.¹⁸

Ritoók Emma pedig tette sarkalló mély elkeseredéssel élte következő napjait. Ha a férfiak ilyen tehetetlenek, akkor nekik, nőknek kell porondra lépniük. A magyar

¹⁸ Valamirevaló történész természetesen nem dorongolja le az utólagos tudást bunkóként suhogtatva a tragédiák verte, régen meghalt szereplőket. A korabeli sajtót lapozgatva valóban azt lehet látni, hogy sokszor esik szó a belgrádi utazás kapcsán békeküldöttségről és más hasonló egyebekről. Ám, ha Ritoók Emma nem olyan lett volna, amilyennek Pátzay Pálné – általa elfogadottan – jellemezte, vagyis hogy „dogmákat csinált magának” és ezek mellett, amíg hitt bennük, addig kitartott, akkor akár a sajtóból is megtudhatta volna, hogy a november 3-án Páduában aláírt fegyverszüneti megállapodás csak az olasz frontra vonatkozott. Elolvashatta (volna) a korabeli sajtóból a belgrádi megállapodás szövegét. Tudomásul vehette volna, tudomásul kellett volna vennie, hogy a Károlyi-kormány is az integritás délibábját kergette. Károlyi úgy jött vissza Belgrádból, hogy nem írta alá a megállapodást. A megállapodást a máig alaptalanul agyongyalázott Linder Bélára testálta, ő parafálja majd a papírt november 13-án. A korabeli sajtó is napnál világosabban megmutatta, hogy semmiféle békekötésről nem volt szó. A páduai megállapodás mintájára nyújtotta be a francia generális partnerének a magyar szakaszra vonatkozó megállapodástervezetét. A sajtóból is meg lehetett tudni, hogy a francia fél elismerte: a békekötéséig a közigazgatás magyar kézben marad. (Az más dolog, hogy a franciáknak nem volt erejük megfékezni a csehek, románok betöréseit, a szerbeket ideig-óráig még csak-csak visszaparancsolták.) Tárgyilagosan mérlegelve el lehetett, el kellett volna ismerni a kormány roppant nehéz helyzetét a Mackensen-hadsereggel szemben. Hiszen Belgrádban vállalnia kellett annak lefegyverzését. Miközben ez a hadsereg volt az, amely az 1916-os román betörés nyomán hatalmas erkölcsi tökéet kovácsolva megadta azt a segítséget, amelyre az osztrák–magyar és a magyar haderő csődje miatt oly nagy szükség volt. A tábornagy Fótra történt internálása a lehető legjobb megoldás volt, ez szolgálta az országot, a nemzetet lehető legtöbb nyugalommal a német haderővel szemben.

asszonyok nemzeti összefogásának gondolatát érleli. Az övéhez hasonlóan ismert nevet akar a szervezet élére. Így jut a gondolatra, hogy sógornőjéhez, Tormay Cécile-hez fordul. Habozva tette, mert addigra már bőven voltak tapasztalatai annak határtalan egoizmusáról. „Elmentem néhány nap múlva Cécile-hez és ezzel nemcsak saját eszmémet tettem tönkre, hanem az egyéni jövőm legfontosabb részét”¹⁹ – olvassuk naplójában. Eszméje tönkrement, mert a megvalósultnál sokkal igazabb szövetséget akart, jövője tönkrement, mert sógornője – igaz együttműködés helyett – letaposta. De ez már egy másik történet...

*

Ritoók Emma renegátságát Lengyel András találóan idézőjellebe teszi.²⁰ Hiszen, ha egy kör éveken át a világ dolgairól a fichte-i idealizmus paradigmájában diskurált, akkor jogosan mondható: nem az onnan távozott, hanem maga a Kör a renegát. Ettől még a Kör lehet(ne) jobb az eltávozonál, de akkor is ez a pontos leírás.

A szakítás mélysége éppen akkora, mint ami a fichte-i idealizmus és a materialista kommunizmus között tátong. Ritoók Emmát a proletárdiktatúra győzelme nem rendítette meg. Azt olyan kérészetűnek tartotta, hogy e vonatkozásban kimondottan magabiztossá vált. Mert semmi jövőt nem jósolt a fordulatnak.²¹ Számára a megrendítő az volt, hogy abban a korábban hozzá oly közelálló, éveken át számára oly sokat jelentő idealista barátai komoly szerepet játszottak. Lukács György fordulata volt számára a leggyűlöletesebb. Szélsőséges indulattal írja: „Őt tartom az összes zsidó intellektuelek közt, akiket ismertem, a legmegvetendőbbnek – és az ő aljassága fáj a legjobban... Pár hónappal ezelőtt még azt beszélte, hogyha Hegel volna egyetemi tanár Németországban, akkor ő is az egyetemre kerülne, mert ez az igazi nagyság tudná méltányolni az olyan tehetséget, mint ő – és mikor érvényesülésről és hatalomról volt szó, akkor Kun Bélával is megelégedett. Délután öt órakor a proletárdiktatúra megkezdődött, miután Kun Bélával együtt az összes elítélteket, gyilkosokat, tolvajokat és betörőket is szabadon bocsátották, ami természetes is, hiszen ezek voltak az ő legmegértőbb elvtársai ... És ez volt az »abszolút sík«, melyen találkozunk kellett volna Balázs Béla szerint.”²²

¹⁹ OSZKK, 473. fond, 2. d. *Évek és emberek*, I. rész. 243.

²⁰ LENGYEL, 1992.

²¹ Visszaemlékezése ezen a pontján egyik barátnője, Békássy Gyöngyi naplójából idéz egyetértően: „Délben nyílt proletárdiktatúra ... Ujjongtunk, ezzel a forradalom elvesztette a játszmat. Lehetetlen, hogy a bolsevizmus két napnál tovább tartsa magát Magyarországon, ahol Károlyiékát is majdnem felrobbantották.” OSZKK, 473. fond, 2. d. *Évek és emberek*, I. rész. 329.

²² Uo. 328.

Az idézett sorok nem csupán Ritoók Emma érzelmi megrendülését, hanem történelemszemléletét is pontosan megmutatják. E szemléletben ténylegesen szinte semmi szerep nem jut a história vertikális megosztottságának, e megosztottság következményeinek. Amiből adódóan nem erkölcstelenség, hanem a történelem kegyetlen természete szerinti cselekvés volt az oroszországi polgárháborúban a fehérek oldalán küzdő magyar tisztek kivégeztetése. A proletárállam vezetői utópisztikus elvakultságukban valóban minden elítélt előtt megnyitatták a börtönök kapuit, mert mindnyájukat differenciálatlanul a kapitalista „rend” szörnyűségei áldozatainak tekintették. Meggyőződésük szerint az ő világukban nem lesz alapja a bűnözésnek. Nincs itt semmi megfejthetetlen rejtély. „Csupán” az egyik szélsőségre a másik, ellenkező előjelű szélsőség ad választ.

Az 1919. március 21. előtti napokban egy pillanatra és egy pontig Emma számára Herbert mégis más megítélés alá esett. A férfiú volt ennek a kiváltója, aki március 17-én levélben kereste meg a „zsibbadt” állapotban lévő írónőt. Erre a *zsibbadt* állapotról írásunk végén visszatérünk. Lakásukban megszűnt a központi fűtés, nagy hideg van, fáznak. „Ebben a szörnyű zsibbadtságban kaptam – olvassuk – Balázs Bélától levelet, melyben hív be Pestre, nem a vasárnapi társaságba, hanem mert szeretne velem beszélni. – »Ha semmiképp sem jöhetsz, én kimegyek Mátyásföldre ... Ami most történik velünk (Gyuri, Anna,²³ én) az már nem politika, az már etika és benne egy rendíthetetlen hit van abban [...], hogy ezen a végső síkon, az abszolút célban, a hitben találkozunk kell. Csak arra kérek, ne felelj erre a levélre vitával, ne szegezz vele semmit szembe, csak találkozhassunk. [...] Egy új hitbe tértünk, életünk kereső szomjúsága beteljesedett – a tied is!! (sic! – P. P.) Árulásnak érezném, ha tovább mennék, mielőtt veled beszéltem volna. Nem rábeszélني akarlak. Csak megmutatni magam, hogy mivé lett bennem a lélek.«”

Balázs Béla tehát konokul hisz abban, hogy szakításuk ellenére az etika síkján megmaradt a közös nevezőjük. Nem rábeszélني akarja Emmát. „Csak” megmutatni magát, hogy mivé lett benne a lélek. Bár új hitbe, vagyis a kommunizmus hitébe tért/tértek, mégis abban az állapotukban, amikor életük „kereső szomjúsága beteljesedett”, árulásnak érezné, hogy az Emmával történő beszélgetés nélkül menjen tovább.

És Emmát valóban megfogta az etika, a hit hangja. „Azonnal írtam, hogy bemegegyek és vállalom a találkozást. Fogalmam sem volt róla, miről lesz szó, de ez a régi hang volt – az etika, a hit hangja. Ha csakugyan találtak volna valami megoldást – ha csak teoretikusait is, amibe bele lehet kapaszkodni – ha ebbe a sivárságba, lemondásba mégis lehetne eszmeileg legalább valami reményt belevinni. [...] Azt (sic! – P. P.)

²³ Lukács György és Balázs Béla második felesége, Hamvassy Anna, akivel 1919-ben házasodott össze.

nem találkoztunk többé, aminek okát a következő napok hozták meg.” Balázs Bélák fordulata olyan nagy volt, hogy a nagy eszű és mély érzésű Ritoók Emmának novemberi vitáik ellenére sem volt sejtelve arról, hogy itt a kommunizmus hangja szól. „Amiről sejtelmem sem volt megint, ez a fellengző hit, ez a remény a kommunizmus volt, mely néhány nap múlva az ő vezetésükkel megindult.” A visszaemlékezés első része itt lezárul. Ám amikor 1940-ben vagy annak táján az egész visszaemlékezést Ritoók Emma újra legépelte, majd átjavította, akkor a következő megjegyzéssel tette kerekké a történetet. „Akkor keserűségemben nem vettem észre, hogy ezek az emberek szeretettel és becsüléssel akartak belevonni az ő eszméikbe, melyről azt hitték, hogy világmegváltó és ebből a megváltásból engem nem akartak kihagyni. Bármennyire tévedtek és tévelygők voltak, velem szemben az ő szempontjukból csodálatos baráti érzést mutattak.”²⁴

A belátás kései, nagyon kései volt. Akkor, 1919-ben Balázs Béla részéről az „árulás”, Ritoók Emma részéről a megbotránkozás következett be. Az 1919 őszi levél ellenben már – mint jeleztük – Zsiga testvére tanácsára maradt megválaszolatlan. Megmaradtak, s mi kései utódok okulhatunk/okulhatnánk belőle...

*

A polgári demokratikus forradalom Ritoók Emma számára nem csupán társadalmi programja, hanem főleg a megvédhetetlen történelmi Magyarország ügyében való tehetetlensége miatt (mind többekhez hasonlóan) elfogadhatatlan.

A falak mégsem voltak áthághatatlanok. A nők szisztematikusan hátrányos helyzete ellen a 17. századtól elszórtan megnyilvánuló ellenkezések a 20. század elején mozgalommá szerveződnek, a nagy háborúban tovább erősödnek. Gróf Károlyi Mihály hívására azután a Nemzeti Tanácsba már nők is bekerültek. Tormay Cécile novemberben Károlyi felkérésére, anyagi támogatásával, társaival, köztük Emmával memorandumot szerkeszt. Abban „a művelt világ” asszonyait ostromolják a már nem létező Nagy-Magyarország megmentése érdekében.²⁵ Károlyit keserű tapasztalatai – a nagyszerű belgrádi katonai konvenció papírrongynak bizonyult stb. – meggyőz-

²⁴ OSZKK, 473. fond, 2. d. *Évek és emberek*, I. rész. 327–328.

²⁵ A felhívás végül 1919 januárjában jelent meg, azt Ritoók Emma Geőcze Saroltával készítette el. Tormay az előszót írta meg. Ld. KOLLARITS Krisztina: „Csak szétszórt őrszemek vagyunk.” In: *Tanulmányok a Napkeletről*. Vasszilvágy, Magyar Nyugat Kiadó, 2014. 168–198. – A felhívás szövege megtalálható Ritoók Emma hagyatékában: OSZKK, 473. fond, 4. d. Vegyes anyagok, a memorandum töredékei. Károlyi feliratú pallium. A felhívás záró sorai mindennél pontosabban tükrözik a szerzők romantikusan naiv világlátását. „Asszonyok, társaink a szenvedésben, akik olyan boldogok vagytok, hogy férjeitek, fiaitok elveszte mellett nem kellett, nem kell hazátok elvesztét is siratnotok, legyetek ti igazságosak hozzánk és vigyétek ezt az igazságot hazátok férfiai elébe is!”

ték, hogy „a művelt világ” asszonyai efféle megszólításának semmi értelme.²⁶ Ám azért, hogy ne egyik újabb ellensége legyen a szerveződő szövetség, a hölgyek megsértésének elkerülésére, meggyőzésükre törekszik. Teljesen reménytelen vállalkozás.

Gróf Bethlen István 1918. november elején Károlyival nem csupán együttműködik, hanem – régi ismeretségük nyomán – kifejezetten rokonszenvezik, mert annak rendszere napok alatt vérbe fojtja a falvak népe kastélyokat feldúló lázadását.²⁷ Bethlen 1919 februárjában sem látja, hogy a magyar birodalom védhetetlen, és Károlyival frontálisan kerül szembe. Hozzáfog a Nemzeti Egyesülés Pártja létrehozásához. A szervező vezérkarba az év januárjában megalakult MANSZ-ot képviselő Tormayt és Ritoókot invitálja. Magába a pártba a hölgyek már nem lépnek be,²⁸ de a forradalmi rendszer ellen továbbra is együtt szervezkednek. Az arisztokrátiát általában rühellő író²⁹ Bethlen helyzetfelismerő képességét a volt uralkodó második visszatérési kísérlete kapcsán úgy illeti általános kritikában, hogy míg a nevezetes pécsi beszédet tangáló szavai igaztalanok, addig a későbbi kormányfőnek a proletárdiktatúra kitörése előtti, nem éppen adekvát politizálásáról írottak egybevágóan a monográfusa által mondottakkal. „[...] mikor a kommunizmus kitörése előtti napon [...] a választásokat beszéltük meg a pártjában vele és nem sejtette, hogy holnap már mindenki szét fog szaladni Kun Béláék előtt. Most sem sejtette, hogy holnap mi fog történni. Másnap a király újra Magyarországon volt” – olvassuk Ritoók Emma kéziratban szunnyadó memoárjában.³⁰

*

A forradalmak bukása után egészen bizonyosan nem rántotta ki magát a magyar úri ideológiából, de a nagybirtok és a nagytőke uralmának visszaállítását sem akarta. A keresztény középosztály gyermekeként sorsosai kezébe adta volna az ország irányítását. Hónapokig lelkesen politizál, asztalokra állva agitál. Sok mindent közről lát, a fonákságok megfigyelésére különösen éles a szeme, ám az alapvonalat nem

²⁶ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből*. https://mtda.hu/books/tormay_cecile_bujdosokonyv.pdf (letöltve: 2021. december 15.) 1918. november 17-i bejegyzés.

²⁷ HAJDU Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, Kossuth 1968. 85–103. – Legújabbban: HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és a forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. 172–186.

²⁸ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991. (a továbbiakban: ROMSICS, 1991.) 78–81.

²⁹ A Tormay Cécile-t, s annak leginkább ismert apokrif könyvét többek között azért is elmarasztalja, mert abban sógornője „teljesen háttérbe” szorította a keresztény középosztály asszonyait a „grófnék” mellett, akik – úgymond – „[...] semmi bátorságot nem mutattak a kommunizmus alatt.” OSZKK, 473. fond, 3. d. *Évek és emberek*. IV. rész. 71.

³⁰ Uo. 128. Ld. még a tanulmány végén írottakat, illetve a (36.) jegyzetet.

vette észre. Leginkább Friedrich Istvánnal rokonszenvezik. Azután ahogyan jobban megismeri, vele is meggyűlik a baja. Saját súlyos anyagi leromlása sem segítette a tisztánlátásban. Külföldi tanulmányai során, a boldog békeidőkben lakást bérelt, alkalmazottat tartott. 1920-ban a Fővárosi, ma is nagyon helyesen Szabó Ervintől elnevezett Könyvtárban – kényszerűen, hogy megélhessen – helyezkedett el.

A mátyásföldi villából való napi hosszadalmas villamosozás a napi kemény munka mellett tönkretette volna, ezért a közelben szobát bérel. Nem Gulácsy Irén és mások módjára, tehát nem színekúranak képzelte el állását. Keményen dolgozott, s közben már a rendes táplálkozásra is alig futja. A hétvégeket tölti otthon édesanyjával. Ebben az időben kezdenek széles körben dobkályhával fűteni. Mátyásföldi villájukban (is) hideg a cserépkályha. Az eléje szerelt alkalmatosság régi kalaptartójánál nem volt nagyobb. Munkája mellett már nem szervezheti a politikát. Amelytől különben is torkig volt már. Mert látja, hogy a MANSZ-ban mesterséges eszközökkel szítják Tormay nimbuszát.³¹ Ricsajos nőtársaitól, kulisszahasogató nemzeti frázisokat sorjázó szónoklataik üres dagályosságától mindinkább elhatárolódik. Már 1919 márciusáról így ír: „Nem vagyok megelégedve a MANSZ működésével sem. Ezek a sűgő-bűgő pletykák, hírek, ijesztgetések. Nem tudok én már ezzel együtt dolgozni. Egészen másként képzeltem el. Mégis csak a férfiakkal kellene együtt dolgozni. Ha akkor tudtam volna, hogy Békássyéknál mi folyik, bizonyosan vadul belevetettem volna magamat az ellenforradalomba. Mert bizony a MANSZ akkor is már olyan nőegyletesdi volt és nem ellenforradalom. Úgy látszik Károlyiék sem becsülték sokra, még házkutatást sem tartottak a MANSZ-ban.”³²

³¹ Napjaink lelkes olvasói kijózanítására felettébb üdvös lenne a *Bujdosó könyv* újabb és újabb kiadásában, akár elő- akár utószóként olyan tárgyilagos tanulmányt elhelyezni, amely a szerző munkásságát, benne e munka forrásértékét tárgyilagosan tenné mérlegre. E mérleghez Ritoók Emma – természetesen szintén gondos vizsgálatot igénylő memoárja – bizonyosan komoly támaszt nyújt.

³² OSZKK, 473. fond, 2. d. *Évek és emberek*, I. rész. 325. Ezzel egybevág Károlyi Mihályné naplója. Abban még a maga szervezte női klubról is csak mellékesen esik szó. Abban az összefüggésben, közelebbi dátum említése nélkül a régi világnak a forradalommal szembeni erejéről írva. Elbeszélésének hibája, hogy itt nem jelzi azt a folyamatot, amelynek jegyében a forradalom kezdeti nagy támogatottsága azért fogyott el, mert világossá lett: Károlyi sem tudja megmenteni a történelmi országot. „Még a Nők Klubjában is, amelyet én alapítottam, megindult a suttogó propaganda. »A kormány hajlandó lemondani Magyarország területi épségéről!« Erre a jelszóra alapozták sokan azt a követelésüket, hogy a klub csatlakozzék a Revíziós Liga nevű, a »Nem, nem soha!« jelszót hangoztató sovíniszta szervezethez. [Ez mind-mind anakronizmus. A Liga 1927-ben alakult meg, s valóban a bőmbőlő honfibu alapszervezete lett, de – mint arról a memoárban, s a kapcsolódó jegyzetekben olvasható – annak idején a MOVE és az ÉME a két ilyen jellegű szervezet, a MANSZ pedig akkor még csak kistestvérük. [P. P.] Mivel a Klub szabályai csak az elnökség egyhangú határozatainak esetében tették lehetővé a politikai akciót, mi, baloldaliak elleneztünk egy ilyen lépést. Boji testvérem kifejtette, hogy szavazni kellene, mégpedig név szerint, hadd lássa meg mindenki, kik foglalnak állást Magyarország területi épsége ellen.

Amikor a volt uralkodó második visszatérése kapcsán ellenszenvvel kérdi: „Miért kell nekünk állandóan arisztokrata vezetés?” – már kérdése is elárulja, hogy messze nincs tisztában a helyzettel. Az arisztokratákat túlzóan leszólja. Ifjabb Andrassy Gyula tehetsége édesapjáénál kisebb, de nem volt hatbalkezes.³³ Bánffy Miklós tevékenysége mérlegénél sem az a perdöntő, hogy nem szeretett korán felkelni, hanem az, hogy amikor felkelt, akkor számos ízben az ország, később az összmagyarság javára cselekedett.

*

Vázoltuk Ritoók Emma forradalmak bukása utáni életét, cselekedeteit. Ám közben olyan tépelődő gondolatai is születtek, amelyek (mint arra már a 8. jegyzetben is utaltunk) másik arcát mutatják. Az alábbiakat csakis olyan írhatta le – és Ritoók Emma ilyen volt –, aki az anyanyelve mellett idegen nyelveken is értett, írt, olvasott, akinek volt alkalma élete során hazája határain túl élni, más nemzetek polgáraival beszélni. Nem tudható pontosan, hogy a tépelődés mikori, minden bizonnyal a húszas évek első feléből való. Életében semmi nem lett belőlük, a szupranacionális fejlemények azóta valamennyit megvalósítottak belőlük. Ha Európa kapui mégsem dőlnek majd be, a volt gyarmatok gyermekei mégsem tudják majd kedvesen viszonozni azt, amit elődeik az európai gyarmatosítóiktól kaptak, nos, akkor annak döntően az lesz az alapja, hogy a szupranacionális valóság előnyeinek töprenkedők – köztük az alábbiak tanúsága szerint akár Ritoók Emma – gondolataiból a jelenleginél sokkal több valósul meg.

„[...] habár fanatikusan nacionalista vagyok, mégis régóta bánt és izgat egy gondolat: vajon nem hiba-e az emberiséggel szemben, hogy mi annyira ragaszkodunk a mi külön magyar kultúránkhoz? A nyelvünk teljesen elzár Európától – most nem a Molnár Ferenc és hasonló zsidó tehetségekre gondolok,³⁴ akik bármilyen nemzeten belül születtek volna, ugyanolyan tehetségű és mentalitású írókká lettek volna – és a nyelvvel együtt a speciális magyar gondolkodásunk. És mégis kitenyésztünk olyan tehetségeket, amelyek csak európai környezetben lehettek volna általános emberi értékekké. Nem magamra gondoltam ilyenkor, vagy nem csak magamra, hanem a sokkal nagyobbakra. Hiszen a legkisebb német városban több a szellemi érdeklődés, mint a mi vidéki városainkban, és egy nagy nemzet kultúrtradíciójában felnőni kis

Ki az árulókkal! – volt a jelszó, és nyilvánvalóan reánk célozták. Klotild, Apponyi Albertné, ünnepelesen felszólított, hogy mint Andrassy lány szálljak síkra az ország területi épségéért.” KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, Európa, 2011. 316.

³³ OSZKK 473. fond 3. d. *Évek és emberek*, 4. rész, 180. – Vö.: SZALAI Miklós: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2003.

³⁴ Eddig idézi – a memoár III. *Családtörténet* című fejezete alapján –: MISKOLCZY, 2011, 67–68.

gyermekkortól kezdve [...] milyen könnyebbség a továbbfejlődésre! Vajon nem azért van, hogy egyetlen lehetőségünk sem fejlődik teljessé? és, hogy annyi töredék van műveikben? Ha Arany Weimarban él³⁵ és Goethe Nagyszalontán [...], Ady Párizsban, Madách Münchenben [...]. Ha II. József németesítő tervei sikerülnek akkor, mikor még nálunk aludt az európai kultúra, most egy nemzet 80 milliójának és nyelvükön át az egész világnak mondhatnánk el sokkal teljesebbre érve, ami mondani valónk van nekünk, magyaroknak az emberiség keretén belül.”

Láthatjuk, saját kifejezésével élve, *fanatikus* magyarságtudata Ritoókot nem akadályozza, hogy lássa nyelvünk Európától elzáró szerepét, ő maga mondja, hogy nem csupán a nyelvi korlát miatt nem válhatott Arany és a többiek *általános emberi értékekké*. Hanem annak okán, hogy *a legkisebb német városban több a szellemi érdeklődés, mint a mi vidéki városainkban*. Ő maga mondja, hogy egy nagy nemzet kulturális hagyománya sokkal könnyebbé teszi az utat a továbbfejlődésre, mint a kisnemzeti lét.

„Szörnyen összeütközik ez a gondolat – olvassuk tovább – magyar érzéssel, és ha annak idején éltem volna, bizonyosan a leghevesebb ellenzéke lettem volna II. Józsefnek. Úgy hogy, mikor egyszer Szabó Lőrinc hasonló gondolatot kezdett fejtegetni előttem, nem mertem letorkolni, csak arra hivatkoztam, hogy hiába, ez ellen a nemzeti érzés ellen nem lehet küzdeni, mi magunk is ennek vagyunk a képviselői és ez a gondolat, mely ellene szól, csak kiagyalt teória, melyet nem lehet megvalósítani.”³⁶

Azt a tanulságot vonja le mindebből, hogy „[...] nagyon nehéz magyarnak születni és magyarul élni. Egy tragikus történelmi tradícióval mögöttünk és közömbös nagy közönséggel előttünk az író vagy Ady Endre lesz, vagy megalkuszik. De furcsa, hogy nálam ez a megalkuvás, mely kétszer-háromszor fordult elő az életemben, sem sikerült.” A világnézeti törésvonalak meglétéből inkább csak a klikkesedéseket látja. „Nagy baj volt kezdettől, hogy nem tartoztam klikkbe. Mikor a Nyugat alakult, én még ismeretlen kis ember voltam Váradon, azután a legvadabb egyetemi tanulás éveit jöttem és senki írói ismeretségem nem volt. Később, mikor már /a/ nyugatosokkal megismerkedtem, a Nyugat már erősen zárt tábor volt. Én egyszer mentem el hozzájuk egy novellámmal, de azt nem fogadták el – ott már egy egészen speciális stílus és mentalitás fejlődött ki, naturalista-erotikus, mely sokakat el is rontott, mint Kaffkát,

³⁵ Előtte áthúzva: születik

³⁶ OSZKK 473. fond 4. d, *Változatok* elnevezésű palliumon belül a memoár töredékeinek halmaza. Végig gépelt szöveg. Az elején van egy cédula, rajta 1–50 o. Már az első oldalon 1942. október 22. keltezéssel naplójellegű szöveg. Aztán vannak itt családtörténeti fejtegetések. Majd ceruzával a 32. oldalnak nevezett oldalon, amely eredeti, gépelt számozás szerint a 10. oldal, ott a harmadik bekezdésben kezdődik a Miskolczy Ambrus 2011-es könyvéből ismert, fantasztikus szöveg, amelyet részletesebben, de nem teljes terjedelmében ismertetünk. Az idézet a 33. oldalon folytatódik.

mert mindenki ehhez alkalmazkodott, mint modernhez. Többé azután nem próbáltam meg. Sokkal később 1927-ben Babitscsal jó viszonyban voltam és esetleg lehetett volna szó róla, hogy néha közöljenek valamit tőlem is, de akkor meg éppen a barátsága révén kerüljek be...? Ez derogált. Hogy a Tormay lapjába (*Napkelet* – P. P.) nem írhattam, az természetes, a büszkeségem fellázadt volna ellene, különben akkor a *Napkelet* nívója nem felelt meg. Az Új Idők szóba sem jöhetett – különben is Singer és Wolfnerék nagyon megharagudtak a Ritoók névre a háború után, antiszemita híre volt és még könyvet sem adtak ki volna tőlem. Ezt valakitől hallottam, aki tudtom nélkül kérdezte meg a vállalatot, mikor regényt kerestek.”³⁷

*

Lukács György bécsi emigrációjában 1919. szeptember első felében meglátogatta Jászi Oszkárt. „Zseniális haja és bajsza nélkül egészségesebb – jegyzi fel naplójában a meglátogatott. – Ha ez nem jön, a legközelebbi világháború. Tíz év múlva Amerika–Japán harca fogja elseperni a kapitalizmust, és így tovább és így tovább. A megbánás vagy a lelkiismeret-furdalás minden nyoma nélkül.”³⁸

Sem terjedelmi lehetőség, sem szükség nincs itt a forradalmak történelmi szerepe taglalására. Az idézettel a cselekvő forradalmár gondolkodásának, lelkivilágának felvillantása volt a cél. Balázs Béla hamis papírokkal novemberben tudta Ausztria irányában az országot elhagyni. Helyzete nem csekély mértékben módosult, s decemberben már az elmúlt hónapokat is távolabbról szemlélte. *Témaként* gondolkodott róla. „Megszületett következő nagy tragédiám témája, a kommunista tragédia. A hős, akinek belátásánál fogva, morális meggyőződésénél fogva kommunista, és harcosa az internacionalizmusnak, minden ösztönével a nacionalizmushoz van növe. [...] Sok típus és sok figura adódik itt. Gazdag az átmenet a két véglet között és a csak észlény és a csak ösztönember között, a két problémátlan pólus között. A tragikus középalakok, mint Ritoók Emma, akinek esze és műveltsége az internacionalitás nívóján van, és aki szellemileg közénk tartozik és testvértelen árva magyar testvérei között, ahová visszahúzza a fájdalmas, tragikus dac.” Majd hónapokkal később, 1920. május derekán, vagy annál is némileg később, a vasárnaposok nagyságáról úgy töpreng, hogy zömük szakadékos fordulatára szót sem vesztegetve kérdi: „[...] vajon hogy gondol a »Vasárnapra« a két renegát: Ritoók Emma és Fülep Lajos, aki most Rómában van, a Horthy-kormány propaganda lapját szerkeszti”³⁹

³⁷ Uo. (ceruzával) 33. o.

³⁸ *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. S. a. i. LITVÁN György. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. 60.

³⁹ BALÁZS, 1982. II. 346–347., 407–408. Vö. LENGYEL, 1992.

Innen a magyarázat arra, hogy a renegát szónál eszében sincs az idézőjel használata. Hiszen – innen nézve – a középén állás sem merítette ki a renegátság fogalmát. Lapos megoldás lenne a történész részéről, ha megragad a soha nem létezett „Horthy-kormány” szófordulatnál. Sokkal mélyebb dologról van szó. Arról, hogy Horthy Miklóst – most nem említve, az egyébként messze nem lényegtelen külpolitikai összefüggést – azok emelték a kormányzói székbe, akik még módosult alakzatában sem akarták Tisza István rendszerét, vagyis a történelmi arisztokrácia és a zsidó nagytőke országlását visszahozni. Az a Horthy Miklós pedig, aki még 1920 elején is azt tartotta, hogy a reménytelenül zűrzavaros helyzetben katonai diktatúra nélkül nem lehet felülkerekedni, az még ugyancsak távol volt az 1923-ra markánsná vált fordulatán, melyből következően akkor – hiszen 1932-ben nem akarata ellen történt az új kormányfői kinevezés – elhatárolódik e középosztály Gömbös Gyula vezette prominenseitől.

*

A *Huszedik Század* nevezetes, 1917. évi körkérdésére – míg a megkeresettek mintegy kétharmada hallgatással válaszolt – Ritoók Emma részletes feleletet adott. Ennek elemzésére itt terjedelmi okokból nem térhetünk ki. Ám azt elmondhatjuk, hogy ugyancsak terjedelmes memoárjában az író két ízben, 1919, majd 1920 kapcsán arra azzal emlékszik vissza, hogy más, keményebb lett a felfogása. Jászi Oszkár összegzésében azt emeli ki, az író a zsidókérdést természetesen létező problémának mondja, s azt jobb neveléssel akarja orvosolni. A történész szintén azt tartja, hogy az író szelektív antiszemitizmusa a világháborús harácsolások, majd forradalmak alatt vert erősebb gyökeret lelkében. Zsidóellenessége osztályának, benne saját magának az elszegényedése, a forradalmak történéseinél az, hogy sokszor megragadt a felszíni jelenségeknél, nem kellő összetettségében szemléli a zsidó származását, de sokszor zsidó tudattal nem is rendelkező szereplőket, az a tény, hogy a bethleni konszolidáció jelentős mértékben a zsidó eredetű nagytőke segítségével konszolidált, míg az ő körülményei mind nyomorúságosabbak lettek, 1921-ben publikált fő műve várához mért visszhangtalansága és további körülmények hatására mind élesebb kontúrokat öltött. Továbbrendült ebbe az irányba, amikor villájuk vételára a két nappal későbbi kifizetésnél már csak a felét érte, majd a vevő által értékpapírokba helyezett pénz hónapok múltán a semmibe foszlott.

Antiszemitizmusa és nemzetfelfogása szerves egység. „[...] Én – vallja – nem vagyok szigorú értelemben vett antiszemita [...] el kell ismernem, a magyar természettel ellenkezően, annak a nagy érdeklődésnek és lázasságnak az értékét, amely őket minden intellektuális kérdéssel szemben fűti, amely aztán veszedelmessé válik a társadalom nyugodt fejlődésére nézve. De ahol a magyarságonról van szó, ahol ők

ennek okán akár gazdaságilag, akár egyénileg, akár kultúrában ártanak – tönkretették a magyar nyelvet, de ebben a sváb beolvadók is segítettek – ott antiszemita vagyok.”⁴⁰

Nemzetszemlélete romantikus. Ám a húszas évekre a szavak helyett már csak a tettekben hisz. Következőleg szeretett nemzetét is éles kritikával illeti. Ostorozza „örök magyar ábrándozásunk”-at, „a szokásos magyar dicsőítést”, a nagy hibát, hogy „lanyha és közönyös a tettben” a magyar. A hazai németek, szlávok asszimilációjában nem a veszteségüket leltározza, hanem az általuk a magyarságot ért vélt/valós károkat sorolja. A zsidóságot ért kritikájának minősítése csakis ezen a mércén tárgyalagos.

*

Írásunk végéhez közeledve – mint ígértük – visszatérünk Ritoók Emmának az 1919. március 21. előtti napokban megélt *zsibbadt* állapotára. Ezt az okozta, hogy az elbeszélte dolgokon túl Emma asszonynak „még egy nagy megdöbbenésen kellett keresztülmenni”. Hallgassuk meg őt magát. „Március 20-ra a Bethlen párt gyűlésére voltam meghívva (sic! – P. P.) Különös, halk, csendes, szinte összeesküvő gyűlés: a végén félíg-meddig megbeszéljük Perényi Zsigmonddal, hogy Szalontán kellene fellépnem képviselőjelöltnek. Mégis valami frisset. Mégis valami frisset, felbátorítót hozunk onnan vissza és késő éjszakáig dolgozunk Cécile-lel az asszonyok kiáltványán. [...] Alig lehet elhinni, hogy annyira bízunk, hogy még politikai lehetőségekről is beszélünk és kiáltványt írtunk...” Majd okfejtését – miután elmondja idézett véleményét Kun Béláról, Lukács Györgyről, a proletárdiktatúra jövőtlenségéről – így fejezi be: „De a másik oldalon – hogy lehet bízni a férfiak politikájában, tájékozottságában [eredetileg nem ezt írta, hanem, hogy *olyan férfiak politikájában, tájékozottságukban* – P. P.], ha ez előtt egy nappal Bethlen még választásokról beszélt. [...] Nem tudta Bethlen, mi következik? De akkor hogyan mert vezető szerepet vállalni? És, ha nem sejtette, akkor mi a politika – akkor csak véletlenek vannak a világon?”⁴¹

Súlyos, elemzés, értelmezés és egyben korrigáló kiegészítés után kiáltó szavak. Mert, ahogy azon a novemberi vasárnapon Emma csak utálkozva szánakozott az összetört Jászi Oszkár, semmi empátiája nem volt az iránt, hogy a forradalom mellé történt, saját maga által elbeszélte átállásokat legalább a józan felvetésig elvigye: milyen kormányzati támasza lehetett a nemzetiségügyi miniszternek, úgy most sem

⁴⁰ OSZKK, 473. fond, 4. d. *Évek és emberek*, IV. rész. 23. és 50. Idézi: MARKÓJA, 2007. 92. – MISKOLCZY, 2011. 67.

⁴¹ OSZKK, 473. fond, 2. d. *Évek és emberek*, I. rész. 393.

jut eszébe annak mérlegelése, a Vix-jegyzék okozta tragikusan kilátástalan helyzetében az államfő bizonyára kapcsolatot keres, keresett a polgári pártok vezetőivel. Így magával Bethlennel is. Szakirodalmi tudása birtokában a történész persze könnyedén sorolhatná az író által leszólt Bethlen tájékozottságát dokumentáló tényeket. Ám inkább azt mondjuk, hogy az emlékirat – egyoldalúságával, az író történetiellen fejtégetéseivel együtt is – akaratlanul megmutatja azt a valóságot, amely *így* a történeti szakirodalomban sem nyert kellő súlyt. Nevezetesen, hogy Bethlen azokban a napokban, amikor már érlelődött a belpolitikai fordulat, akkor sem az egyébként érdekében vágó polgári rend megerősítésével, hanem döntően a leendő választásokkal foglalkozott.⁴²

És ha ez így van – márpedig így van – akkor mindennek fényében (reménytelenül mondjuk, de konokul ismételtetjük) jó lenne, ha lehullana a hályog a Károlyi Mihály történelmi szerepét oly egyoldalúan negatívan megítélők szeméről. Természetesen ahhoz bele kellene nézniük a múlt szédítő mélységébe...

⁴² Bethlen március 21-én délután értesült a Vix-jegyzék átadásáról, de annak súlyát nem mérte fel. Délután volt nála egy megbeszélés, amelyen arról beszélt, kérni fogja a jegyzék megváltoztatását. „[...] amíg a válasz megérkezik Párizsból, Károlyi ne tegyen semmilyen elhatározó lépést. A koalíciós kormány tehát egyelőre ne mondjon le. A szociáldemokrata kombinációval kapcsolatos kérdésre Bethlen azt üzenté, hogy mások nevében nem nyilatkozhat. Javasolta viszont, hogy Károlyi találkozzék személyesen a polgári pártvezérekkel, s kérje ki véleményüket.” Romsics, 1991. 81. Vagyis Bethlen István – mutatis mutandis – ugyanúgy nem látta, hogy a szálak már Kun Béla kezében vannak, mint Károlyi Mihály.

Ez a dolog veleje. Ám, mivel roppant súlyú kérdéstről van szó, ezért vélhetőleg szükséges részletesebben elmondani: abban, hogy Bethlen István és társai már hetekkel korábban látták a belpolitikai élet balra tolódását, abban semmi unikális nem volt. Hiszen a januári válság, a Berinkey-kormány megalakulása, annak összetétele (amelyen láthattuk az író felszínes élcélődését is), Károlyi Mihály köztársasági elnöki pozícióba lépése is erre vallott. Mit tettek? Azt, amit Emma is látott. Döntően a kormányzat elleni pártszervezkedést, a választásokra való készülődésüket. Amelyben az írónőnek is mandátumot szántak. Miközben osztályérdekük is azt diktálta volna, hogy a magántulajdon védelme alapján álló kormányzatot erősítsék. A hatalmat természetesen szívesen átvették volna, ha Párizsból támogatást kapnak. De miért kaptak volna? Hiszen ott szintén képtelenek voltak a saját érdekeik szerint cselekedni, vagyis Károlyit támogatni. Helyette inkább bedőltek a román politikának, propagandának. Amely Károlyit egyszerre mázolta át sovén nacionalistáknak, s a szélsőbal felé sodródó politikusnak. E blöff sikere az elhíresült jegyzékben öltött testet. Annak veleje a semleges zóna követelése. Mert – úgy mond – a román királyi haderő csak akkor foghat bele a nagyantant sürgette oroszországi intervencióba, ha Románia háta az „agresszív” magyar rendszer mindenkor várható támadásával szemben biztonságba jut. Mikes Ármán gróf és más arisztokraták 17–18-ától valóban figyelmeztették az angol és az amerikai missziót: ha nem az ő kottájukból olvasnak, vagyis, ha nem szállják meg a magyar fővárost, nem seprik el Károlyit, akkor vörös zászlókat lenget majd itt a szél. A derék arisztokraták e figyelmeztetéseit minden mögöttes erő nélküli birodalmi tudatuk sugallta. Bethlen akkori politizálása ebbe simult bele, s ezért mondjuk ismételtén: inadekvát volt e politika.

A férfiak *általánosan* szerencsétlen, kétbalkezes politizálásáról szóló szavakra az a férfiak által nem csupán elhanyagolt, immáron ötvenes éveit taposó hölgy fakadt, akiben Balázs Béla, bár pillanatnyilag sem volt belé soha szerelmes – csacsiság ilyesmit terjesztetni –, mégis tudott érzelmi húrokat megpendíteni. Balázs Bélának a Magyarországi Tanácsköztársaság irányításában vállalt szerepe Emmában még ezt a pótlékérzelmet is semmivé foszlatta. Sőt átmenetileg – könnyen meglehet – gyűlölség költözött iránta a keblébe...

Természetesen a történész kerekké formálja az elhangzottakat. Az olvasóban nem maradhat kétség, hogy Bethlen István *később* helyesen cselekedett, amikor tévedése nem béklyózta meg. Jól tette, hogy döntő szerepet vállalt a csonka haza életképessé formálásban. Az idézett helyen ugyan Ritoók Emma – mesze nem az elsőként, és természetesen messze nem utolsóként – belépett a történelmet a merő véletlenek hal-mazaként felfogóak táborába, ám életműve, benne visszaemlékezésének egésze nem ezen felfogást visszhangozza.

*

Ritoók Emma – részben hibáiból, részben a magyar história ficamaiból követke-zően – nem lett példaadó próféta. De bizonyosan – Ady Endrét ismételve – magyar asszonyember volt, akinek igaz emlékét meg kell őriznünk.

PÓK ATTILA

EMIGRÁCIÓ ÉS KONSZOLIDÁCIÓ. MAGYAR DILEMMÁK 1919–1944

A nemzeti állam vagy a nemzet többségének otthont adó állam területét politikai okok miatt önszántukból vagy kényszerből elhagyó emigránsok távozásának sok oka lehet: idegen hatalom szállja meg az országot, törvényes vagy törvénytelen módon új vezetők veszik át az állam irányítását, vélt vagy tényleges üldöztetés kényszerít kisebb vagy nagyobb csoportokat új élet kezdésére. Nemegyszer a politikai változtatást sikertelenül elérni próbáló személyiségek menekülnek idegen földre.

Az ókori Athénban az i. e. V. században alkalmazták az úgynevezett cserépszavazás intézményét, amely azt célozta, hogy a polgárok többsége szerint egyeduralomra törő személyeket tíz évre eltávolíthassa a városból. A szigorú intézkedés – amelyet ritkán vettek igénybe – hamar a pártpolitikai harcok eszközévé vált. A száműzöttek azonban megőrizhették polgárjogukat és tulajdonukat, eltérően azoktól a görög politikusoktól, akik életüket féltve a perzsa birodalomba menekültek és az ellenség alattvalójává lettek. A magyar történelemből jól ismert a Szent István ellen lázadó, s ezért megvakíttatott Vazul fiainak esete, akik cseh majd lengyel földön, végül a kijevi nagyfejedelemségben találtak menedéket, de közülük ketten a XI. század közepén hazatértek és trónra léphettek (I. András, I. Béla).

Jóval bővebben tárgyalta a magyar historiográfia a XVIII–XIX. századi szabadságharcok vezetőinek számkivetését, az ő történetük azonban sokáig csak romantikus, heroikus szemléletben volt elbeszélhető. Ilyen volt II. Rákóczi Ferencnek és függetlenségi mozgalma követőinek 1711 utáni sorsa, és Rákóczi kultuszára épült az 1849 utáni Kossuth-emigráció legendáriuma is. Éppen ezért váltott ki élénk – s többnyire kedvezőtlen – visszhangot Szekfű Gyula 1913-ban kiadott *A száműzött Rákóczi* című, a pátoszt mellőző és a számkivetettséget reálisan ábrázoló műve, amely a „vezérlő fejedelem” emigrációs életének büszkeségre kevés okot adó mozzanatait is a nyilvánosság elé tárta. „Minden száműzött élet a köznek haszontalan, hisz a száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az otthoni új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán” – írta Szekfű,¹ s ez közvetve nem csupán Rákóczi, hanem a Kossuth-emigráció közvetett

¹ SZEKFŰ Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913. 336. Reális, kiegyensúlyozott értékelésre: TÓTH Ferenc: Bujdosó vagy száműzött? A Rákóczi-emigráció a történelem tükrében. *Magyar Tudomány*, 2003/6. <http://www.matud.iif.hu/03jun/toth.html>

kritikáját is jelentette. Ez utóbbiról és Kossuth emigrációs politikájáról 1927-ben jelent meg az első szakszerű elemzés Hajnal István tollából.² Ám e két emigrációs csoport politikai jelentőségében alapvetően különbözött egymástól. A Franciaországban, majd 1717-től Törökországban letelepedett Rákóczi nem tudta befolyásolni az európai politika alakulását. A szabadságharcot külső diplomáciai, katonai segítséggel újrakezdeni kívánó Kossuth azonban 1867-ig politikai tényező volt mind a francia, olasz, orosz és német emigráns körökkel kialakított kapcsolatai, mind a magyarországi politikai életre gyakorolt befolyása révén. Hajnal István szép szavaival: „Kicsiny ér az, amit az emigráns-mozgalom odakinn a nagyvilág hatalmas politikai áramlataiban jelentett. De ez az erecske minden ágazatával össze volt növe a világot mozgató nagy áramlatokkal. A hontalanok útja három világrészen át érzékeny idegszál volt, mellyel a nemzet segítséget, alkalmat keresett egy szebb jövő felépítésére. Figyelemmel kísérve a számkivetettek hányattatásait, törekvéseit, az emigráció története a magyar nemzet világhelyzetének képét igyekszik adni egy közelmúlt emberöltő alatt.

Akkor az emigráció volt a mi külképviseletünk.”³

Az 1918-as októbrista és az 1919-es tanácsköztársasági emigráció politikai fontosságában inkább Rákócziéhoz, mint Kossuthéhoz hasonlított, jelentőségét nem közvetlen politikai befolyása, hanem vezető személyiségeinek korábbi politikai súlya, valamint a magyar sorskérdések általuk képviselt értelmezései adják. A hazájukat a forradalmak alatt vagy után elhagyó politikusok leveleiben, önvallomásaiban tükröződő dilemmák azonban *mutatis mutandis* hasonlíthatóak a Kossuth-emigráció vezető személyiségeit foglalkoztató gondolatokhoz: hol, mikor, mit rontottak el, mi a felelősségük nemzetük általános és híveik egyéni tragédiáiért, megnyílik-e még előttük a politikai cselekvés lehetősége? Hiszen az anyaországból kiszorult, a száműzetés idején nemritkán sokfelé ágazó kapcsolatrendszer kiépítő tekintélyes személyiségek a politikai helyzet megváltozásával később meghatározó szerepet játszhatnak hazájuk életében. Így történt ez később a két világháború közötti moszkvai magyar emigráció esetében.

A művészet és a tudomány emigrációban élő képviselői pedig – a maguk államhatalomtól függetlenebb, az állami és nemzeti határokat könnyebben átlépő tevékenységével – még kevésbé voltak kiszolgáltatottak, amint azt a XX. században többek

² *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Szerk. és a történeti tanulmányt írta: HAJNAL István. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927. https://library.hungaricana.hu/en/view/MolDigiLib_VSK_a_kossuth_emig_torok/?pg=5&layout=s

³ Uo. 16.

között a Korda testvérek, André Kertész, Robert Capa és Cziffra György, illetve Neumann János, Szentgyörgyi Albert, Szilárd Leó és Teller Ede példája mutatta.⁴

Az 1. világháború idején a nemzetek és a társadalmi csoportok közötti feszültségek hatására számos új eszme, mozgalom és párt bukkant fel, képviselőik pedig egyszerre léptek a politikai cselekvés színpadára. Magyarországon az egymást gyorsan követő rendszerváltozások sokakban érlelték meg azt az elhatározást, hogy a növekvő bizonytalanság, illetve a várható retorziók miatt elhagyják hazájukat. Az őszirózsás forradalom illetve a proletárdiktatúra kormányzatának résztvevőit, de akár szimpatizánsait is súlyos megtorlás fenyegethette; a fehérterror korántsem csak a vörösteror gyakorlóit sújtotta. Az elbocsátás, a perbe fogás és a bebörtönzés veszélye valós indoka lehetett a távozásnak. Ha a politikai emigránsok mellett a többi kivándorlót is figyelembe vesszük, mintegy százezer ember hagyta el Magyarországot,⁵ ami jóval meghaladja az 1849 és 1867 között távozók három-négyezres számát. A XX. században csak két alkalommal zajlott ennél nagyobb kirajzás: a II. világháború után, majd 1956-ban.

A két világháború közötti magyar politikai emigránsok többsége Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, kisebb – de utóbb jelentős szerepet játszó – része a Szovjetunióban telepedett le. A sokszínű nyugati irányú politikai emigráció meghatározó, de nem kizárólagos eszmei vonulata az októbrizmus volt, amely az őszirózsás forradalom liberális demokrata programját állította zsinórmértékül, és ebből kiindulva ítélte el – gyakran demonizálta is – a Horthy-rendszert. A Szovjetunióban azok reméltek menedéket, akik a magyarországi proletárdiktatúra újraélesztését tervezték s a Horthy-rendszer forradalmi úton történő megdöntésének lehetőségeiről folytattak – minden realitást nélkülöző – vitákat.

BÉCS

A liberális, polgári demokrata, valamint a szociáldemokrata vagy kommunista meggyőződésű emigránsok első állomása általában Bécs volt.⁶

Az októbristák mérsékelt szárnya bírálta ugyan a berendezkedő ellenforradalmi rezsimet, de nem zárta ki annak lehetőségét, hogy később visszatérhet Magyaror-

⁴ FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás: Budapest–Berlin–New York, 1919–1945*. Budapest, Gondolat, 2015. – FERMI, Laura: *Illustrious Immigrants: The Intellectual Migration from Europe 1930–41*. Chicago, University of Chicago Press, 1968.

⁵ BÁBA Szilvia: *Magyar identitás a tengeren túli diaszpórában*. PhD-disszertáció, Pécs, 2015. <https://idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/babaszilviaphd.pdf>, 34–35.

⁶ LITVÁN György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: Uő: *Októberek üzenete*. Budapest, Osiris, 1996. 281–317.

szágra és beilleszkedik az új rendszerbe. Olyan, a baloldal különböző árnyalatait képviselő személyiségek sorolhatóak ide, mint Garami Ernő, Buchinger Manó, Hatvany Lajos vagy Peidl Gyula (aki már 1922-ben hazatért). Ők teljesen elhatárolták magukat az emigráció radikális, a Horthy-rezsimet teljes egészében elutasító csoportjától. A radikálisok köréhez tartozott Jászi Oszkár, Szende Pál, Polányi Károly, továbbá a *Huszedik Század* című folyóirat és a Galilei-kör egykori gárdájából Rédei József, Dániel Arnold, Fazekas Sándor, Lorsy Ernő, Madzsar József, később pedig a börtönből szabaduló Fényes László és Kéri Pál. Radikalizmusukat az a remény is táplálta, hogy az európai politika legtöbb befolyásos irányzata szívesebben látna Magyarországon liberális demokratikus politikai berendezkedést. Jászi – aki nem könnyen megnyíló személyisége ellenére ekkor az egész magyar októbrista emigráció fő kapcsolati csomópontja volt – ezért nemcsak hazai és emigráns magyarokkal levelezett, hanem amerikai, osztrák, angol, francia, német, olasz, cseh stb. politikusokkal és tudósokkal is, köztük a XX. századi politikai gondolkodás számos nagy alakjával. Külön csoportot alkottak a Tanácsköztársaság idején szerepet vállalt szociáldemokraták, például Böhm Vilmos, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán és Garbai Sándor, akik nemigen számolhattak a hazatéréssel, de a Szovjetunióval sem rokonszenveztek.

E mindössze néhány tucat politikust számláló, de belsőleg is megosztott emigráció központi, iránymutató, vezető egyénisége Károlyi Mihály⁷ lett, aki 1919. július 4-én hagyta el Magyarországot, de átmeneti, rövidebb-hosszabb ausztriai, csehszlovákiai, olaszországi, jugoszláviai és angliai próbálkozások után csak 1925-ben tudott stabilan berendezkedni Párizsban. Károlyi a magyarországi „keresztény kurzussal” szemben politikai alternatívává kívánta emelni az októbrista emigrációt, de e törekvése személyes ismertsége és tekintélye ellenére sem járt sikerrel. Kudarcának egyik oka az volt, hogy kapcsolatot keresett a csehszlovák, a román és a jugoszláv állami vezetőkkel a Horthy-rezsim megbuktatásának céljából.⁸ E szándéka már a magyarországi közvéleményben is nagyon rossz hatást keltett, s hozzájárult az ő és moz-

⁷ Károlyi Mihály munkásságának legalaposabb ismerője HAJDU Tibor. Legrészletesebb műve Károlyiról: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1978. (A továbbiakban: HAJDU, 1978.) Legfrissebb rövid összefoglalója: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, Napvilág, 2012. (A továbbiakban: HAJDU, 2012.) A következő, még 1968-ban írt néhány sora szerintem máig a legjobb rövid jellemzés Károlyiról: „Károlyi nem volt jó politikus. Az apró mesterkedésekhez, mesteri taktikázáshoz túlságosan nagy úr volt, a hűséges hívek jóllakatásához túlságosan tiszta kezű, a forradalmi merészséghez, [...] túlságosan pacifista. A konzekvens moralista és a sikeres politikus ritkán feloldható ellentétének végletes példája.” Az idézet: HAJDU Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, Kossuth, 1968. 21.

⁸ PIAHANAU, Aliaksandr: “Unrequited Love? The Hungarian Democrats’ Relations with the Czechoslovak Authorities (1919–1932).” *Hungarian Studies Review*, 2018/1–2. 21–60. <https://www.jstor.org/stable/10.5325/hungarianstud.45.1-2.0021>.

galma diszkreditálódásához, de nemzetközileg is irreálisnak bizonyult, éppúgy, mint a Duna-völgyi népek békés, demokratikus együttműködésébe vetett reménye. Mind ez 1924-ben vált nyilvánvalóvá, amikor a Magyarországnak folyósított népszövetségi kölcsön gazdaságilag és politikailag is megerősítette Bethlen István kormányát. Jászi és Károlyi azt remélték, hogy rábírhadják a döntéshozókat, kössék a kölcsön folyósítását demokratikus reformok bevezetéséhez és ehhez a kisantant vezetőinek támogatását is próbálták megszerezni. Károlyi, Jászi és Linder 1923. április 23-án nyújtotta át Ninčić jugoszláv külügyminiszternek a magyar jóvátétel és a kölcsön (amely a jóvátétel fizetésére is szolgált) ügyében megfogalmazott emlékiratát, azt kérve, hogy a kisantant engedje el a magyar jóvátételi kötelezettség egy részét esetleges demokratikus reformok fejében. Inkább reményekre, mint a nemzetközi és hazai politikai helyzet reális mérlegelésére alapozták azt a hitüket, hogy egy ilyen reformsorozat Horthy bukásához vezethet. A kölcsönt szigorú, de nem a demokratikus politikai reformok bevezetését kívánó feltételek mellett hagyták jóvá.

Az 1920-as évek első felében más úton is próbálták a nemzetközi közvéleményhez eljuttatni nézeteiket, így például Eduard Bernstein vállalta, hogy az Interparlamentáris Unió 1922. augusztusi bécsi ülésén⁹ ismerteti a Hock János, Jászi, Károlyi, Linder Béla, Szende Pál aláírásával beadott, Bethlen István választójogi reformját kritizáló memorandumot.

Jászi naplója szerint Csehszlovákia bécsi követével, Kamil Kroftával 1922. március 18-án folytatott megbeszélésükön a diplomata azt mondta, hogy rokonszenvezik az emigrációval, de szerinte, ha az emigráció hazakerül, ugyanolyan külpolitikát fog folytatni, mint Horthy, hiszen a magyarok csak integritásos politikát folytathatnak. Különösen fájt Jászinak, hogy Krofta szerint az emigráció túllépte azt a határt, melyet egy emigráció a saját közvéleményével szemben folytathat. Jászi felháborodva azt válaszolta Benešnek, hogy Benešnek lett volna lehetősége „felfricskázni az

⁹ Az ülésen 26 ország 204 parlamenti képviselője vett részt. LANGE, Chr. L.: „The Interparliamentary Union”. *Advocate of Peace through Justice*, 1932/1. 34. <http://www.jstor.org/stable/20681660>. A memorandum szövegét 1922. augusztus 22-i számában közzétette a *Bécsi Magyar Újság* (BMU). Közvetve mutatja a memorandum jelentőségét, hatását, hogy amikor Hock János 1933-ben hazatért és nemzetgyalázásért perbe fogták, a BMU néhány cikkét és e memorandum aláírását jelölték meg bizonyítékként és egy év börtönre ítélték, amiből 8 hónapot töltött le (1934. november – 1935. június). Figyelemre méltó, hogy az őszirózsás forradalom törvényhozó szervezete, a Nemzeti Tanács elnökét nem e szerepvállalása miatt ítélték el. Korabeli sajtóbeszámoló szerint „Az ítélőtábla minden zavaró mellékkörülményt [...] így az októbrizmus kérdését a bűnügyből kikapcsolta. A Tábla nem vállalkozhatik arra, hogy a történelem ítélőszéke helyett megállapítsa, mennyiben ártott a nemzetnek az októberi forradalom, s mennyiben volt az októbrizmusnak a bolsevizmus a fattyúhajtása. Ilyen bűncselekményt különben is nacionalista érzelmű egyén is elkövethet, például meggondolatlanságból, bosszúból, vagy hasonló indító okból.” *Pesti Hírlap*, 1933. október 22. 21.

egész magyar feudális rendszert, s ő ezt elmulasztotta, a felelősség tehát a bekövetkezendő nemzetközi konvulziókért őt terheli”.¹⁰ Az ilyen, politikai és személyes keserűséget tükröző megjegyzések nem könnyítették meg Jásziék számára a kölcsönös empátiát feltételező diplomáciai munkát.

Jászi Oszkár máig csak részben feldolgozott, a New York-i Columbia Egyetemen található irathagyatékában maradt fenn egy sokatmondó forrás ebből az időszakból. Benedek Károly, a kalandos életű, liberális gondolkodású újságíró¹¹ egy Jászi Oszkárhoz intézett levelében (a levél tartalmából következtethetően 1953 végén vagy 1954 elején keletkezett) arról számol be, hogy szerencsés véletlen következtében egy Salzburgból Genfbe tartó vonaton interjút tudott készíteni a Népszövetség ülésére utazó Masaryk elnökkel.¹² Az interjúban Csehszlovákia elnöke arról beszélt, hogy Csehszlovákia demokratikus reformok követelése nélkül is megszavazza Magyarország számára a népszövetségi kölcsönt, nem szeretne rendszerváltást Magyarországon. A következő főbb érveket hozta fel álláspontja mellett:

– Az olyan doktriner és idealista személyiségek, mint Jászi vagy Szende Pál nem tudják biztosítani a politikai stabilitást.

– Míg a Horthy rendszer munkás- és parasztellenes politikája taszítólag hat a csehszlovákiai magyar kisebbség többségére, addig egy magyarországi demokratikus fordulat (földreform, demokratikus politikai intézmények bevezetése) meggyengíthetné a magyar kisebbség lojalitását Csehszlovákiához.

A részben jugoszláv állami támogatással fenntartott *Bécsi Magyar Újság* 1919. október végétől 1923 februárjáig megjelent számai is jól tükrözik az emigráció vitáit, útkeresését. A lap legelső számai még elfogadták Horthy vezető szerepét, de a fővezér budapesti bevonulása után már erőteljesen bírálták az ellenforradalmi rendszert. Jászi 1921 közepén vette át a 35–40 ezer példányban megjelent, nemcsak Bécsben, hanem minden európai magyar közösségben olvasott napilap szellemi irányítását, de annak immár határozottan kommunista hangvételét „szabad, dogmátlan szocialista” iránnyal kívánta felváltani. Számos cikkben érvelt a kisantant országokkal történő kibékülés mellett, figyelmen kívül hagyva a csehszlovákiai és a román kisebbségpolitika visszasságait, valamint azt a ténytet, hogy az ellenforradalmi rendszer mégoly megalapozott kritikája is sértheti a magyar nemzeti érdekek képviselését. Ugyanak-

¹⁰ *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. Sajtó alá rendezte: LITVÁN György. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. 264.

¹¹ BORBÁNDI Gyula: Egy elveszett eszmény száműzöttje. Benedek Károly. *Új Látóhatár*, 1985/4. https://adt.arcanum.com/hu/view/UjLatohatar_1985/?query=Benedek%20K%C3%A1rly&pg=497&layout=s

¹² Az időpont 1924. március eleje lehetett, mivel Masaryk a Népszövetség 1924. március 5–6. ülésére utazott, ahol megszavazták Magyarország számára a kölcsönt.

kor bírálta a Horthy-rendszer még keményebb elmarasztalását sürgető hazai (Vészi József) és emigráns eszmetársait (Hatvany Lajos), valamint a kommunistákat is – főleg Gábor Andort –, akik nem túrték Leninről és a formálódó szovjetrendszerrel írott, kritikusan elemző cikkeit. A belső ellentétek és az anyagi nehézségek 1923 végén a *Bécsi Magyar Újság* megszűnéséhez vezettek, ami mérföldkő volt az 1918–19-es magyar politikai emigráció történetében is.

1923 más szempontból is fordulópont az októbrista emigráció számára. Míg Jászi arról írt, hogy fel kell rázni Európa és a művelt világ demokratikus, pacifista és szocialista közvéleményét a hatalmat Magyarországon bitorlók ellen és ettől nem tarthat vissza a hazug hazaszeretet,¹³ Bethlen István elérte, hogy Magyarországot felvették a Népszövetségbe. Rontotta az októbrista emigráció lehetséges politikai esélyeit Károlyi közeledése a kommunista eszmevilághoz és a magyar kommunisták egyes csoportjaihoz¹⁴ akkor is, ha a kommunista nézetek rövidebb-hosszabb ideig sok korabeli európai politikust, értelmiségit megérintettek. Nem kis csapás volt továbbá, hogy 1923-ban zárult le a Károlyi ellen indított budapesti per, amely teljes vagyonvesztésre ítélte.¹⁵ Hajdu Tibor megfogalmazásában: „Az októbrista emigráció politikai realitása és szerepe ezzel megszűnt.”¹⁶ Ekkor elváltak az utak, a mérsékeltek közül többen hazatértek, mások Amerikába, Londonba, Párizsba vagy Moszkvába költöztek.

¹³ JÁSZI Oszkár: Európa elé. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. március 16. Idézi: LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 219. (A továbbiakban: LITVÁN, 2003.)

¹⁴ CONGDON, Lee: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*. DeKalb, Northern Illinois University Press, 2001.

¹⁵ Az 1923. február 21-i törvényszéki ítélet ellen Károlyi 1923. május 20-án fellebbezést nyújtott be. A per a Budapesti Királyi Ítéletábrán folytatódott, amely 1923. június 28-án született ítéletével helyben hagyta az elsőfokú ítéletet. Károlyi az ítélet ellen 1923 októberében felülvizsgálati kérelmet nyújtott be a Magyar Királyi Kúriához, amely 1924. december 16-án jogerősen elutasította a kérelmet. DRÓCSA Izabella: „Bűncselekményt [...] vélt hazafiságból sem szabad elkövetni.” Az októbrista miniszterek nemzetrágalmazási pereit. In: *A sokoldalúság okán. Doktorandusz tanulmányok a Pázmány jogászképzésének 25. tanévében*. Szerk. BÁNDI Gyula. Budapest, Pázmány Press, 2020. 33–56. https://jak.ppke.hu/uploads/articles/458015/file/A_sokoldalusag_okan_PPKE_JAK_DoktTan_5.pdf

¹⁶ HAJDU, 2012. 150.

PÁRIZS, LONDON, WASHINGTON¹⁷

Károlyi 1925 tavaszán Párizsban telepedett le a családjával. (Megélhetésükről a grófi nemzetség azon tagjai gondoskodtak, akik megkapták az 1922–1924-ben lezajlott Károlyi-perben elkobzott javak egy részét.) Egykori kormányának otthon maradt tagjaival (Buza Barna, Juhász Nagy Sándor, Nagy Vince, Rupert Rezső) fenntartott korábbi érintkezése fokozatosan elhalt, politikai tevékenységének főként az 1924-ben alapított Emberi Jogok Magyar Ligája adott intézményes hátteret. (A Liga 1898 óta működő anyaszervezete az Emberi és Polgári Jogok Védelmének Francia Ligája volt. A Dreyfus kapitány elleni koncepciók miatt tiltakozókat fogta össze, hatósugara több európai országra is kiterjedt.) A Liga meghatározó egyénisége, a munkájához szabadkőműves kapcsolatrendszerét is hasznosító, élete végéig kétkezi munkásként dolgozó Bóta Ernő volt, aki nehezen értett szót a magyar arisztokráciával.¹⁸ Károlyi politikai célokat tűzött ki, a fasizmus elleni harcot hirdette és leginkább a kommunistákban találta meg a szövetségeseit. Számára keveset jelentett az a szívvós, sok száz Franciaországba menekült magyar sorsát megkönnyítő érdekképviselési munka, amit a Liga végzett.

Károlyi 1925 nyarán Párizsban tanácskozott Jászival, Szendével, Linder Bélával és a köztársasági mozgalomban való részvételéért 1923-ban elítélt, de kalandos módon Franciaországba menekült Veér Imrével a magyarországi politikai helyzetről és egy külföldi segítséggel végrehajtandó felkelés lehetőségéről. A megbeszélésen Jászi és Károlyi álláspontja dominált, akik ezt kívánatosnak, de megvalósíthatatlannak tartották. Az év végén kipattant frankhamisítási botrányt követően Károlyi és Garami a kormányzat bukásában reménykedett. Az akció sokat ártott ugyan a Horthy-rendszer tekintélyének, de brit nyomásra a Nemzetek Szövetsége végül nem lépett fel Bethlen István kormánya ellen.

Károlyi részt vett a Nemzetközi Antifasiszta Komité 1929. márciusi berlini kongresszusán, ahol beszédében Magyarországot is fasiszta országnak nevezte, és szerepet vállalt a Komintern irányításával működött Európai Parasztbizottság vezetésében.

¹⁷ E fejezet elsősorban Hajdu Tibor és Litván György kutatási eredményeire támaszkodik, különösen: HAJDU, 1978. – *Károlyi Mihály levelezése, 1905–1920*. Szerk. LITVÁN György. Budapest, Akadémiai, 1978. – *Károlyi Mihály levelezése, 1920–1925*. Szerk. HAJDU Tibor. Budapest, Akadémiai, 1990. – *Károlyi Mihály levelezése, 1925–1930*. Szerk. Uő: Budapest, Akadémiai, 1991. – *Károlyi Mihály levelezése, 1930–1944*. Szerk. Uő: Budapest, Napvilág, 2015. – LITVÁN, 2003. – Igen gondolatébresztő PRITZ Pál írása: Jászi Oszkár helye a magyar történelemben. *Grotius*, 2015. március 11. http://www.grotius.hu/doc/pub/FFWKDC/2015-03-11_pritz-pal_jaszi-oszkar-helye-a-magyar-tortenelemben.pdf

¹⁸ Ld. erről Károlyi 1929. január 1-i levelét Bóta Ernőhöz: https://watson.sk/NZONLINE/docs/karolyi_03_520_522.pdf

1930 első öt hónapját az Egyesült Államokban töltötte, ahol előadásaival többnyire a Komité nevében lépett fel, de sokszor tartott harcos hangvételű beszédeket a kommunista irányultságú Horthy-ellenes Liga rendezvényein is. A Ligában tömörült szervezetek iránt kinyilvánított szolidaritása éles politikai konfliktushoz vezetett régi barátjával, a következetesen antikommunista Jászi Oszkárral, aki 1925 ősze óta élt Amerikában, és a Cleveland közelében fekvő Oberlin College-ban volt a politikatudomány professzora.¹⁹ Bár személyes barátságuk megmaradt, szembenállásukkal újabb törésvonal keletkezett az amúgy is többszörösen megosztott magyar politikai emigrációban. Károlyi sok ismert személyiséggel találkozott amerikai tartózkodása idején (Charlie Chaplin, Theodore Dreiser, Upton Sinclair), ezek a kapcsolatok azonban inkább mutatták az érdekes sorsú, osztályából kiábrándult arisztokrata iránti társasági érdeklődést, mint valódi politikai befolyást. Károlyi ugyanakkor megőrizte nemzetközi tekintélyét, aminek egyik bizonyítéka, hogy 1935-ben tagja lett a Saarvidék Németországhoz csatolásáról döntő népszavazást ellenőrző bizottságnak.

Károlyi időközben a „vörös emigrációval”²⁰ is kapcsolatba került, s az 1930-as évek első felében kétszer Moszkvában is megfordult. Károlyi töretlenül hitt a kommunista eszmevilág és a szovjet modell jövőjében, jóllehet a rendszer működésének mélységeibe nem látott bele, és nem is törekedett az alaposabb tájékozódásra. Ugyanakkor nagyon rossz véleménnyel volt a szovjet pártbürokrata-élitek egy részének képzetéről, szerénységet prédikáló, de kispolgári stílusban hivatkozó életmódjáról.

Károlyiék 1939 januárjában Angliába költöztek. Franciaország 1940. májusi német lerohanása után befolyásuk az általános katonai és politikai helyzet alakulásától függött. Amíg a brit diplomácia lehetségesnek tartotta, hogy Magyarország nem lép fel aktívan Hitler oldalán, a magyar emigráció nem lehetett partner. Jugoszlávia lerohanása után azonban Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, 1941. szeptember 27-én pedig Károlyi vezetésével megalakult az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom.

Ennek jelentőségét viszont gyengítette, hogy augusztusban Washingtonba érkezett Eckhardt Tibor,²¹ aki még márciusban, a Teleki-kormány megbízásából indult útnak, hogy az Egyesült Államokban a náciellenes, „nem hadviselő” Magyarország

¹⁹ https://adt.arcanum.com/hu/view/PestiHirlap_1933_10/?query=J%C3%A1szi%20Oszk%C3%A1r&pg=345&layout=s

²⁰ Ez volt Mályusz Elemér kormányzati felkérésre írott, az októbrista és kommunista emigrációt egybemosó, először a *Napkelet* című folyóirat 1931. évfolyamában folytatásokban megjelent, propagandakönyvnek címe. A munkálatokat Szekfű Gyulával együtt kezdték. A könyv keletkezéséről ld. Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című műve. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik: Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Ráció, 2011. 238–250.

²¹ KÁDÁR Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei, 1941–1972*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

szószólója legyen. Eckhardtot hamarosan fogadta Sumner Welles külügyminiszter-helyettes, míg Károlyi ekkor már amerikai vízumot sem kapott. Az angol és amerikai döntéshozók számára nem volt világos, hogy Eckhardt valóban a magyarországi politikai fordulatot és a németekkel való szakítást készíti-e elő, vagy csupán a saját útját járja, így London és Washington egyelőre a magyar emigráció egyetlen irányzatát sem ismerte el szövetségesének. Eckhardt egy ideig szorosan együttműködött Habsburg Ottóval – aki a legitimisták szemében a magyar trón várományosa volt –, s aki a világháború alatt többször is tárgyalt Roosevelttel elnökkel, többek között a Habsburg-monarchia visszaállításának lehetőségéről is. Eckhardt amerikai akcióját eközben élesen támadta Vámbéry Rusztem jogász, aki sokáig a meggyengült magyarországi polgári radikalizmus egyik vezére volt, de 1938-ban maga is kivándorolt az Egyesült Államokba. A Vámbéry által 1941 júniusában alapított Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége felhívta a figyelmet Eckhardt fajvédő múltjára, valamint arra, hogy amerikai tevékenységét a Hitlerrel szövetséges magyar kormányzat finanszírozza. Eckhardt, aki 1944 elejéig titkos csatornákon keresztül küldött üzeneteket a magyar kormányzatnak, elvesztette amerikai kormányzati kapcsolatait, s helyére nem lépett kellő tekintélyű utód.²²

A harctéri és a diplomáciai események 1943 folyamán jelentős fordulatot hoztak a világháború menetében, és megpecsételni látszottak a tengelyhatalmak sorsát. Magyarország német megszállása után, 1944. április 23-án mintegy 800 londoni magyar jelenlétében megalakult Károlyi elnöklete alatt az Angliai Magyar Tanács, amelyet a brit külügyminisztérium a magyar emigráció képviselőjeként fogadott el, és amelyet az amerikai magyar antifasiszta szervezetek is támogattak. Mindez nem befolyásolta érdemben Magyarország háború utáni sorsát, Károlyi politikai presztízsét azonban növelte, hogy a nyugati magyar emigráció vezető képviselőjeként a BBC is megszólalási lehetőséget biztosított számára.²³

MOSZKVA²⁴

A Tanácsköztársaság bukása után a vezetők egy része az osztrák kormány segítségével Bécsbe menekült, ahol átmenetileg internálták őket. Ez egyben a védelmüket is szolgálta, hiszen a magyar hatóságok nem egy tervet szőttek hazahurcolásukra.

²² VÁRDY Béla – VÁRDY Huszár Ágnes: *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság élete és az óhaza*. Budapest, Mundus, 2005.

²³ KELLNER György: *Magyar antifasiszták Angliában*. Budapest, Magvető, 1983.

²⁴ E fejezet megírása során sokat támaszkodtam BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979. című könyvére.

Közéjük tartozott Hamburger Jenő, Kun Béla, Landler Jenő, Lengyel Gyula, Lukács György, Pogány József, Rákosi Mátyás, Seidler Ernő, Vágó Béla és Varga Jenő népbiztos, valamint Bettelheim Ernő, Kelen Jolán, Lengyel József, Madarász Emil, Rákos Ferenc, Rudas Béla, Rudas László, Szántó Béláné és családtagjaik. Eközben tíz otthon rekedt népbiztost az ellenforradalom idején letartóztattak és bíróság elé állítottak. Büntetésüket azonban nem töltötték le, mivel a hadifogolycseré-egyezménynek értelmében 1922. február 16-án kiadták őket a Szovjetuniónak. Néhányuk (Bokányi Dezső, Haubrich József, Kelen József, Szabados Sándor) több mint egy évtizeden át felelős tisztségeket töltött be a szovjetrendszerben. A bécsiek közül a legtöbben szintén a Szovjetunióba kerültek. Így Rákosi Mátyás is – 1920 közepén –, aki egy ideig a Komintern apparátusában dolgozott, majd 1924-ben illegális munkára Magyarországra küldték, ahol letartóztatták és 1925–1940 között különböző börtönökben tartották fogva, 1940-ben pedig kiadták Moszkvának. (Rákosi ezzel viszonylag enyhe körülmények között vészelhette át a sztálini tisztogatások időszakát.) Kun 1920 végén a krími területek „rebolsevizálását” vezette, ami leginkább a „vörösök” által elfogott „fehér” hadifoglyok ezreinek tömeges kivégzését jelentette. 1921-ben Németországba vezényelték, ahol a „munkásfelkelések” szervezését segítette, ám ez az akció tömegtámogatás hiányában teljes kudarchoz vezetett. Mindezek ellenére Kun 1936-ig dolgozhatott a Komintern apparátusában.

A Szovjetunióba emigrált, politikailag aktív magyarokat erősen foglalkoztatta a Tanácsköztársaság értékelése, valamint a bukás okainak feltárása, s közben felkészültek a tisztán kommunista vezetésű második Tanácsköztársaság irányítására. Az 1920-as évek kommunista teoretikusai ezt a remélt világforradalom keretei között képzelték el.

A Komintern utolsó, VII. kongresszusa azonban – amelyet 1935-ben, a gazdasági világválság és Hitler hatalomátvétele után rendeztek meg – alapvető koncepcióváltást hozott, s az új, antifasiszta „népfrontpolitika” jegyében nyitást javasolt a szociáldemokraták felé. Kun és jó néhány elvtársa – alábecsülve az irányváltás jelentőségét – elhatárolódott a népfrontpolitikától, a Komintern vezetése viszont szektásnak minősítette álláspontjukat, s újra firtatni kezdte a Tanácsköztársaság bukásában való felelősségüket, ami immár büntetést érdemlő súlyos politikai hibának minősült. Sok volt baloldali szociáldemokratát és kommunistát letartóztattak, s az egykori népbiztosok közül Bajáki Ferenc, Bokányi Dezső, Fiedler Rezső, Haubrich József, Kelen József, Kun Béla, Lengyel Gyula, Pogány József és mások életükkel fizettek a nagy politikai tisztogatás (*csisztka*) idején. A túlélők beálltak a népfrontos vonalba, s a Tanácsköztársaság kikiáltásának 20. évfordulóján Varga Jenő, Fogarasi Béla, Gábor Andor, Lukács György és Balázs Béla az *Új Hang* című moszkvai emigráns folyóiratban már ebben a szellemben publikálták cikkeiket. 1940-ben, 15 börtönben töltött

év után érkezett vissza Moszkvába Vas Zoltánnal együtt az 1848-as honvédszászló-kért cserébe kiengedett Rákosi Mátyás, aki rövid időn belül vezető szerephez jutott a moszkvai magyar kommunisták között. 1944 őszén, a háborúból való sikertelen magyar kiugrási kísérletet követően e csoport akcióprogramot dolgozott ki a Magyar Kommunista Párt újjászervezéséről és szerepéről a „demokratikus Magyarország” felépítésében. Gerő és Révai, valamint Farkas Mihály és Nagy Imre november 5-én már Szegeden volt, s hamarosan további aktivisták is csatlakoztak hozzájuk. Rákosi 1945. január 30-án lépett újra magyar földre.

ÖSSZEGZÉS

A két világháború közötti magyar emigráció vezető személyiségei közül senki sem lett a magyar kollektív emlékezet Rákóczihoz vagy Kossuthhoz hasonlítható pillére. Néhányuk azonban rövidebb-hosszabb időre képes volt hatást gyakorolni a magyarországi közgondolkodásra, sőt a politikai események alakulására is. A második világháború végén hazatérő kommunista emigránsoknak döntő szerep jutott Magyarország szovjetizálásában. Az októbrista emigráció az 1956-os forradalom idején, későbbi generációi pedig az 1980-as évek végi rendszerváltás politikai és eszmei előkészítésében játszottak szerepet.

Az 1970-es években, leginkább a századik születésnapjához kapcsolódó megemlékezések idején az állami emlékezetpolitika megpróbálkozott Károlyi beépítésével a szocialista Magyarország előtörténetébe, de a földosztó, a kommunisták igazát felismerő arisztokratából nem lett népi hős. A rendszerváltás óta pedig – főleg 2010-et követően – a hivatalos emlékezetpolitika már nem elsősorban a magyar demokratikus politikai hagyományok és a köztársasági gondolat képviselőjeként, hanem egyre inkább tapasztalatlan, kudarcot kudarokra halmozó politikusként, a kommunisták szálláscsinálójaként emlegeti Károlyit. A „vörös emigráció” – amelynek tagjai Magyarország szovjetizálásában játszottak szerepet – már a Kádár-korszakban kiesett a közemlékezetből.

Az 1919–1945 közötti magyar politikai emigráció kétszeresen is bázis nélkül maradt. A befogadó társadalmakban és itthon sem tudtak gyökeret eresztetni. A gyökértelenség, a széles társadalmi bázis hiánya azonban korántsem jelentette azt, hogy a demokratikus, liberális emigráció, együtt a nem nagyszámú otthoni hasonló gondolkodású barátaikkal,²⁵ nem hagyott nyomot a korabeli magyar politikában és

²⁵ Az otthoni barátokkal leginkább L. NAGY Zsuzsa foglalkozott: *A budapesti liberális ellenzék 1919–1944*. Budapest, Akadémiai, 1972. – Uő: *Bethlen liberális ellenzéke*. Budapest, Akadémiai, 1980.

politikai gondolkodásban. Szerepet játszott ez az eszmeiség 1956-ban, az 1956 utáni magyar emigrációban és a rendszerváltás politikai és eszmei előkészítésében. Viszonylagos jelentőségük a nemzetközi helyzet és a hazai belpolitika ingadozásaitól függött. A politikai hatalom mindenkori birtokosai alkalmanként használhatták, kihasználhatták őket vagy emlékezetüket, de kritikus történelmi pillanatokban tevékenységük, eszmeiségük viszonyítási pont lehetett. Megfelelő – nem kevés – változtatással érvényes ez a moszkvai emigrációra is, hiszen a sztálini terror túlélői közül kerültek ki a magyar sztálinista rendszer meghatározó vezetői. Az emigráció története tehát 1919 és 1944 között is a magyar nemzeti történelem szerves része volt.

– Uő: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986. – Uő: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly, 1886–1958*. Budapest, Napvilág, 2006.

SERES ATTILA

NEMZETI KERESZTÉNY ESZMEISÉG ÉS GAZDASÁGI PRAGMATIZMUS

BETHLEN ISTVÁN ÉS A „SZOVJETUNIÓ-SAJTÓVITA” 1926-BAN

BEVEZETÉS

„A megcsonkítottságunk következtében piacaikat veszített iparágak érdekében komolyan számba kell venni a keleti és főleg az orosz piacot. A magyar kormány most már nem zárkózik el annak megfontolásától, hogy Oroszországgal kereskedelmi megállapodást létesítsen.” Ez szó szerinti idézet Bethlen István miniszterelnöknek a *Pesti Napló* 1926. július 29-i számában megjelent interjújából.¹ Noha a kormányfő kijelentése egy kereskedelempolitikai opcióval számol, a hangvétele inkább diplomatikus és megengedő, mintsem kategorikus, nem azt tükrözi, hogy bárminemű konkrét kormányzati döntés vagy intézkedés született volna e tekintetben, ez a két mondat, ha nem is kavart vihart, mégiscsak erőteljesebb „szelet vetett” a magyar politikai közéletben. Tanulmányomban ennek a bethleni interjúban kifejezést nyert gondolatnak a történeti háttérét, tehát ténylegesen két mondat elő- és utótörténetét fogom bemutatni. Írásom azonban nem csupán „mondattörténet”. Az interjú nyomán kibontakozó sajtóvita egyrészt kiváló lehetőséget kínál arra, hogy felmérjük a magyar politikai és gazdasági elit reflexióit elsősorban a magyar–szovjet kereskedelmi – és attól elválaszthatatlan módon a diplomáciai – kapcsolatok kiépítésére, s részben a Szovjetunióra, mint világpolitikai tényezőre és a kommunista mozgalom nemzetközi igazgatási-szellemi centrumára vonatkozóan. Másrészt nem zárom ki, hogy Bethlen kijelentése nem csak a Szovjetunióról, s a magyar exportpolitika „oroszországi” piaci kitörési pontjának kijelöléséről szólt, hanem valamilyen mögöttes tartalmat, szándékot, vagy taktikai fogást rejtett, így a nyilvánosság számára deklarált célja mellett más üzenetértékkel is bírt, tehát a kormányfő, a legrosszabb esetben is, legalább két legyet akart ütni egy csapásra. Az interjú, és az általa generált, az egyes napi orgánumok hasábjain felszínre törő diskurzus, amit az egyszerűség kedvéért

¹ VÁSÁRHELYI Ferenc: Gróf Bethlen miniszterelnök elmondja új politikai célkitűzéseit a *Pesti Napló*-nak. Magyarország megváltoztatja eddigi álláspontját Oroszországgal szemben. *Pesti Napló*, 1926. július 29. 1–2. Az idézett szövegrész a lap 2. oldalán található.

csak „Szovjetunió-sajtóvitának” fogok nevezni, önmagában véve meglehetősen eklatáns módon rávilágít a Trianon utáni magyar külkereskedelem-politika gyakorlati nehézségeire és orientációs dilemmáira, illetve a magyar nemzetgazdaság regionális és nemzetközi beágyazódásából fakadó ökonómiai problémákra.

A KORMÁNYFŐ A SZABADSÁGÁT NEM CSAK PIHENÉSSSEL TÖLTI

1926. július 27-én Vásárhelyi Ferenc,² a kormány félhivatalos szócsövének számító sajtókonzsbern, *Az Est Lapok* politikai szerkesztője ellátogatott a nyári szabadságát töltő Bethlen István miniszterelnökhöz Inkepusztára, ahol kétórás interjút készített vele. Az interjú főbb megállapításai kisebb stiláris eltérésekkel a *Pesti Napló*-ban és a *Magyarország*-ban láttak napvilágot július 29-én.³ A kormányfő 1923 ősze óta bérelt mintegy 1600 holdat kitevő földterületet (szántó, szőlő, kaszáló) a Somogy megyei Inkepusztán. Mint azt a biográfusa, Romsics Ignác nem kis részben a helyszíni kutatásaira támaszkodva kimutatta, 1923–1926 között a kormányfő egy-két napra, nyaranta pedig legfeljebb egy-két hétre jelent meg a faluban, 1926-tól kezdődően azonban egész nyarakat töltött ott.⁴ 1926-ban – az első hosszú – nyári szabadságát július 7-én kezdte meg, s noha az erről szóló hírek szerint azt eredetileg csak két hónaposra tervezte,⁵ végül szeptember 27-én vette át hivatalát az őt helyettesítő Vass József népjóléti és munkaügyi minisztertől.⁶ Azt, hogy nyaranta két-három hónapra hagyja el a fővárost, a fáradság és idegkimerültség jelei miatt orvosai és munkatársai javasolták neki, és kétségtelen, hogy ezeket az időszakokat elsősorban pihenéssel (lovaglással, olvasással, a birtok igazgatásával, közös programok szerve-

² Vásárhelyi Ferenc (1899–1960) ügyvéd, újságíró, 1924-től 1939-ig *Az Est*-konzsbern lapjainak (*Pesti Napló*, *Az Est*, *Magyarország*) tudósítója, szerkesztője, politikai rovatvezetője. 1940-ben kivált a konzsbern utódjából, a *Pest* kiadvállalatból. 1945–1950-ben a *Képes Figyelő* című politikai, gazdasági és művészeti hetilap főszerkesztője, 1950-ben letartóztatták és Kistarcsára internálták.

³ Utóbbi ld. VÁSÁRHELYI Ferenc: Bethlen nyilatkozott a *Magyarországnak* az összes aktuális kérdésekről. „Megindul a pénz áramlása az országban” – mondja Bethlen. Kétórás beszélgetés Inken az égető magyar problémákról, külpolitikáról és a gazdasági fellendülésről. Oroszországgal szemben revideáljuk magatartásunkat. *Magyarország*, 1926. július 29. 1–2. – A konzsbern harmadik lapja, *Az Est* másnap egy rövid szerkesztőségi vezércikkben reagált az interjúra. Ld. Megszólal a miniszterelnök. *Az Est*, 1926. július 30. 1.

⁴ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Helikon, 2019. (A továbbiakban: ROMSICS, 2019.) 379.

⁵ A miniszterelnök elutazott Inkepusztára. *Pesti Napló*, 1926. július 8. 2.

⁶ A miniszterelnök hétfőn átveszi hivatala vezetését. *Budapesti Hírlap*, 1926. szeptember 23. 3. A szabadsága idején a minisztertanácsi üléseken is Vass József elnökölt.

zésével a környékbeli birtokosokkal, vendégeskedéssel stb.) töltötte,⁷ ám az is kimutatható, hogy ő, mint az ország egyik legfontosabb közjogi méltósága, nem tehetette meg – vagy maga sem tudta megállni –, hogy három hosszú hónapra teljesen kivonuljon a közéletből. A vakáció a „háttérpolitizálás”, a „paraván mögötti alkuk” szempontjából termékeny időszak. Így volt ezzel Bethlen is, kisebb-nagyobb horderejű kérdéseket éppen a parlamenti uborkaszezont kihasználva, a főváros zajától távol, a vidéki nyugalom biztosította atmoszférában rendezhetett, szűk körű találkozókön, megbeszéléseken vett részt, háttéregyeztetéseket bonyolított.

Ezt a feltevésünket számos példa igazolja. Éppen ekkor, tehát 1926. évi nyári szabadságának ideje alatt, augusztus 4-én Inkepusztán jött létre két felvidéki magyar etnikai párt, a Szüllő Géza vezette Országos Keresztényszocialista Párt és a Szentiványi József névvel fémjelzett Magyar Nemzeti Párt közötti háttérmegállapodás arról, hogy együttműködnek egymással a csehszlovák belpolitikában. A két párt közötti ellentétek kiküszöböléséhez és a *modus vivendi* tető alá hozásához Bethlen tekintélye kellett.⁸ Feltehetőleg augusztus 21–22. körül Gömbös Gyula is egy-két napra az „inkei remete” vendége volt. A kormánypárti *Az Est* eleinte úgy adta közzé az erre vonatkozó értesüléseket, mint meg nem erősített információt,⁹ később azonban úgy ellenzéki politikusok, mint egységespárti korifeusok nyomására a kormánypárti sajtó kénytelen volt beismerni ennek a háttértárgyalásnak a tényét.¹⁰ A fajvédő politikus és a kormányfő az Egységes Párt fajvédő szárnyának nyújtandó kedvezményekről, továbbá a fajvédő orgánum, a *Szózat* feltámasztásának lehetőségéről egyeztetett. Ugyancsak 1926. évi szabadsága idején, augusztus 25-én tették le ünnepélyes keretek között Tihanyban a Balatoni Limnológiai Intézet alapkövét. Az ünnepségre Bethlen is odautazott. A kormányfő nem csak azért szakította meg a szabadságát, hogy részt vehessen egy tisztán protokolláris és ceremóniális eseményen, hanem azért is, hogy személyesen tájékozódjon és fontos háttérmegbeszéléseket folytasson. Az alapkőletétel után ugyanis Balatonfüreden ebédelt a minisztereivel és harmincöt egységes párti képviselővel, majd a kormány tagjaival visszamentek Tihanyba, ahol József főherceg villájában a kormányzati ügyviteli teendőket tekintették át. Ezután a miniszterelnök Bélatelepre vette az útját, ahol Vass Józseffel és Ripka Ferenc buda-

⁷ Erre részletesen ld. ROMSICS, 2019. 378–384.

⁸ ANGYAL Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004. 348–350. Noha a megállapodás augusztus 4-én jött létre Inken, annak jegyzőkönyvét csak később, augusztus 8-án készítette el Prónay György külügyi államtitkár Budapesten.

⁹ Szerda reggeltől éjfélig politizálni fognak a Balaton mellett. *Az Est*, 1926. augusztus 24. 3.

¹⁰ Ellenzéki nyilatkozatok Gömbös inkei látogatásáról. *Magyarország*, 1926. augusztus 25. 10. – Kálai Tibor új pártja károsnak tartja Bethlen barátkozását Gömbössel. *Az Est*, 1926. augusztus 29. 9.

pesti főpolgármesterrel – utóbbi nyaralójában – ugyancsak konkrét bel- és gazdaságpolitikai kérdéseket vitattak meg. Az erről szóló részletes sajtótudósításból kiderül az is, hogy Bethlen és Vass napi telefonösszeköttetésben álltak egymással,¹¹ mivel azonban a miniszterelnök szabadságának kezdete óta személyesen nem találkoztak, a kettejük közötti egyeztetések másnapig elhúzódtak, tehát Bethlen csak 26-án délután indulhatott vissza Inkére.¹² Pár nappal később, szeptember 1-jén Kállay Tibor, Görgey István és Gubicza Tibor kormánypárti képviselőket fogadta a somogyi faluban, a párton belüli irányzatok közötti belső erőviszonyokról, új főispánok megválasztásáról stb. egyeztettek.¹³ Szükségesnek tartottam ezeket az eseteket hosszabban is ecsetelni, ugyanis plasztikusan szemléltetik, hogy Bethlen nem volt teljesen inaktív, amíg nyaralt, olykor „színre lépett”, reflektált az országban és a nemzetközi politikában zajló eseményekre. Noha július 27-e még a szabadságának a félidejét sem közelítette meg, a fentiek ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy interjút adott ekkor a kormányt támogató sajtóvállalat tudósítójának.¹⁴ Más kérdés, hogy az ellenzéki politikusok vagy a kormánypárti képviselők közül nyilván nem mindenki látott a parván mögé, csak azt észlelték, hogy Bethlen hónapokra „eltűnik a fővárosból”. 1929-től, a kezdődő gazdasági válság körülményei közepette így a szabadsága is az ellene irányuló politikai támadások tárgya lett. Rassay Károly például frivolitásnak tartotta, hogy az ország vezetői elhagyják posztjukat hónapokra, s árván hagyják a parancsnoki hidat. Ezzel az inkei nyaralásra és az azt követő hosszú vikendekre célzott.¹⁵

¹¹ BEREZS Sándor: Politikai élet a Balaton partján reggel 10-től este 8-ig. *Pesti Napló*, 1926. augusztus 26. 2. A tihanyi avatón és a balatonfüredi ebéden a kabinet tagjai közül Vass József mellett Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Mayer János földművelésügyi miniszter, Bud János pénzügyminiszter és Álgya Pap Sándor honvédelmi államtitkár vett részt.

¹² Megye-e Bethlen Genfben? *Pesti Napló*, 1926. augusztus 27. 1–2.

¹³ Bethlen István gróf tegnap Inkén hosszasan tanácskozott Kállay Tiborral és Görgey Istvánnal. *Magyar Hírlap*, 1926. augusztus 2. 1.

¹⁴ Mint azt Romsics Ignác megállapítja, egyes ellenzéki orgánumok, mint például az *Ujság*, ugyanolyan bukolikus hangulatú riportokat készítettek Inkéről és főrangú vendégeiről, mint a kormánypárti sajtó. ROMSICS, 2019. 383. – 1926. évi nyaralása idején, a Vásárhelyi Ferencnek adott interjúja előtt az *Ujság* kiküldött munkatársa készített – ma már akár szociográfiai ihletésűnek is minősíthető – riportot a birtokról. LD. SÁSDI Sándor: Látogatás Inkepusztán, Bethlen gróf birtokán, ahol polgári szegénységben nyaral feleségével a miniszterelnök. Zerkovitz-nóta mellett aratnak Bethlen gróf birtokán. *Ujság*, 1926. július 10. 3.

¹⁵ ROMSICS, 2019. 384.

ELŐZMÉNYEK 1. – A MAGYAR–SZOVJET KERESKEDELMI KAPCSOLATOK FELTÉTELRENDSZERE AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az 1926. július 29-én megjelent bethleni interjú tételmondata – nem kis részben a *Pesti Napló* és a *Magyarország* által az interjúhoz meglehetősen szelektív módon választott alcímeknek köszönhetően – a bevezetőben is idézett gondolat lett, amely felvillantotta a Magyarország és a Szovjetunió államközi kereskedelmi egyezményének kérdését. Érdemes ezért megvizsgálni, hogy milyen objektív kereskedelempolitikai, diplomáciai és finansziális feltételei voltak annak, hogy a két ország között megindulhasson az elsősorban a magyar nemzetgazdaság érdekeit szolgáló érdemi, statisztikailag is mérhető export-import forgalom. Ezzel kapcsolatban két tényezőt kell tudatosítani.

A legfőbb általános, és legelőször leküzdendő akadályt magyar szempontból a Szovjetunió szabadversenyessé kapitalizmusától eltérő gazdaságirányítási modellje képezte. A kormány szerv funkcióját betöltő Népbiztosok Tanácsa ugyanis még 1918. április 22-én elfogadott egy dekrétumot, amely nacionalizálta a külkereskedelmet és arra teljes állami monopóliumot vezetett be.¹⁶ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az összes külkereskedelmi tranzakciót, a beszerzéseket és eladásokat állami tulajdonban lévő vállalatok bonyolíthatták/bonyolították le. Ezek közül a magyar gazdasági termelés szerkezetéből, a szovjet felvevőpiac igényeiből, illetve a háború előtti kereskedelmi kapcsolatok hálózatából és hagyományából fakadóan magyar szempontból elsősorban a nehézipari késztermékeket és félgyártmányokat importáló Masino-import, a mezőgazdasági termékek, így húskészítmények, élőállatok külföldi beszerzését is felügyelő Exporthleb, az ipari nyersanyagokat exportáló Promexport, az energiahordozók (olaj, gáz) exportját koordináló Szozuznyeftyeszindikát, illetve a textilipari alapanyagok kivitelével foglalkozó Exportlen lehetett a legfontosabb partner. Ezek a vállalatok közvetlenül a Külkereskedelmi Népbiztosság felügyelete, vagyis a kormány joghatósága alá tartoztak, s minden egyes üzletkötésükhöz a felettes szervük engedélyét kellett kérniük, tehát lényegében véve az állami gazdaságpolitika képviselői voltak, az állam monopoljogát érvényesítették a külkereskedelemben.¹⁷

¹⁶ Noha később, az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló úgynevezett „új gazdaságpolitika” (NEP) lehetővé tette, hogy például az ipar, a belkereskedelem állami dominanciája megtörjön és ez a két ágazat magántőkét vonzzon az országba, a külkereskedelem állami monopóliumát nem oldotta fel. MURAVJOVA, Ljudmila: Torgovlja i inosztrannij kapital v ekonomike SZSZSZR v 1920-e godi. *Finanszi i Kredit*, 2002/16. 68–69.

¹⁷ Az állami kereskedelmi vállalatok működésének jogszabályi hátterére részletesen ld.: BELKOVEC, Larisza – BELKOVEC, Szergej: Ekonomicseszkaja polityika Szovjetszkoj Rosszii (SZSZSZR). 1920–1930-e godi. *Genesis*, 2015/6. 560–565.

A külkereskedelem állami monopóliuma miatt a háború után a nyugati tőkés országok számára a Szovjetunióval való rendszeres és effektív kereskedelmi forgalom megindításának elengedhetetlen feltétele és velejárója lett olyan bilaterális, kormányközi kereskedelmi keretegyezmény megkötése, amely meghatározta a szovjet export- és importvállalatokkal folytatott kereskedelem alapelveit, illetve szabályozta az áruszállítások utáni kifizetések rendjét. Az európai polgári államok többsége jelentős gazdasági deficittel zárta a háborút, és nyersanyagéhségük enyhítését legalább részben a szovjet piacról történő beszerzések révén remélték, ezért ők sem zárkozhattak el attól, hogy valamilyen modus vivendit találjanak a bolsevik hatalommal. 1921. március 16-án Anglia, május 6-án Németország, december 7-én Ausztria, december 26-án Olaszország, majd 1922. július 5-én Csehszlovákia kötött ideiglenes kereskedelmi megállapodást Szovjet-Oroszországgal. Ezek a megállapodások biztosították Moszkva számára, hogy a másik állam fővárosában kereskedelmi kirendeltséget nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjognak megfelelően diplomáciai immunitást élvezett.¹⁸ Az európai kereskedelmi kapcsolatok rendszerében az 1922. április 16-i rapallói egyezményrel kiteljesülő német–szovjet gazdasági együttműködés jelentett mélyreható változást, amely jelentős gazdasági centripetális erőt képviselt, és olyan kereskedelmi konjunktúra előtt nyitotta meg az utat,¹⁹ amit a magyar gazdaságpolitika sem hagyhatott számításon kívül.

A magyar üzletemberek és cégeik nagyszabású befektetési szándékait, exporttörkéveit, és ezzel együtt a Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatok érdemi kiépítését azonban 1922–1923-ban a Külügyi Népbiztosság és annak vezető diplomatai, Georgij Csicserin népbiztos és Makszim Litvinov népbiztoshelyettes nem támogatta. Már ekkor azt az álláspontot képviselték, hogy ehhez Magyarországnak, hasonlóan a többi polgári kormányzathoz, valamilyen szinten, legalább de facto hivatalosan el kell ismernie a szovjet államot.²⁰

A modern orosz történetírás kimutatta, hogy a kapitalista államok részéről az úgynevezett „első elismerési hullám” megindulásában is elsősorban gazdasági szempon-

¹⁸ BOKARJOV, Jurij: *Rosszijszkaja ekonomika v mirovoj ekonomiceszkaj szisztyeme (konyec XIX–30-e gg. XX. v.)*. In: *Ekonomiceszkaja isztorija Rosszii XIX–XX vv. Szovremennij vzgljad*. Red. VINOGRADOV, Vlagyimir. Moszkva, Insztitut rosszijszkaj isztorii RAN, 2001. 442–445.

¹⁹ FINK, Carole: *NEP vo vnyesnyej polityike. Genueszskaja konferencija i rapallszkij dogovor*. In: *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v retroszpektive 1917–1991*. Red. CSUBARJAN, Alekszandr. Moszkva, Nauka, 1993. 60–69.

²⁰ Ld. erre pl. Makszim Litvinov távirata Nyikolaj Kresztyinszkij berlini politikai képviselőnek. Moszkva, 1923. november 14. Orosz Állami Gazdasági Levéltár = Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv ekonomiki, fond (a továbbiakban: f.) 413, opisz (a továbbiakban: op.) 5, gyelo (a továbbiakban: gy.) 1169, liszt (a továbbiakban: l.) 16.

tok játszottak szerepet.²¹ Az orosz történetírás a Szovjetunió történetében ekként aposztrofálja az 1924. év elejének látványos külpolitikai változásait. Ekkor több nyugati polgári kormányzat is de jure elismerte a Szovjetuniót. Ennek valóban az ágyazott meg, hogy nem kis részben a NEP hatására ekkorra ténylegesen javultak a szovjet gazdaság mutatói, 1925-re a gazdasági termelés volumene már néhány százalék híján elérte a világháború előtti utolsó békeév szintjét, az ipari termelés a 73%-át, a mezőgazdasági produktum pedig 87%-át.²² Először Anglia rendezte a diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval február 1-jén, majd egy láncreakció-szerű folyamatot indukálva – csak a legfontosabbakat említve – Olaszország február 7-én, Ausztria február 25-én, majd már az év második felében, október 18-án Franciaország.²³ A szovjet diplomácia álláspontja 1924 tavaszától Magyarország vonatkozásában is ebből a megváltozott konstellációból indult ki. Moszkva az érdemi kereskedelmi forgalom megindításának fundamentumát képező kereskedelmi szerződés előfeltételül szabta azt Budapestnek, hogy de jure ismerje el a szovjet államot. Ez nyilván egy súlyos presztízsszempont volt, a szovjet diplomaták innentől kezdve mindig azzal érveltek magyar partnereik előtt, hogy nem lehet úgy kereskedni a Szovjetunióval, hogy még csak el sem ismerik mint nemzetközi jogalanyt.

A másik, ugyancsak nehezen leküzdhető akadályt a Szovjetunióba irányuló magyar export finanszírozásának a megoldása jelentette. Az 1920-as években ugyanis a tőkeszegény szovjet állam külkereskedelmi politikájának legneuralgikusabb pontja volt az egyes importtétel hitelezése. A szovjet állami importvállalatok – így közvetve a szovjet államot képviselő Külkereskedelmi Népbizottság – a háború utáni recesszió körülményei közepette csak a legkritkább esetekben vállalták az azonnali fizetést a Szovjetunió területére behozott árukért, ezért a nyugati exportőrök csak akkor számíthattak sikerre, ha az áru értékének kiegyenlítésére valamilyen konstrukcióban hitellehetőséget biztosítottak a szovjet államháztartási szervek számára.

Az 1920-as években a leginkább elterjedt hitelezési formává az „egyszerű áruhitel” vált. Ebben az esetben a szovjet importőr az áru átvételekor egy változó, általában 6–24 havi lejáratú váltót állított ki, amelyet a külföldi exportőr meglehetősen

²¹ Az ökonómiai tényezőkre részletesen ld. BELOUSZOV, Rem: *Ekonomicseskaja isztorija Rosszii. XX vek. Knyiga 2. Cserez revoljuciju k NEPu*. Moszkva, Izdat, 2000. 369–380.

²² Az adatokat ld. SOGENOV, Aszlanbek: *Razvityie realnoj ekonimiki SZSZSZR c 1921-vo po 1953 g. Polityicseskoe proszvescsenyie*, 2012/5. 8–9.

²³ Az „első elismerési hullám” eseménytörténetét és diplomáciai hátterét részletesen ld.: SISKIN, Vale-rij: *Sztanovlenyie vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930-e godi) i kapitaliszticheszkij mir. Ot revoljucionno „zapadnyicsesztva” k „nacional-bolsevizmu”*. Szankt-Petyerburg, Dmitrij Bulanyin, 2002. (A továbbiakban: SISKIN, 2002.) 175–239.

magas piaci kamatlábak mellett tudott csak leszámíttatni a nemzetközi pénzpiacokon. Ráadásul a szovjet importvállalatok elsősorban azokat az ajánlatokat vették figyelembe, amelyek az eladásnál hosszú lejáratú hitelezési konstrukciót biztosítottak számukra.²⁴ A szovjet váltók leszámíttolásának piaci kamatlába – 1932–1933. évi adatok szerint – 16–25% között mozgott.²⁵ A tőkés országok többségében azonban az állam a szovjet váltókra elég tekintélyes mértékben garanciát vállalt, igaz, az eladni kívánt árumennyiség egy bizonyos felső összeghatáráig. Például Csehszlovákia a vételár 50%-áig, Lengyelország 60%-áig, Olaszország és Franciaország 70–75%-áig, míg Ausztria és Németország akár 80%-áig is szavatosságot vállalt a Szovjetunióknak nyújtott hitelekre.²⁶ Ez azt jelentette, hogy a szovjet váltók leszámíttolása során keletkező veszteségeket a nyugati cégek legalább ugyanilyen arányban tudták csökkenteni.²⁷ A Bethlen vezette magyar kormányzat azonban nem vállalta át, pontosabban nem tudta átvállalni a hitelezéssel járó veszteséget vagy legalább annak egy részét, így a magyar cégek a termékeik előállításába nem tudták bekalkulálni ezt a többletet, nem merték vállalni az ezzel járó kockázatot. A kormány szempontjából ennek nem ideológiai vagy politikai okai voltak, ez leginkább a magyar gazdaság tőkeszegénységében rejlő kényszerhelyzetre vezethető vissza. A magyar tőkeéhséget jól érzékelteti a szanáláshoz elengedhetetlen népszövetségi kölcsön ügye, amely a hazai történeti irodalomban alaposan feldolgozott témának számít,²⁸ az igények és realitások érzékeltetése végett mégis érdemes felidézni az ezzel kapcsolatos számadatokat. A kormány 1923 tavaszán eredetileg 600-700 millió aranykorona összegű népszövetségi kölcsönre terjesztette be az igényét. A ténylegesen megkapott 250 millió aranykorona kölcsön fejében Magyarországnak húsz év alatt több, mint 600 milliót kellett visszafizetnie, ráadásul vállalnia kellett 179 millió aranykorona háborús

²⁴ KÓRÓDI Sándor: A szovjet-oroszországi export megindításának és egyéb kiviteli célkitűzések. *Pesti Tőzsde*, 1931. augusztus 12. 4.

²⁵ Sajnos csak az 1930-as évek első felének nagyrészt magyar kormányzati forrásokat idéző sajtóanyaga alapján rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy mekkorák lehettek a szovjet váltók leszámíttolásának kamatai a nemzetközi pénzpiacokon. Ld. pl. Winckler István Berlinben tárgyalt a szovjet külkereskedelmi képvisellel. *Pesti Napló*, 1933. november 12. 9.

²⁶ A Magyar Külkereskedelmi Intézet Rt. beadványa Kenéz Béla kereskedelemügyi miniszternek. Budapest, 1931. szeptember 10. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának iratai (K 69), 380. csomó (a továbbiakban: cs.), 54.180/1931. szám (a továbbiakban: sz.).

²⁷ Magyarország és az orosz üzlet. Beszélgetés Kóródi Sándorral, a Magyar Külkereskedelmi Intézet Rt. vezérigazgatójával. *Pesti Tőzsde*, 1932. március 3. 1.

²⁸ A népszövetségi kölcsön ügyére 1923–1924-ben és a magyar gazdaság hiteltségére a nagy gazdasági világválságig a teljesség igénye nélkül ld. pl. SCHLETT István: Hitelexpanzió, válság és válságkezelés a Horthy-korszakban. *Közép-Európai Közlemények*, 2015/4. 61–70.

jóvátétel fizetését is.²⁹ Ez a magyar–szovjet kereskedelmi forgalomban, ha nem is vezetett teljesen áthidalhatatlan problémákhoz, de súlyos üzleti, pénzügyi teherként jelentett. Természetesen nem arról volt szó, hogy a magyar kormány egyáltalán nem támogatta volna a kivitt és a hazai exportőröket, hiszen különböző országok viszonylatában és a két világháború közötti időszak különböző periódusaiban, különösképpen a Magyar Nemzeti Bank megalakulása után, az 1920-as évek második felétől, részben a népszövetségi kölcsön által elősegített szanálás feltételrendszerében bizonyos kedvezmények, mint például az úgynevezett „felár-rendszer” vagy a „devizakompensáció” révén élt ezzel a kereskedelempolitikai eszközzel. De így is, az 1920-as években a magyar exportőröknek a leghatékonyabban még úgy tudott segíteni, ha külföldi hitelekhez juttatta, külföldi hitelezőkhöz közvetítette őket.³⁰

ELŐZMÉNYEK 2. – A MAGYAR–SZOVJET DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATFELVÉTEL KUDARCÁNAK OKAI 1924-BEN

A hazai történeti diskurzusban köztudott ténynek számít, hogy 1924. szeptember 12-én, Berlinben a magyar és a szovjet kormány képviselői három bilaterális okmányt is aláírtak, abból a célból, hogy rendezzék a két ország diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait. Budapest és Moszkva közeledésének nemzetközi és belpolitikai hátterét, illetve a tárgyalások menetét magyar és orosz levéltári forrásokra támaszkodva Kolontári Attila rekonstruálta a legteljesebb körűen kiváló monográfiájában. Az első okmány egy hat cikkelyből álló, és szeptember 5-re antedatált egyezmény volt, amelyben kimondták a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét. A második egy tizenkét cikkelyből álló szerződés, melyben lefektették a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolattartás szabályrendszerét. Végül egy ugyancsak szeptember 12-i dátumú bizalmas diplomáciai jegyzékben rögzítették a külképviseletek (követ-ség, kereskedelmi kirendeltség) létszámának korlátozását. Megállapodtak abban is, hogy az első két egyezményt három hónapon belül, azaz december 5-ig kölcsönösen ratifikálják, ugyanakkor szovjet részről kikötötték, hogy először a magyar Nemzetgyűlésnek kell szentesítenie azokat, s ezt követően iktatja be őket a szovjet jogrendbe a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága. Annak ellenére, hogy a tárgyalások folyamán kifejezetten a magyar diplomácia ragaszkodott az egyezmények parlamenti megerősítéséhez, a magyar kormány nem terjesztette a törvényhozás elé azokat,

²⁹ GUNST Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 47–49.

³⁰ BÚZÁS József – NAGY András: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961. 39–45.

így a ratifikációjuk elmaradt, s ezzel értelemszerűen a Magyar Királyság és a Szovjetunió nem vette fel a diplomáciai kapcsolatokat és nem létesült kettejük között egyezményes államközi kereskedelmi jogviszony sem.³¹

Ennek a diplomáciai fiaskónak az okát a hazai történeti irodalom egyértelműen a magyar bel- és külpolitikára vezeti vissza, s alapvetően három motívumot említ meg ezzel kapcsolatban: 1) mindenekelőtt a főhatalmat gyakorló és a törvények szentesítésére jogosult Horthy Miklós kormányzó erőteljes ellenállását, 2) a magyar politikai közvélemény jelentős részének erőlyes tiltakozását, s végül 3) az angol–szovjet viszony látványos megromlását 1924 őszén.³² Noha a Bethlen-interjú által keltett vita és az abban manifesztálódó nézetek, érvek és indulatok szempontjából nyilvánvalóan a második motívum vizsgálata szolgálhat reminiscenciákkal, Bethlen mozgásterét és perspektíváit 1926-ban még mindhárom tényező befolyásolhatta, ezért ezekre érdemes részletesebben kitérni.

Ami az első okot illeti, szükséges leszögeznünk, hogy a sorsdöntő napokból, vagyis 1924 szeptemberéből és októberéből mindössze egyetlen magyar levéltári irat ismert, amely alapján kihámozható Horthy álláspontja e kérdésben. Ez Wodianer Rudolf³³ szeptember 17-én kelt feljegyzése az akkor visegrádi vadászatot tartózkodó kormányzó kabinetirodájának vezetőjével folytatott telefonbeszélgetéséről. Ez Horthy – pillanatnyi – állásfoglalását rögzíti a kormány által a magyar–szovjet meg egyezést a magyar közvélemény számára indokoló, tervezett sajtóközlemény kiadásával kapcsolatban. Ebben szó szerint a következők álltak: „[...] A Kormányzó Úr Öföméltósága, miként azt már [az] előző nap jelezte, [a] közzétételhez kifejezetten hozzájárulni nem kíván, mert úgy érzi, hogy ez az előzetes hozzájárulás őt annak idején a ratifikáció kérdésében feszélyezhetné, holott Ő ma el sem tudja képzelni a megállapodások oly tartalmát, mely őt arra készítetné, hogy azokhoz hozzájáruljon. Öföméltósága tehát – bár nem járul hozzá a közzétételhez – amennyiben a kormány

³¹ KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, Napvilág, 2009. (A továbbiakban: KOLONTÁRI, 2009.) 56–83.

³² Erre a teljesség igénye nélkül csak négy összefoglaló kézikönyvre vagy könyvfejezetre hivatkozom. JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1988. 96–99. – FÜLÖP Mihály – SIPOS Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula, 1998. 158–159. – GERGELY Jenő – PRITZ Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest, Vince, 1998. 66–67. – GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931*. Máriabesnyő, Attraktor, 2013. 14–15.

³³ Wodianer Rudolf (1859–1932) diplomata, 1912-től rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1919. december 18-tól 1920. július 1-ig a belgrádi magyar képviselő vezetője. Noha 1922. július 13-i hatállyal saját kérésére nyugdíjazták, az erről tudósító hivatalos közlemény szerint Bánffy Miklós továbbra is igényt tartott a szolgálataira. Ld. *Budapesti Közlöny*, 1922. augusztus 8. 1. 1922–1926-ban meghatalmazott miniszterként számos kulcsfontosságú kereskedelmi tárgyalás magyar delegációjának a vezetőjévé nevezték ki.

diplomáciai szempontból okvetlenül szükségesnek tartja, hogy a Berlinben történtek kommuniké alakjában leszögeztessenek, a kommuniké közzététele ellen kifogást nem emel, magának azonban természetesen minden irányban szabad kezét tart fenn.”³⁴ Az egyezmények aláírása után Horthy ellenérzései a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételével szemben ez alapján nyilvánvalóan kitapinthatók, ezt az állásfoglalását mégsem lehetett automatikus vétóként értelmezni, sőt, mint azt látjuk, a kormányzó azt is kijelentette, hogy a kommuniké kiadását sem szeretné megakadályozni.

A magyar és a szovjet diplomácia között 1924 májusától több mint három hónapig tartó egyeztetések folytak arra nézve, hogy hol és milyen formában vegyék fel egymással a hivatalos tárgyalások fonalát. Az eleve elképzelhetetlen, hogy ezekről a hosszadalmas egyeztetésekről, a magyar és a szovjet kormány közötti összeköttetés létéről, majd a tárgyalások megkezdéséről és körülményeiről Horthy ne tudott volna, vagy netán a kormány ne tájékoztatta volna minderről, és a megállapodás után esetleg kész tények elé akarta volna állítani. Jogosan adódik tehát a kérdés: Horthy miért nem vétózta meg a magyar–szovjet tárgyalásokat még azok megkezdése előtt, a kezdetek kezdetén, ha eleve ellenezte a két állam közötti diplomáciai kapcsolatfelvételt? Ha ugyanis eleve ellenezte ezt, ám hagyta, hogy a kormány hosszas előkészületeket tegyen, majd beleegyezett abba, hogy tárgyaljon, és mindezt annak tudatában tette, hogy úgymint opponálni fogja a létrejövő megállapodást, akkor azzal nem csak a kormányt diszkreditálta volna, hanem a saját személyét is teljesen hiteltelenné tehetné. A válasz ezért kézenfekvőnek tűnik: Horthy a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálását ab ovo nem ellenezte, hanem az álláspontja időközben változott meg. Erre szolgál bizonyítékul Jungerth Mihály akkori revali (tallinni) követ,³⁵ az 1924. augusztusi–szeptemberi tárgyalások egyik kulcsszereplője egyik, eddig publikálatlan és egyáltalán nem ismert naplófeljegyzése is, melynek tanúsága szerint július 24-én Kánya Kálmán, a magyar részről megbízott főtárgyaló, elmondta az ekkor éppen Budapesten tartózkodó diplomatának, miszerint „[...] Bethlennel megegyezett, s együtt voltak Horthynál, ki szintén hozzájárult ahhoz, hogy Oroszországot elismerjük, s Moszkvában követséget állítsunk fel, ők pedig nálunk állítsanak fel követsé-

³⁴ Wodianer Rudolf emlékeztetője a Bartha Richárdval, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével folytatott telefonbeszélgetéséről. Budapest, 1924. szeptember 17. MNL OL, Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai (K 64), 10. cs., 1924/24. tétel (a továbbiakban: t.), 405/1924. rezervált (res.) alapszám (al. sz.), sz. nélkül. 206. pagina (a továbbiakban: p.).

³⁵ Jungerth Mihály (1883–1957) diplomata, 1923–1928-ban a balti államokba akkreditált revali (tallinni) követ, 1928–1933-ban helsinki, 1933–1935-ben ankarai, 1935–1939-ben moszkvai, majd 1939–1944-ben szófiai követ. 1944. április 6-tól október 15-ig a külügyminiszter általános helyettese. 1933-ban névmagyarosítási szándékkal vette fel az Arnóthy vezetéknévét.

get”.³⁶ Ugyanebből a naplóból derül ki, hogy Kánya augusztus 13-án járt Horthynál a magyar tárgyalási anyag egyeztetése végett.³⁷ Horthynak a tárgyalások megkezdése előtti pártoló magatartása azt a képzetet kelthette a kormány tagjaiban, hogy a kormányzói kabinetiroda révén tolmácsolt szeptember 17-i állásfoglalás csak egy átmeneti megingás, ezért Horthyt a szóbeli meggyőzés erejével nem is lesz nehéz rábírní az egyezmények akceptálására. A miniszterelnökről ráadásul tudható, hogy nem volt az a típus, aki könnyen meghátrált a kormányzó akarata előtt.³⁸ A kormányfőnek és különösen a külügyi apparátusnak nyilván figyelembe kellett vennie, hogy a kormányt sokkal bonyolultabb és kényesebb nemzetközi helyzet elé állíthatja az egyezmények felrúgása néhány nappal a megkötésük után, mintsem Horthy meggyőzésének megkísérlése. Azt, hogy a külügyi apparátus eleinte nem is számított más forgatókönyvre, mint az egyezmények elfogadására, jól érzékelteti Jungerth korábbi – és kissé talán valójában túlzó – kijelentése a berlini szovjet követség tanácsosa előtt, miszerint a Dísz téren sokan apellálnak a moszkvai követi posztra, s „kiélezett küzdelem folyik a moszkvai misszió vezetői tisztségének elfoglalásáért”.³⁹

A kérdés csak az, hogy 1924 szeptember–októberében milyen tényezők befolyásolták Horthy felfogását? Nyilván számtalan érveléssel szembesülhetett pro és kontra, az érvek halmaza egymást erősíthette, vagy semlegesíthette. A kormányzót befolyásoló tényezőkkel kapcsolatban egyáltalán nem mellékes, hanem minden bizonnyal egy kulcsmozzanatot tükröző iratra bukkant rá Kolontári Attila a moszkvai kutatásai során. Az irat a Pjotr Vrangel orosz fehér emigráns tábornok budapesti összekötő tisztje, Alekszej Lampe és Horthy közötti, október 2-i beszélgetésen elhangzottakat rögzíti. A fehér emigráns tiszt leírásából kiderül, hogy kettejük találkozója egyáltalán nem formális körülmények között zajlott: Lampe egyenruhában jelent meg a kormányzói kihallgatáson, s legalább negyven percen keresztül beszéltek egymással. Horthy indulattal beszélt az orosz bolsevikokról és általában véve a kommunizmusról, s elmondta, hogy még aznap „nagy harc előtt áll a kérdésben”. Lampe nem tudta eldönteni, hogy véletlenül adódott-e számára a találkozás Horthyval éppen egy döntő pillanatban, vagy maga a kormányzó tűzte ki számára ezt az időpontot, mindenestre úgy vélte, hogy a beszélgetés folyamán a kormányzó végig valamiféle

³⁶ Jungerth Mihály naplóbejegyzése. Budapest, 1924. július 31. Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL), 972. fond (a továbbiakban: f.), 4. őrzési egység (a továbbiakban: ő. e.), 21. folió (a továbbiakban: fol.).

³⁷ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1924. augusztus 11. Uo. 76. fol.

³⁸ ROMSICS, 2019. 309.

³⁹ Sztjefan Brodovszkij berlini követségi tanácsos jelentése Makszim Litvinov külügyi népbiztos-helyettesnek. Berlin, 1924. szeptember 23. Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára – Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszizszkoj Federacii (a továbbiakban: AVP RF), f. 04., op. 11., papka (a továbbiakban: p.) 67., gy. 938., l. 49.

megerősítést várt tőle. Lampe meglehetősen határozott hangnemben ecsetelte, hogy milyen végzetes következményekkel jár azon országokra nézve a kommunizmus, amelyek beengedik a bolsevikokat. Mikor az emigránsok aggodalmainak adott hangot amiatt, hogy Magyarországon megjelenhetnek a bolsevikok, Horthy félbeszakította, és ingerülten leszögezte: „Nem jönnek ide!”⁴⁰

Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy minden bizonnyal még ez a mozzanat sem vonta maga után automatikusan az egyezmények ratifikációja kapcsán kialakult belső küzdelem lezárulását. Mint az említett orosz levéltári forrásból kiderül, az orosz katonatiszt, illetve Bethlen és Kánya – képletesen szólva –, egymásnak adták a kilincset Horthynál. A hatás-ellenhatás elve alapján semmi nem zárja ki azt, hogy a két magyar politikus ne tudta volna visszaterelni Horthyt a tárgyalások megkezdése előtti álláspontjára. Lampe lejegyzéséből érződik, hogy kettejük találkozása egy érzelmi töltetű, az emóciókat kölcsönösen felerősítő beszélgetést eredményezett, míg Bethlen és Kánya jóval higgadtabban, nyilván észérvekkel próbált hatni a kormányzóra, ami csillapíthatta az indulatait. Ennek jele, hogy október 10-én, tehát még hetekkel a kormányzói kabinetiroda üzenete után, és több mint egy héttel Lampe látogatását követően, az akkor már a külügyi tárcát is felügyelő kormányfő előterjesztésére a Minisztertanács elfogadta az egyezmények alapján megszövegezett törvénytervezetet, és határozott arról, hogy azt nyomtassák ki és – a végleges beterveztést megelőző, ilyenkor szokásos szakpolitikai megvitatás végett – osszák szét a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának tagjai között.⁴¹

Ami a második tényezőt illeti, a fajvédők még jóval a parlament őszi ülészakánának első napja, azaz október 7-e előtt, a parlamenten kívüli „térfelen” is igyekeztek hallatni a hangjukat. A párt vezetői 1924 szeptemberében és októberében a párt *Szózat* című orgánumban éles kirohanásokat intéztek a megállapodással és az azt tető alá hozó kormánnyal szemben.⁴² Az október 7-i, meglehetősen viharosra sikeredett par-

⁴⁰ KOLONTÁRI, 2009. 76. – Az eredeti, orosz nyelvű feljegyzést teljes terjedelemben közli: *Alekszej von Lampe. Vojennij agent barona Vrangelja v Vengrii. Szbornyik dokumentov*. Szoszt.: KOLONTÁRI Attila. Moszkva, AIRO-XXI, 2012. 172–174.

⁴¹ Bethlen István miniszterelnök és külügyminiszter előterjesztése a Minisztertanácsnak. Budapest, 1924. október 10. előtt. MNL OL, K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 1071/1924. adminisztratív (a továbbiakban: adm.) sz., 549–558. p. – Az előterjesztésen nem szerepel pontos dátum, csak a hónap neve van feltüntetve, a törvényjavaslat fedlapján olvasható kézírásos feljegyzésből derül ki, hogy azt a Minisztertanács az október 10-i ülésén tárgyalta és fogadta el. Ld. uo. 1125/1924. adm. sz. 560–585. p. – Az október 10-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve sajnos nem maradt fenn. A vaskos aktában emellett található még egy boríték, melynek felirata egyértelműen arra ad utasítást, hogy a Minisztertanács által már elfogadott szövegtervezetet nyomtassák ki és osszák szét a külügyi bizottság tagjai között.

⁴² PRITZ Pál: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995. 189–191.

lamentum ülés szópárbajából alaposan kivette a részét Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is.⁴³ Mellettük Gömbös Gyulát is azon fajvédő politikusok között találjuk, akik a berlini egyezmények ratifikációja ellen szálltak síkra: „Ne játsszék a tűzzel [...] a magyar kormány sem. Az orosz szovjettel való megegyezés a magyar alkonyat előfutára.”⁴⁴ Nemcsak a fajvédők támadták a kormányfőt az egyezmények miatt, hanem a politikai paletta szinte mindegyik képviselője: a legitimisták és a kormányt támogató Wolff Károly és Zichy János nevével fémjelzett kereszténypártiak is. A parlamenti matematika szabályai alapján Bethlennek elvileg nem lett volna oka az aggodalomra, hiszen az Egységes Párt még a hét fajvédő politikus kiválása után is abszolút többséggel bírt, ráadásul a kormányfő köztudottan remek parlamenti taktikus volt. Ebben a kérdésben elvileg számításba vehette a huszonöt fős szociáldemokrata frakciót is, amely mindamellett, hogy igyekezett ezt a kérdést is belpolitikai síkra terelni és a kormányfő elleni támadásokra használni, helyeselte a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét. A probléma azonban sokkal súlyosabbnak bizonyult, hiszen az egyezmények elfogadásának kérdésében egyenetlenség jellemezte a kormánypárt tagságát is. Annak ellenére, hogy Bethlen igyekezett lecsillapítani a kedélyeket, az egyezmények miatt a párton belül is rendkívül erős volt az elégedetlenség: a párt kiscsajda tagjai és a Viczián István-féle fajvédő tömörülés idegenkedett a Szovjetunió elismerésétől.⁴⁵ Ráadásul éppen az október 7-i parlamenti vihar idején, nem a magyar–szovjet egyezés miatt, hanem belpolitikai okokból, megroppant a kormánypárt is. A sajtó megszéllőztette, hogy Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter le fog mondani, és híveivel együtt ki fog lépni az Egységes Pártból.⁴⁶ Noha a szakadásra végül nem került sor, a kormánypárton belül a továbbiakban is rendkívül törekeny és feszült maradt a helyzet.

Egyetértek Romsics Ignáccal abban, hogy a kormányzó támogatására hivatkozva, Bethlen valószínűleg könnyebben maga mellé tudta volna állítani a parlament többségét.⁴⁷ Ezzel együtt úgy vélem, ez fordítva is igaz, vagyis Bethlen egységes politikai akarattal a háta mögött nyilván erőteljesebb nyomást gyakorolhatott volna a kormányzóra. Így azonban két tűz közé került, s ebben a helyzetben érthető, ha számára

⁴³ *Az 1922. június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. XXVI. kötet. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1924. 17–29.

⁴⁴ Cegléd közönsége szeretettel ünnepelte a keresztény magyarság vezéreit. Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, Friedrich István, Eckhardt Tibor és Ulain Ferenc Lendvai István beszámolóján. *Szózat*, 1924. szeptember 30. 3.

⁴⁵ Bethlen lekötötte magát az orosz–magyar szerződés végrehajtásához. Egyenetlenség az egységes pártnak. *Pesti Napló*, 1924. október 8. 1.

⁴⁶ Kormánypártválság, kabinetválság és parlamenti válság küszöbén. Nagyatádi kilépni készül híveivel az egységes pártból. *Pesti Napló*, 1924. október 9. 1–2.

⁴⁷ ROMSICS, 2019. 308.

is kockázatosnak tűnt egy ilyen bizonytalan kimenetelű parlamenti szavazás megkísérlése. Kronológiai és logikai értelemben itt van a helye a fent említett harmadik tényező, a magyar szempontból is konzekvenciával bíró angliai belpolitikai történetek ismertetésének. Szinte biztos, hogy a magyar kormány elbizonytalanodásához, majd végső meghátrálásához hozzájárult az angol–szovjet viszony váratlan elhidegülése is. Október 29-én megbukott Ramsay MacDonald munkáspárti kormánya és november 4-én a Stanley Baldwin nevével fémjelzett konzervatív párt alakíthatott kormányt. Az angliai események menete innentől Bethlen lelki szemei előtt kísérteties módon előrevetíthette a magyarországi parlamenti szavazás esetleges végkifejletét: az új kormány ugyanis nem terjesztette parlamenti vitára a munkáspárti elődje által a Szovjetunióval kötött augusztus 8-i kereskedelmi szerződést, illetőleg a ratifikálását nem javasolta a királynak. Az angliai kormányváltás előszele ráadásul már az október 7-i nemzetgyűlési vihar keltette hullámok idején észlelhetővé vált, ugyanis a munkáspárti kormányt október 8-án leszavazták az angol parlamentben. További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy az angliai kormányváltástól kezdve nehezedett-e közvetlen nyomás az angol konzervatív kormánykörök részéről az Anglia felé orientálódó magyar vezetésre annak érdekében, hogy az felrúgja a berlini egyezményeket. Az mindenesetre joggal feltételezhető, hogy a kérdés alakulásban sokat nyomott a latban a népszövetségi kölcsönök ügyében Magyarországot pártfogoló, és azok megszerzésében közreműködő angol kormány magatartása és akarata.

Hangsúlyozni kell, hogy az 1924. október 29-i angliai választásokon a konzervatív párt földcsuszamlásszerű győzelméhez – 154 új mandátummal 412-re növelte a parlamenti helyeinek számát, míg a Labour 40 mandátumot veszített – jelentős mértékben hozzájárult a választások előtt öt nappal, a *Daily Mail* október 24-i számában publikált úgynevezett „Zinovjev-levél”.⁴⁸ Ennek története széles körben ismert, ezért csupán annak megállapítására szorítkoznék, hogy a levél által keltett angliai közhangulat, függetlenül a levél eredetiségétől,⁴⁹ rányomta a bélyegét a Szovjetunió elismerését addig a leginkább pártoló, s a magyar–szovjet kapcsolatok kérdésében

⁴⁸ Az 1924. évi szovjet–angol kapcsolatokra ld.: VAHRAMEJEV, Alekszandr – KULESOV, Szergej: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej polityiki (1917–1991 gg.)*. Moszkva, Vuzovszkaja knyiga, 2014. 39–41.

⁴⁹ A *Daily Mail* 1924. október 24-én egy Grigorij Zinovjevnek (1883–1936), a Komintern Végrehajtó Bizottsága elnökének tulajdonított levelet adott közre. A levélben a Komintern feje arra biztatta az angol kommunistákat, hogy aktivizálják az illegális politikai munkát a hadseregben, a hadiflottánál, és készítsék fel a híveiket egy forradalom kirobbantására. A levelet egyértelműen hamisítványnak tartja az orosz történetírás. A teljesség igénye nélkül ld.: BARSENKOV, Alekszandr – VDOVIN, Alekszandr: *Isztorija Rosszii 1917–1924*. Moszkva, Aszpekt Pressz, 2005. 198. – Ugyancsak hamisítványnak tartja a magyar szakirodalom: SURÁNYI Róbert: *A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924)*. Budapest, Akadémiai, 1993. 195–198.

pragmatizmust hangoztató magyar külügyi apparátus szemléletére is, a Dísz téren belül felerősítette a bolsevik agitációval szembeni félelmeket, s így a Szovjetunióval szembeni bizalmatlanságot is.⁵⁰ Noha a magyar diplomácia Emich Gusztáv berlini követ útján december 5-én négy hónapos haladékot kért az egyezmények ratifikációjára, azok sorsa október 24-ét követően lényegében véve megpecsételődött.

Az előbbieket során tett megállapításokat összegezve kijelenthető, hogy az egyezmények ratifikációjának megghiúsulásában legalább akkora szerepet játszott az, hogy Bethlen légüres térbe került, mint az, hogy Horthy ingadozni kezdett és végső soron pálfordulást hajtott végre. Igaz, előbbi, a rendkívül labilis politikai háttérországa és az angliai változások ismeretében jóval többet kockáztatott az egyezmények „áterőszakolásának” megkísérlésével, mint utóbbi egy szimpla vétóval, az egyezmények „jegelése” Bethlen részéről végső soron mind a saját politikusi imázsa, mind a politikai konszolidációs folyamat sikere szempontjából egy racionális visszalépésnek minősíthető.

A VITA ÉS SZEREPLŐI

A vitát, illetőleg a Bethlen ominózus kijelentéséhez köthető reakciókat: véleményeket, hozzászólásokat, interjúkat, tudósításokat igyekeztem teljeskörűen feltérképezni és csokorba gyűjteni. A kormánypárti lapok közül a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, *Az Est*, a *Pester Lloyd*, a különféle irányultságú ellenzéki orgánumok közül a *Népszava*, az *Ujság*, a *Pesti Hírlap*, *Magyar Hírlap* és a *Magyarság*, illetve a konzervatív szellemiségű, és a kormányhoz ugyancsak közel álló *Budapesti Hírlap* és annak délutáni „párja”, a *8 Órai Ujság*, illetve a közgazdasági szaklapok közül a korszak legszínvonalasabb gazdasági hetilapja, a *Pesti Tőzsde*, a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) havilapja, a *Magyar Gyáripar*, továbbá az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés orgánuma, az *OMKE* 1926. július–októberi számait néztem át tüzetesen. Vizsgálódásaim eredményét az áttekinthetőség kedvéért egy önálló táblázatba rendeztem, amely tartalmazza az adott publikáció dátumát, szerzőjének nevét és a publikálás helyét, az egyes cikkek, tárcák teljes bibliográfiai adatait lábjegyzetben adtam meg.⁵¹

⁵⁰ KOLONTÁRI, 2009. 79–80.

⁵¹ Gratz Gusztávnak az *OMKE* 1926. augusztus 21-i számában megjelent cikkéhez írt szerkesztőségi felvezető szerint a vitához hozzászolt még Simontsits Elemér (1869–1937) korábbi Tolna vármegyei alispán, 1910–1918 közötti képviselőházi alelnök is. Ld. GRATZ Gusztáv: Kereskedelmi megegyezést Oroszországgal! Szükség van az orosz exportpiacra. Mezőgazdasági cikkeket is importál a szovjet. Politikai okok nem akadályozhatják meg a gazdasági kapcsolatokat. *OMKE*, 1926. augusztus 21. 3. Sajnos azonban az általa jegyzett cikket vagy tanulmányt nem találtam meg.

Megállapítható, hogy a vita a legintenzívebben a július 31-től szeptember 16-ig tartó, bő másfél hónapos időszakban zajlott, a Hrisztyian Rakovszkij párizsi szovjet meghatalmazott képviselővel készített, és október 13-án megjelent interjú már legfeljebb csak az utórezgésének tekinthető. Elgondolkodtató, hogy a *Pesti Tőzsde* és a *Magyar Gyáripár* egyetlen cikket vagy tanulmányt sem jelentetett meg a hasábjain, amelyek a vitához kapcsolódtak volna. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a potenciális szerzők a mondanivalójukat egyrészt nem egy szűk szakmai (érdekképviselői és tudományos) olvasóközönségnek, hanem a szélesebb nyilvánosságnak szánták, másrészt gyorsan reagálni akartak az elhangzó véleményekre, így a gondolataikat jobbnak látták napilapokban közzétenni, mint az újságosstandokon ritkábban felbukkanó periodikákban.⁵²

⁵² A táblázatban szereplő tételek bibliográfiai adatai: „Nem kezdünk tárgyalásokat az oroszokkal a közeljövőben.” Walko miniszter nagy várakozásokkal tekint a cseh tanácskozások elé. *Magyarország*, 1926. július 31. 1. – Az „orosz divat”. *Népszava*, 1926. július 31. 1. – DARUVÁRY Géza: Oroszország és Magyarország. *Pesti Napló*, 1926. augusztus 1. 1–2. (A továbbiakban: DARUVÁRY, 1926a.) – A gyáriparosok őszre várják a magyar–orosz kereskedelmi probléma megoldását vagy elejtését. Kormánytámogatással vélik megoldhatónak a hitelezés kérdését. *8 Órai Ujság*, 1926. augusztus 3. 2. – Graf HADIK Johann: Die russische Orientierung. *Pester Lloyd* (Morgenblatt), 1926. augusztus 7. 1–2. Hadik eme cikkének főbb megállapításai magyarul is napvilágot láttak. Ld. Hadik János gróf az orosz orientáció ellen. *Magyarság*, 1926. augusztus 8. 4. (A továbbiakban: HADIK, 1926a.) – FENYŐ Miksa: Oroszország és Magyarország. *Pesti Napló*, 1926. augusztus 8. 9–10. (A továbbiakban: FENYŐ, 1926.) – A cáfoló alibitanuk. Vita az orosz–magyar szerződés kérdéséről. *Népszava*, 1926. augusztus 8. 9–10. – Unterredung mit dem Grafen Apponyi über Ungarns Innen- und Aussenpolitik. *Pester Lloyd* (Abendblatt), 1926. augusztus 9. 1. Az interjú magyar nyelvű összefoglalását ld. Bethlen minisztériumának pozíciója – mondja Apponyi – befelé fölöttéb erős, de kifelé gyöngye. *Magyar Hirlap*, 1926. augusztus 10. 2. – DARUVÁRY Géza: Russland und Ungarn: *Pester Lloyd* (Morgenblatt), 1926. augusztus 10. 1–2. – Paul SÁNDOR: Die wirtschaftlichen Beziehungen zu Russland. *Pester Lloyd* (Morgenblatt), 1926. augusztus 12. 1–2. – GRATZ Gustav: Die Beziehungen zu Russland. *Pester Lloyd* (Morgenblatt), 1926. augusztus 15. 1–2. (A továbbiakban: GRATZ, 1926a.) – Az Oroszországgal való gazdasági forgalom fölvétele létérdeke a magyar iparnak. *Népszava*, 1926. augusztus 18. 6. – GRATZ Gusztáv: Kereskedelmi megegyezést Oroszországgal! Szükség van az orosz exportpiacra. Mezőgazdasági cikkeket is importál a szovjet. *OMKE*, 1926. augusztus 21. 3. (A továbbiakban: GRATZ, 1926b.) – GRATZ Gusztáv: Oroszország és Magyarország. *Pesti Napló*, 1926. augusztus 22. 15. – A gyáripár az orosz–magyar kereskedelmi szerződés megkötését kívánja. *Ujság*, 1926. augusztus 24. 12. – Az orosz–magyar szerződés. *Népszava*, 1926. szeptember 7. 1–2. – HADIK János gróf: Az orosz–magyar viszonylat kérdése. *Ujság*, 1926. szeptember 11. 1. (A továbbiakban: HADIK, 1926b.) Összefoglalását ld. Hadik János gróf az orosz–magyar viszonylat kérdéséről. *Pesti Hirlap*, 1926. szeptember 11. 4. Németül: Grafen Johann HADIK: Zur Frage der russisch–ungarischen Beziehungen. *Pester Lloyd* (Morgenblatt), 1926. szeptember 11. 1–2. – DOMÁNY Gyula: Magyarország és Oroszország. *Ujság*, 1926. szeptember 16. 9. (A továbbiakban: DOMÁNY, 1926.) – Sowjetbotschafter Rakowski über die ungarisch–russischen Beziehungen. *Pester Lloyd* (Abendblatt), 1926. október 13. 2. – Az interjú tartalmi kivonatát magyarul ld. Az orosz kormány álláspontja az orosz–magyar gazdasági kapcsolatok felvételéről. *Népszava*, 1926. október 14. 4.

1. táblázat

A Szovjetunió-sajtóvitához köthető cikkek, vélemények, interjúk⁵³

Sorszám	Megjelenés dátuma	Szerző	Publikálás helye
1.	Július 31.	Walko Lajos	<i>Magyarország</i>
2.	Július 31.	Szerkesztőség	<i>Népszava</i>
3.	Augusztus 1.	Daruváry Géza	<i>Pesti Napló</i>
4.	Augusztus 3.	Szerkesztőség	<i>8 Órai Ujság</i>
5.	Augusztus 7.	Hadik János	<i>Pester Lloyd</i>
6.	Augusztus 8.	Fenyő Miksa	<i>Pesti Napló</i>
7.	Augusztus 8.	Szerkesztőség	<i>Népszava</i>
8.	Augusztus 9.	Apponyi Albert	<i>Pester Lloyd</i>
9.	Augusztus 10.	Daruváry Géza	<i>Pester Lloyd</i>
10.	Augusztus 12.	Sándor Pál	<i>Pester Lloyd</i>
11.	Augusztus 15.	Gratz Gusztáv	<i>Pester Lloyd</i>
12.	Augusztus 18.	Szerkesztőség	<i>Népszava</i>
13.	Augusztus 21.	Gratz Gusztáv	<i>OMKE</i>
14.	Augusztus 22.	Gratz Gusztáv	<i>Pesti Napló</i>
15.	Augusztus 24.	Szerkesztőség	<i>Ujság</i>
16.	Szeptember 7.	Szerkesztőség	<i>Népszava</i>
17.	Szeptember 11.	Hadik János	<i>Pesti Hirlap</i>
18.	Szeptember 16.	Domány Gyula	<i>Ujság</i>
19.	Október 13.	Hrisztyian Rakovszkij	<i>Pester Lloyd</i>

A szerzők személye közül három azért különösen érdekes, mert az ellenforradalmi rendszer kormányai alatt, különböző periódusokban a külügyi tárca élén álltak, tehát feltételezhető, hogy – legalább is egy kormányon kívüli pártpolitikushoz képest – tágabb rálátásuk volt a nemzetközi politika folyamataira. Ráadásul közülük ketten, Daruváry Géza és Walko Lajos a miniszterségük idején a magyar–szovjet viszony rendezésének összes vonatkozását (kereskedelmi és diplomáciai) tekintve hivatalból juthattak/jutottak közvetlen és bennfentes információkhoz. Előbbi volt a miniszter (1922. december 29-től 1924. október 7-ig), amikor a két kormány megkezdte az előzetes egyeztetéseket 1924 tavaszán Bécsben, majd tárgyalásokat folytatott 1924 nyarán–őszén Berlinben, s végül tető alá hozták a már említett megállapodásokat 1924. szeptember 12-én. Noha utóbbi csak 1925. március 5-én került a tárca élére, 1922. június 16-tól (1926. október 15-ig) a kereskedelemügyi miniszteri tisztséget is betöltötte,⁵⁴

⁵³ Saját szerkesztés a megjelenés sorrendje alapján.

⁵⁴ Az adatokat ld. *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Szerk. PRITZ Pál. Budapest, Akadémiai, 1994. 485, 494.

így a magyar–szovjet kapcsolatrendszerben a kormány szempontjából prioritást élvező és a diplomáciai kapcsolatfelvétel értelmét adó kereskedelempolitikai megállapodásokat érintő döntések meghozatalában megkerülhetetlen szereplővé vált. S azt sem szabad elfelejteni, hogy az 1924. szeptember 12-i berlini egyezmények ügye a két ország diplomáciai vezetése és harmadik országba akkreditált diplomáciai képviselői közötti kommunikációs csatornákon a „Zinovjev-levél” napvilágra kerülése után még sokáig napirenden maradt. Mint említettem, 1924. december 5-én a magyar kormány az egyezmények ratifikációjára szabott terminus négy hónapos kitolását kérte, aminek határideje éppen Walko hivatali ideje alatt, 1925. április 5-én járt le.

Gratz Gusztáv az első Teleki-kormány idején „röpke” három hónapig, 1921. január 17-től március 12-ig ült a külügyminiszteri bársonyszékben. Köztudott, hogy mivel exponálta magát IV. Károly mellett annak 1921. húsvéti visszatérési kísérletekor, le kellett mondania a miniszteri tisztségéről. Károly és Zita királyné 1921. októberi visszatérési próbálkozásakor ismét csatlakozott a királyi párhoz, lázadás vádjával letartóztatták, s mintegy tíz hét múlva engedték szabadon, a vádat pedig csak évek múlva ejtették.⁵⁵ 1924 tavaszán, amikor megkezdődtek a tapogatózások Budapest és Moszkva között, az eseményeknek nemcsak passzív megfigyelője, hanem alakítója is volt. Miután ugyanis kompromittálódott a belpolitikában, 1922 nyaratól inkább kiváló üzleti képességeit és közgazdasági szaktudását igyekezett kamatoztatni. Az 1920-as években több más pénzintézeti vezető tisztsége, igazgatótanácsai tagsága mellett a Biedermann-féle Vasútfeleszerelési Rt. igazgatója volt. Gratz osztrák újságírók közvetítésével 1924. május 30-án tárgyalta először a bécsi szovjet követtel, majd ezt követően több alkalommal is megfordult a külképviseleten. Elsősorban üzleti megfontolások vezérelték, egy magyar–szovjet vegyes kereskedelmi társaság megalakítása érdekében lobbizott, annak segítségével saját cégét, a Vasútfelszerelési Rt.-t szeretne volna előnyös piaci pozícióba hozni.⁵⁶

Fenyő Miksa nevére sem nehéz rábukkanni, ha a magyar–szovjet kapcsolatok történetét a magyar gazdasági és üzleti érdekrendszer felől közelítjük meg. Mint ismert, ő 1917-től (1938-ig) a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) volt a vezérigazgatója, tehát az ország legbefolyásosabb ipari érdekképviselői szervének az első számú vezetője. Annak nyomán, hogy 1921–1922-ben a Szovjetunió kereskedelmi megállapodást létesített a fent említett nyugati kormányokkal, a szervezet sürgetni kezdte, hogy magyar részről tájékozódjanak a szovjet piacon zajló

⁵⁵ Életrajzát részletesen ld. PAÁL Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása.* [Budapest], Wolters Kluwer Hungary, 2018.

⁵⁶ Erre részletesen ld. SERES Attila: A bolsevizmus esküdt ellensége, a Szovjetunió nagy barátja. Szovjet dokumentumok Gratz Gusztáv pályaképéhez 1924–1925. *Történelmi Szemle*, 2002/3–4. 369–399.

változások iránt.⁵⁷ A GYOSZ igazgatóságának 1922. szeptember 22-i ülésén pedig arról határoztak, hogy tekintettel arra, hogy a rapallói szerződés óta a német főváros vált az Európából történő szovjet beszerzések központjává, az érdekképviselőt állandó kapcsolatot létesít a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltséggel.⁵⁸ Fenyő Miksa tagja volt annak a bank- és gyárigazgatókból álló konzorciumnak, amely 1923 tavaszán kísérletet tett koncessziós jog elnyerésére a szovjet hadiipar egyik zászlóshajójának számító nyikolajevi hajógyárakban. A szovjet Legfelső Koncessziós Bizottság azonban biztonságpolitikai és politikai okokból kifolyólag visszautasította a Fenyő nevével fémjelzett üzleti csoport ajánlatát.⁵⁹ A gyáriparosok reagáltak a leggyorsabban az európai politikában zajló változásokra. 1924. február 18-án, tehát azután, hogy Anglia (február 1-jén), majd Olaszország (február 7-én) de jure elismerte a Szovjetuniót, a GYOSZ egy memorandumot juttatott el Walko Lajosnak, aki, mint említettem, ekkor a kereskedelemügyi tárcát felügyelte. Ebben sürgették, hogy az állam haladéktalanul teremtsen meg a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok kiépítéséhez nélkülözhetetlen diplomáciai és pénzügyi feltételeket. Ez utóbbi kapcsán már ekkor megkerülhetetlennek látták a Szovjetunióba irányuló magyar kivitel finanszírozásának megoldását, felvetették ezért, hogy az állam vállalja át az exportcikkek hitelezésével járó kockázat egy részét.⁶⁰

A vitában kétszer is megszólaló Hadik János sem volt ismeretlen a magyar belpolitikában. 1918. október 29-én, a forradalmi mozgalmak előretörésének megakadályozására az uralkodó és a *homo regiusként* Budapesten tartózkodó Habsburg-Lotaringiai József főherceg őt nevezte ki miniszterelnökké. Másnap, délelőtt 10.00 órakor vette át a miniszterelnökséget Wekerle Sándortól. Az aznap a főváros utcáin kibontakozó események miatt azonban október 31-én hajnali 3.00 órakor visszaadta a megbízatását, kormányának kinevezésére már nem kerülhetett sor,⁶¹ így Hadik közzététel nélkül kinevezett, de már esküt nem tett miniszterelnökként gyakorlatilag egy napig – pontosabban 17 órán át – gyakorolta hivatali jogkörét. A forradalmak és az idegen megszállás után felhagyott a pártpolitikai tevékenységgel, főként a szociális és gazdasági problémák felé fordult. 1920-ban az Országos Közélelmezési Tanács elnöke, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) közgazdasági és pénzügyi

⁵⁷ KOFFLER Károly: Az orosz piac. *Magyar Gyáripár*, 1922. június 1. 2–4.

⁵⁸ Gazdasági megállapodás Oroszországgal. *Magyar Gyáripár*, 1922. október 1. 9.

⁵⁹ Erre részletesen ld. SERES Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1921–1941*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2010. 39–43.

⁶⁰ A GYOSZ memorandumja Walko Lajosnak. Budapest, 1924. február 18. MNL OL, K 69, 176. cs., 1924/107. t., 70.822/1924. sz.

⁶¹ Megjegyzendő, hogy kereskedelemügyi miniszternek éppen Fenyő Miksát szánta.

szakosztályának elnöke, számos, főként gazdasági és gazdaságpolitikai egyesület és szervezet elnöke vagy tagja volt.⁶²

A vitában kifejtette még a véleményét Apponyi Albert, a magyar politika „Grand Old Man”-je, Sándor Pál, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) elnöke és Domány Gyula, a budapesti székhelyű Olasz–Magyar Bank igazgatója is. Apponyi személye kapcsán csupán arra szorítkoznék, hogy IV. Károly második viszsztatérési kísérletének kudarca után teljes energiával a detronizációs törvényjavaslat ellen fordult. A Nemzetgyűlésben 1921. november 3-án mondott beszédében hevesen tiltakozott a királynak az ellenség kezére való kiszolgáltatása ellen, ennek végén felolvasta a legitimisták deklarációját, amely szerint a trónfosztó javaslat szakítást jelent az ősi alkotmánnyal és jogilag hatálytalan, majd a legitimista érzelmű képviselőkkel elhagyta az üléstermet.⁶³ Sándor Pál ekkoriban a magyar politikai közélet liberális vonulatának prominense volt: 1919 és 1926 között pártonkívüli liberális, 1926-ban rövid ideig Független Nemzeti Demokrata Párti, majd 1926-tól 1931-ig ismét pártonkívüli liberális nemzetgyűlési képviselő volt. Ami azonban a téma szempontjából ennél jóval relevánsabb, 1904-ben az OMKE alapító elnöke volt, s egészen 1936-ban bekövetkezett haláláig az érdekképviselői szerv első számú vezetőjeként fungált.⁶⁴ Domány személye kapcsán kiemelendő, hogy közgazdászként, közgazdasági szakíróként is nevet szerzett magának.⁶⁵

A vitához kapcsolódó cikkeket, véleményeket elolvasva arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyes megszólalók állásfoglalásai a politikai szimpátiájuk vagy egyértelmű politikai elköteleződésük alapján nem kategorizálhatók, az állásponto-

⁶² Vázlatos életrajzát ld. *Magyar Országgyűlési Almanach. Ötszáz magyar élet 1931–1936.* Szerk. LENGYEL László – VIDOR Gyula. Budapest, Globus Nyomdai Műintézet Rt., 1931. 397–399.

⁶³ Apponyi Trianon utáni pályafutására ld. HALMAY Elemér: *A nyolcvan éves Apponyi. Korszerű elmélkedés.* Budapest, Kelet Népe, 1926. – *Apponyi Albert emlékkönyv. Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80-ik évfordulója alkalmából.* Szerk. BERZEVICZY Gergely. Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1926. – *Apponyi Albert válogatott levelezése.* Szerk. ANKA László. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016.

⁶⁴ Az Alkotmánypárt egyik alapító tagja, majd 1913–1918 között alelnöke volt. Vázlatos életrajzát ld. *Országgyűlési Almanach. Az 1935–40. évi Országgyűlésről. (Sturm-féle Országgyűlési Almanach).* Szerk. HAEFFLER István. Budapest, Magyar Távirati Iroda Rt., 1935. 357–358.

⁶⁵ Domány Gyula (1889–1968) jogász, közgazdász, bankszakember, 1925–1947 között a budapesti Olasz–Magyar Bank igazgatója, 1947–1949-ben a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának magántanára. Az 1926-os vita előtt négy szakkönyve, illetve brosúrája jelent meg. Ld. DOMÁNY Gyula: *A pénzügyi hadviselés.* Budapest, Benkő, 1916. – DOMÁNY Gyula: *A háborús valuta.* Budapest, Benkő, 1917. – DOMÁNY Gyula: *Az önálló jegybank felállítása.* Budapest, Benkő, 1918. – DOMÁNY Gyula: *A magyar jegybank.* Budapest, Pallas, 1924. – A vita után egy évvel, 1927-ben ugyancsak két monográfiát jelentetett meg. Ld. DOMÁNY Gyula: *A magyar szanálás.* Budapest, Grill, 1927. – DOMÁNY Gyula: *Nemzetközi pénzügyi kapcsolatok.* Budapest, Grill, 1927.

kat sokkal inkább közgazdasági, szakpolitikai érvek alapján lehet osztályozni, igaz, a vélemények szinte mindegyikében helyet kapnak a bolsevizmussal kapcsolatos, s politikai hovatarozástól független félelmek, illetve az azokhoz való viszonyulás. Közismert, hogy Gratz Gusztáv a második restaurációs kísérlet sikertelen kimene-tele, és az emiatt a politikai pályafutásában bekövetkező törés ellenére mindvégig hű maradt a legitimizmus eszméjéhez. Ugyanakkor ő, csakúgy mint Fenyő Miksa, Hadik János, Sándor Pál és Domány Gyula, nem politikusként, hanem a gazdasági életben betöltött pozíciójánál fogva, a gazdasági közélet meghatározó szereplőjeként vett részt a vitában.

Annak ellenére, hogy Gratz és Apponyi mindketten legitimisták voltak, ebben a vitában teljesen ellentétes álláspontot képviseltek. Érdemes itt aláhúzni, hogy ez a nézetkülönbség már 1924-ben megmutatkozott. Apponyi az ominózus „Zinovjev-levél” kapcsán kijelentette, hogy az – akár hamisítvány, akár nem –, azt bizonyítja, hogy a Szovjetunióval nem lehet normális államközi kapcsolatokat kialakítani, mert nem lehet megbízni a bolsevik vezetés ígérétében, miszerint nem avatkozik be a vele diplomáciai viszonyban lévő állam belügyeibe.⁶⁶ Daruváry Géza pártonkívüliként került a kabinetbe, és a vita idején már nem is volt a kormány tagja. A kormány-ellenzék ellentétet így leginkább az egységspárti Walko Lajos miniszter nyilatko-zata és a szociáldemokrata *Népszava* vezércikkei, szerkesztőségi véleményei jele-níthették meg. Ugyanakkor a politikai törésvonalak ebben az esetben sem igazán relevánsak, ugyanis míg a külügyminiszter kizárta annak lehetőségét, hogy a közel-jövőben Magyarország tárgyalásokat kezdjen a Szovjetunióval egy kereskedelmi szerződés megkötésére,⁶⁷ addig a *Népszava* egyértelműen a miniszterelnök állás-pontjára helyezkedett, s sürgette a mihamarabbi *modus vivendit* Moszkvával.

Terjedelmi okok miatt a továbbiakban csak a kiinduló álláspontokat ismertetem, de ezek megítélésem szerint jól érzékeltetik a vita sarokpontjait. Kivételt egyedül Hadik Jánossal teszek, az ő esetében mindkét állásfoglalására kitérek, mivel ő volt az egyetlen, aki reális kereskedelempolitikai érvekkel fejezte ki a kételyeit Bethlen fel-vetésével, s tegyük hozzá, a többségi szemszöggel szemben.

A *Népszava* első szerkesztőségi vezércikkében abból indult ki, hogy egyes hazai köröknek nem tetszik, miszerint a kormány meg akarja fontolni a kereskedelmi kap-csolatok normalizálásának kérdését a Szovjetunióval, s eleve ellenzékbe vonulnak. Érveik abban futnak össze, hogy Magyarországnak, amelynek vannak tapasztalatai a bolsevizmussal kapcsolatban, nem szabad követnie a Nyugat-Európában már két

⁶⁶ Gróf Apponyi Albert nyilatkozik a Magyar Hirlapnak az angol választások eredményéről és várható hatásáról. *Magyar Hirlap*, 1924. november 1. 1.

⁶⁷ „Nem kezdünk tárgyalásokat az oroszokkal a közeljövőben.” Walko miniszter nagy várakozásokkal tekint a cseh tanácskozások elé. *Magyarország*, 1926. július 31. 1.

éve terjedő „divatot”. „Ez az érv az elmésnek sem mondható, még kevésbé szolgálhat olyasmit, ami indokolni tudná az Oroszországtól való elzárkózás politikáját” – jegyezte meg a lap. Bethlent 1924-ben a szándékától nacionalista, fajvédő hangok térítették el, amelyek ismét jelentkeznek, de most nem lenne szabad eltéríteniük őt, annál is inkább, mert nem csak személyes presztízsről van szó, hanem az ország gazdasági érdekei forognak kockán. A cikkben Bethlen személyes felelősségének kérdését feszegették az egyezmények megkötésénél. Azt vetették a szemére, hogy parlamenti többségére támaszkodva nem számolt le az egyezmények ellenzőivel. A lap talán nem véletlenül, kissé didaktikusan leszögezte: „Meg kell érteni végre, hogy az orosz kereskedelmi egyezmények sehol nem csinálnak bolsevizmust, de mindenhol nagy gazdasági haszonnal járnak. Ausztria és Németország külkereskedelmi forgalmában például előnnyel járt, az áruforgalom előnyösége hívta életre az orosz divatot.”⁶⁸

Daruváry Géza elsősorban külpolitikai megfontolásokkal igyekezett indokolni a saját bevallása szerint minisztersége idejének egyik megoldásra váró, de végül lezáratlanul maradt fő kérdést. Úgy vélte, hogy a magyar érdekek szempontjából felhasználható diplomáciai hálózat kiépítése nem tekinthető befejezettnek addig, amíg Magyarország olyan számottevő nemzetközi tényezővel, mint a Szovjetunió, nincs közvetlen diplomáciai összeköttetésben. Kiemelte, a legnagyobb baj, hogy annak ellenére, hogy az 1924. szeptemberi egyezmények cikkelyei garanciákat tartalmaztak a bolsevik propaganda veszélyével szemben, a közvélemény egy része a kommunizmus elleni ellenszenvét átviszi a külpolitika területére. Sokan elvi nehézséget láttak abban, hogy magyarországi rezsim, amely a kommunizmussal szembeni küzdelemből alakult ki, érintkezésbe lép a kommunista propaganda legfőbb fészkeinek számító Szovjetunióval. Az ettől óvók számára a fasiszta Olaszország és a nemrég különféle szélsőbaloldali puccsokkal megterhelt Németország példáját hozta fel, amelyek normális és hasznos viszonyt alakítottak ki a Szovjetunióval. Szerinte a békeszerződések revíziójának szükségessége mellett kiálló Szovjetunió ugyanakkor nem képvisel olyan külpolitikai törekvéseket, amelyek a magyar aspirációkkal szemben állnának. Úgy vélte, a magyar ipar számára kívánatos lenne a szovjet piac megnyitása.⁶⁹

A gyáriparos körök legtekintélyesebb reprezentánsaként a vitához hozzászóló Fenyő Miksa emlékeztetett arra, hogy annak idején a parlamentben és a parlamenten kívül is sok ellenzője volt a ratifikációnak, ezért a kormány nem akart, vagy nem mert vitát provokálni a kérdésben. Szerinte a kérdés több gazdasági okból kifolyólag

⁶⁸ Az „orosz divat”. *Népszava*, 1926. július 31. 1.

⁶⁹ DARUVÁRY, 1926a.

vált ismét aktualitássá. Egyrészt csökkent a magyar ipari termelés, másrészt a szovjet gazdaságban megtörtént az átcsoportosítás a kapitalista gazdasági felfogáshoz némileg közelebb álló szisztéma irányába, s végül Magyarország gazdasága elszigetelt helyzetben van a négy ellenséges szomszédától körülvéve. A bolsevik propagandával kapcsolatos aggályokra utalva kijelentette, hogy nem szabad egyéni érzések és morális princípiumok érvényesülését hagyni, amikor egy nemzet jövőjének a megmentéséről van szó. „Ha Oroszország olyan akcióba fog, mellyel meglazítja ellenségeink fojtogató gyűrűjét, vajon akad-e olyan aggodalmaskodó magyar, aki a bolsevik veszedelemtől féltében, ebből nem kívánna konzekvenciákat levonni?” – hangzott a kérdés. Megfogalmazta, hogy ilyen külpolitikai haszon mellett majdnem mellékes, hogy gazdasági szempontból is értékes lenne a közeledés, hiszen a vasipar, gépipar, s különösen a mezőgazdasági szerszámpipar, de még a textil- és vegyipar számos terméke is kedvező piacot találna a Szovjetunióban. A gazdasági előnyök elősegítenék a kommunista izgatás lehetőségének kizárását is: „Nem mellőzhető el könnyen e lehetőség nálunk, ahol az ipari munkanélküliek száma az ötvenezeren felül van, s ahol ez a körülmény jóval hathatósabb propagandája minden felforgató törekvésnek, mint amennyi propaganda lehetősége volna itt egy Magyarországra küldött, állandóan szemmel tartott orosz delegációnak.”⁷⁰

A Bethlen által felvázolt lehetőséget a legélesebben Hadik János gróf támadta. Ő arra apellált, hogy álláspontja az egész magyar közvélemény felfogását tükrözi, hiszen az „orosz orientáció” kérdését csakis „a magyar lélek parancsa szerint” lehet tárgyalni. Főleg a gazdasági kérdésekre koncentrálna kifejtette, hogy az angol gyár- és ipar könnyen hódíthat piacot politikai ellenszolgáltatás nélkül is, de a magyar gyár- és ipar exportját „csak titkos politikai ellenszolgáltatásokkal lehetne figyelembe venni”. Nem lehet szó állandó, jelentékeny exportról, mivel ahhoz az kellene, hogy Oroszország rá legyen szorulva a magyar exporttermékekre, ráadásul Magyarország nem is rúghat labdába a fejlettebb angol és német ipar mellett, ezért a magyar ipar nehéz helyzetét más módon kellene orvosolni. Hadik argumentációját azért is érdemes kiemelni, mert a bethleni gondolat kísérlet leggyengébb láncszemére, a magyar kiviteli finanszírozásának (hitelezésének) a problémájára tapintott rá. Leszögezte: „Arra pedig éppenséggel senki se számítson, hogy az Osztrák Nemzeti Bank példájára a Magyar Nemzeti Bank a mai orosz rezsimek bonjait 75%-ig lombardírozza.”⁷¹

Apponyi Albert volt az egyetlen, aki egyetértett Hadik véleményével. Úgy ítélte meg, hogy a bolsevik rezsimek hatalma még nagyon ingatag, s kaotikusak a szovjet belpolitikai viszonyok. Szerinte nemzetközi szempontból is irracionális a *de jure*

⁷⁰ FENYŐ, 1926.

⁷¹ HADIK, 1926a.

elismerés révén a szovjet kormányzat, és vele együtt a III. Internacionálé konzolidációjához hozzájárulni, mert az a mérsékeltebb munkásság, vagyis a II. Internacionálé talaján álló szociáldemokrácia rovására történne. Úgy vélte, hogy a magyar ipar számára csak jelentéktelen előnyök származnának ebből a szerződésből, hiszen a szovjet piacon Anglia és Németország konkurenciájával kellene megküzdeni, tehát a kormánykörök eziránti bizalma indokolatlan. Azzal zárta a gondolatait, hogy ezzel kapcsolatban *egyelőre* negatív álláspontra helyezkedik, de fenntartja magának a jogot, hogy végleges álláspontot csak akkor foglaljon el, ha részleteiben megismeri a diplomáciai és gazdasági tárgyalások eredményeit.⁷²

A vitában a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok fejlesztésében közvetlenül is érdekelt, és mint láttuk, az események alakításában fontos szerepet játszó Gratz Gusztáv Hadik véleménye nyomán, és főleg azzal vitatkozva tette közzé álláspontját. Szerinte az egyezményeket ellenző magyar közvéleményt nem tájékoztatták megfelelően a kérdés lényegéről. A Szovjetunióval való gazdasági és politikai kapcsolatok rendezésének kérdését ugyanis összetévesztették a magyar külpolitika szovjet orientációjának állítólagos tervével, amiért senki sem szállt síkra. Nincs tehát arról szó, hogy a magyar politika szovjet irányba orientálódjék, hiszen egy ilyen lépés az országot óhatatlanul is hatalmi konfliktusok keresztútjába vonná. Magyarországnak a jelenlegi helyzetében fokozottan tartózkodnia kell minden egyoldalú orientációtól. „Teljesen helytelennek tartom, ha a magyar külpolitika vezetői nem keresnek módokat arra, hogy arról, ami Oroszországban történik, mindenkor közvetlen forrásból megfelelően tájékoztatva legyenek, mert éppen ebből az irányból várhatók a magyar politikára nézve a közeljövőben káros és előnyös konstellációk és befolyások” – szolt a mai szemmel profetikusnak tűnő indoklás. A diplomáciai kapcsolatok szükségessége melletti érvként a kereskedelmi kapcsolatok, és a magyar iparnak a szovjet piacra való bejutását is felhozta. Saját tapasztalatait ismertetve rögzítette, hogy a szovjet külkereskedelmi monopólium miatt, a Szovjetunióba irányuló kivitel túlnyomóan a kereskedelmi képviselőteken keresztül bonyolódik. Ilyet Magyarországon addig nem lehet felállítani, amíg Budapest hivatalosan nem ismeri el a szovjet államot.⁷³

Hadik reagált a Gratz által felvetett pontokra. Meglátása alapján vitapartnere elsősorban politikai szempontból tartja kívánatosnak a Szovjetunióval való kapcsolatok rendezését. Ismét előhúzta a legfontosabb ütőkártyáját: szerinte a gyakorlatban a két ország közötti egyezményes alapokon nyugvó és élénk kereskedelmi kapcsolat kivitelezhetetlen, mivel a magyar állam nem vállalhat garanciát a szovjet váltók leszámítolásért. Szerinte Gratz nem vonta kétségbe, hogy súlyos argumentumnak számít,

⁷² APPONYI, 1926.

⁷³ GRATZ, 1926a.

hogy Magyarországot bolsevik kereskedelmi ügynökök árasztthatják el, ezért ezt a kérdést nem az angol, a német, az olasz és a francia nagyhatalmi elhatározás felől kell szemügyre venni. A magyar nemzet szemszögéből ez a kérdés különleges megítélés alá esik, mivel Magyarországon már volt egyszer bolsevik hatalom, s az ország még mindig nem immunis. „Gratz Gusztáv szerint azért kellene magyar diplomáciai képviselőnek ülnie Moszkvában, hogy a dolgokat közvetlen közletről figyelhesse. Egy diplomatának nem szabad ennyire könnyelműen gondolkodnia. Az az erkölcsi előny, melyet a bolsevik rendszer által egyszer már megtépázott Magyarország a diplomáciai viszony felvételével a mai Oroszországnak nyújtana, tékozlóan nagy ár volna azért, hogy egy diplomatának közvetlen közletről kísérelje megfigyelni azokat a dolgokat, mikről közvetett úton az egész világ tudomást szerez” – írta.⁷⁴

Domány Gyula jól látta, hogy a Szovjetunióval kötendő kereskedelmi egyezmény kérdése nem csak kereskedelempolitikai, hanem egyúttal politikai döntést igénylő kérdés is. Mindemellett úgy vélte, hogy a Szovjetunió lassan vissza fog kapcsolódni a világkereskedelem vérkeringésébe. Az osztrák és a német példával érzékeltette, hogy eme két ország politikai vezetése milyen fontosságot tulajdonít ennek a kereskedelmi relációnak: az osztrák és a német állami jegybank intézkedéseket tett annak érdekében, hogy a Szovjetunióba irányuló export pénzügyi finanszírozása megoldódjon. Optimizmusának adott hangot ebben a tekintetben: „Ha nehéznek is látszik a hitelkérdés megoldása ma az orosz piaccal szemben, ahogy azonban Németország és Ausztria találtak kivezető utat ennek a problémának a megoldására, egészen bizonyos, hogy a leleményes magyar gyáripár szintén módját tudná ejteni annak, hogy az Oroszországba exportálandó termékeinek ellenértékét megfelelően biztosítsa.” Igaz, ezzel konkrét megoldási módozatokat nem vázolt fel, s azt sem említette meg, hogy ennek érdekében a kereskedelmi-üzleti szándékok rá vannak szorulva a kormányzat által biztosított dotációs formákra. Mivel 1925–1926-ban a szovjet piac a szovjet statisztikák szerint a háború előtti forgalmának körülbelül 25-30%-ával szerepel a világpiacon, biztosra vette, hogy a belső fogyasztás növekedésével és a termelés intenzívebbé tételével a behozatal volumene is növekedni fog a Szovjetunióban. Ráadásul a mezőgazdasági termelés növekedése miatt a Szovjetunió nagymértékben rá van szorulva a nyugati mezőgazdasági gépgyárakra. Ezért is kívánatos lenne, ha a magyar gépipar ezzel a hatalmas fogyasztási területtel élénkebb kapcsolatba kerülne.⁷⁵

⁷⁴ HADIK, 1926b.

⁷⁵ DOMÁNY, 1926.

A nagyszabású sajtóvita 1926 szeptemberének második felében ezzel véget ért.⁷⁶ Szimbolikus lezárását jelentette, hogy a budapesti *Pester Lloyd* a másik érintett felet, Hrisztyian Rakovszkij akkori párizsi meghatalmazott képviselő személyében a szovjet kormányt is megkérdezte minderről.⁷⁷ A diplomata „rendellenesnek” minősítette azt a helyzetet, hogy Magyarország és a Szovjetunió, amelyek között a Dunán és a Fekete-tengeren közvetlen vízi szállításra nyílna lehetőség, még mindig nem vette fel egymással a gazdasági kapcsolatokat. Kifejtette, hogy az 1926/1927-es gazdasági évadban a szovjet vezetés 1,5-1,7 milliárd rubelre rúgó forgalomra számít, ezért nem érti, hogy Magyarország miért nem szeretné ebből kivenni a részét. Annál inkább, hogy vannak olyan szovjet nyersanyagok, amelyekből a magyar piac tekintélyes mennyiséget vehetne fel, míg a Szovjetunió mezőgazdasági gépeken és elektrotechnikai berendezéseken kívül tenyészállatokat és vetőmagot importálhatna Magyarországról, ami megerősítené a két ország gazdasági kapcsolatait. A szovjet diplomata kijelentette: ő maga csak a magyar belpolitikai aggályokkal tudja magyarázni, hogy ezt a kedvező lehetőséget Budapest még nem használta ki.⁷⁸

Kétségtelen, hogy a bethleni felvetés talán leggyengébb pontjára, az export hitelezésének a problémájára Hadik tapintott rá, ezt a súlyos kereskedelempolitikai, finansziális akadályt érvként hozta fel a vitában. Azt is hangoztatta, hogy a magyar mezőgazdasági kivitel szempontjából a szovjet piac megnyitása nem kecsegtetne olyan előnyökkel, mint az ipari termékek értékesítése szempontjából.⁷⁹ Igyekeztem ér-

⁷⁶ Itt jegyzem meg, hogy a bethleni felvetés által gerjesztett társadalmi, politikai diskurzus minden bizonnyal nem csak egy jól behatárolható értelmiségi réteg – a „politikai elit” – sajtóvitája révén artikulálódott, hanem a tágabb értelemben vett „politikai közvélemény”, a vidéki Magyarország polgári mélyrétegeiben is ismertté vált, egyes források szerint az Egységes Párt nemzetgyűlési képviselői választókerületi beszámolóik során kitértek erre a témára. E tekintetben Lukács Györgynek, a párt gyulai körzeti képviselőjének 1926. szeptember 25–26-i választókerületi beszámolóját hoznám fel példaként, elsősorban a politikusnak a magyar–szovjet szerződés melletti, tehát Bethlen álláspontját alátámasztani kívánó argumentációja miatt: „[...] kijelentette, hogy miután hazánk már átment a bolysevizmus fertőzésén, s azzal szemben immunissá vált, nem félti a nemzetet attól, hogy Oroszországgal is felvegyük a nemzetközi érintkezés fonalát.” Ld. Képviselők beszámolója. /A politika hírei/. *Budapesti Hirlap*, 1926. szeptember 28. 2.

⁷⁷ Hrisztyian Rakovszkij (1873–1941) bolgár származású szovjet politikus, diplomata. 1919–1923-ban az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaság Népbiztosai Tanácsának elnöke. 1925. július 15-től október 30-ig londoni, majd 1925. október 30-tól 1927. október 21-ig párizsi meghatalmazott képviselő. 1923-tól az Oroszországi Kommunista (Bolsevik) Párt baloldali ellenzékének egyik vezéralakja volt, ezért 1927-ben hazarendelték Párizsból, kizárták a Központi Bizottságból, majd a pártból is.

⁷⁸ Sowjetbotschafter Rakowski über die ungarisch–russischen Beziehungen. *Pester Lloyd* (Abendblatt), 1926. október 13. 2. – Magyarul kivonatolva ld. Az orosz kormány álláspontja az orosz–magyar gazdasági kapcsolatok felvételéről. *Népszava*, 1926. október 14. 4.

⁷⁹ HADIK, 1926a.

keltetni, hogy a vitában megjelenő álláspontokat a hozzászólók politikai elkötelezettsége vagy háttere nem determinálta. Felvetődik a kérdés, hogy más jellegű törésvonalakat felfedezhetünk-e a vélemények palettáján. A Hadik, illetőleg az ipari, kereskedelmi és bankköröket képviselő Fenyő, Gratz, Domány és Sándor Pál álláspontja között megmutatkozó különbség vajon visszavezethető-e a hagyományos agrárius-merkantil ellentétekre? Meggyőződésem szerint Hadiknak azon érve, miszerint a magyar mezőgazdasági körök nem profitálhatnak a szinte korlátlan felvevőképességű szovjet fogyasztópiac kínálta kapacitásokból, nem állja meg a helyét. Ezt egyébként Gratz is igyekezett cáfolni.⁸⁰ Az alábbiakban egy táblázat segítségével fogom érzéltetni, hogy milyen volt a Szovjetunióba irányuló export megoszlása termékcsoportok szerint. Ebből is látszik, hogy a Bethlen-kormány időszakában mennyire hektikus volt az egyébként rendkívül csekély volumenű magyar export. A vita évében, 1926-ban Magyarország kizárólag ipari késztermékeket szállított a Szovjetuniónak. Az azelőtti évben ugyanakkor a kivitel termékszerkezetében a mezőgazdasági termékek közel kétharmados dominanciája érvényesült, a sajtópolemiát követő három évben pedig szinte egyeduralkodóvá váltak a mezőgazdasági termékek (élőállat: ló, sertés, húsipari termékek: sertésszár, illetve vetőmag). Ugyanez a tendencia jellemezte a Bethlen-kormány regnálásának utolsó évét is.

2. táblázat

A Szovjetunióba irányuló magyar export termékszerkezete 1925–1931⁸¹

Év	Mezőgazdasági termék	Ipari késztermék	Ipari nyersanyag
1925	62%	38%	–
1926	–	100%	–
1927	97%	3%	–
1928	99%	1%	–
1929	99%	1%	–
1930	–	100%	–
1931	9%	91%	–

Hadik argumentációjában tehát ez egy könnyen cáfolható érv volt, ugyanakkor az indítatásában két másik tényezőt figyelembe kell venni. Először is azt a körülményt, hogy az OMGE egyik vezetőjeként a szovjet agrártermékeket veszélyes konkurenciának tartotta a magyar mezőgazdasági kivitel gerincét képező gabonaexportra

⁸⁰ GRATZ, 1926b.

⁸¹ Saját szerkesztés az egyes termékcsoportok százalékos aránya szerint. Forrás: PAP László: A Szovjet-Únió külkereskedelmi forgalma. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1945/1–6. 94.

nézve. Ennek volt realitása, ugyanis az 1920-as évek második felétől a szovjet gabonakivitel éppen azokat az országokat célozta meg, amelyek a magyar gabona exportja szempontjából nemcsak kulcsfontosságú, hanem hagyományos külpiacoknak számítottak: az osztrákot, a németet és az olaszt. A szovjet gabona által teremtett versenyhelyzetet nem lehetett negligálni, ugyanis a szovjet gabonaipari termékek esetében a távolságból fakadó magas szállítási költségeket kiegyenlítette a világpiaci árnál olcsóbb értékesítési árak. Bár például Ausztriába a szovjet statisztikák szerint a szovjet gabonakivitel csak az 1925–1926. gazdasági évadban indult meg, s a magyarhoz (körülbelül 240 ezer tonna) viszonyítva csak csekély mértékben (mintegy 6800 tonna),⁸² ez egy tudatos szovjet piaci térfoglalás első stádiumának is tekinthető. Szovjet részről ekkoriban vetődött fel, hogy a magyar–osztrák kereskedelmi kapcsolatok hullámzásának függvényében intenzívebbé tegyék a gabonakivitelt Ausztriába, és végső soron kieroszakolják a magyar gabonaipari termékekkel szembeni fölényt.⁸³

A másik tényező az lehetett, hogy Hadik a vitában eleve sérelmi alapállásból indult. Ugyanis Bud János pénzügyminiszter éppen 1926. augusztus 1-jei hatállyal adta ki azt a rendeletet, melynek értelmében a külföldi árukivitel alkalmával a belföldön lerótt forgalmi adót az államkincstár visszatéríti. A jogszabály 180 árucikket sorolt fel tételesen, amelyekre a hatálya kiterjedt.⁸⁴ Mind a mezőgazdasági, mind a kereskedelmi körökben általános visszatetszést szült, hogy a mezőgazdasági cikkeket, tehát például az élőállatokat, a friss húst, tejtermékeket, gyapjút, nyersbőrt, amelyek többek között a Szovjetunióba irányuló export jellemző termékei voltak, a rendelet egyáltalán nem foglalta magában, az exportvisszatérítést kizárólag iparcikkek esetében érvényesítették.⁸⁵ Ennek ismeretében kijelenthető, hogy az agrárius-merkantil ellentéteket éppen a kormány élezte ki a vita előestéjén, és az ominózus rendelet, illetve az azzal szembeni felháborodás árnyékként nehezedett az agrárius Hadik horizontjára egy olyan konkrét kereskedelempolitikai kérdésben is, mint a magyar–szovjet kereskedelmi szerződés.

⁸² *Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR za 1918–1940 gg. (Sztatiszticheszkij obzor.)* Red. CSISZTOV, A. V. Moszkva, Vnyestorgizdat, 1960. 423–427.

⁸³ Vulfson bécsi szovjet kereskedelmi képviselő jelentése Moiszej Frumkin külkereskedelmi népbiztoshelyettesnek. Bécs, 1925. augusztus 26. RGAE, f. 413, op. 2, gy. 1991, l. 23–25.

⁸⁴ A m. kir. pénzügyminiszter 1926. évi 99.500. számú rendelete a belföldön előállított és külföldi országokba kivitt árukat terhelő általános forgalmi adó megtérítése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1926. augusztus 1. 1–3.

⁸⁵ A mezőgazdasági cikkek után nem jár exportvisszatérítés. Sérelmes a rendelet a kereskedelemre. *OMKE*, 1926. augusztus 7. 5.

„OROSZORSZÁG” NEMCSAK „OROSZORSZÁG”, HANEM CSEHSZLOVÁKIA ÉS AUSZTRIA IS

A jelenlegi ismereteink birtokában Bethlennek a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó kijelentése kissé könnyelműnek tűnik, hacsak nem azt feltételezzük róla, hogy tudatosan szorítkozott erre a két mondatra és bölcsen hallgatott el két döntő jelentőségű szempontot is. Ezekre az előzőekben már részletesen kitértem, mindazonáltal nem árt őket e helyütt is, még egyszer felidézni. Először is, egészen addig nem alakulhatott ki érdemi áruforgalom a két ország között, ameddig Magyarország nem vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, a kereskedelmi egyezmény megkötésének kizárólagos előfeltétele volt a szovjet államszövetség de jure elismerése magyar részről. Másodszor is, amennyiben Budapest el is ismerte volna Moszkvát, majd megkötötte volna vele a kereskedelmi keretegyezményt, a kétségtelenül létező, de meglehetősen alacsony volumenű és rapszodikus magyar árukivitel látványos bővülésére addig nem lehetett számítani, amíg a kormány a finanszírozás rendszerszintű problémáját nem oldja meg, vagyis az export hitelezésére a magyar állam a nemzeti jegybank révén nem vállal bankgaranciát.

Ráadásul 1924 ősze, illetve 1925 tavasza, vagyis az 1924. szeptember 12-i egyezmények „ejtése” óta a belpolitikai koordinátarendszer és a kedvezőtlen nemzetközi környezet nem változott meg. Noha Bethlen a ratifikáció meghíusulását meglehetősen sajátos módon interpretálta, ugyanis az 1920-as évek második felében a nyilvánosság előtt, interjúkban, parlamenti beszédekben szinte minden egyes alkalommal a Szovjetunióból fütött bolsevik propagandatevékenységet tüntette fel annak egyetlen okaként, hogy a Berlinben kötött egyezmények bukásra lettek ítélve.⁸⁶ Ez talán mások számára is önellentmondásnak tűnt, mert az egyezmények aláírását követő hetekben és hónapokban, a becikkelyezést övező politikai huzavona során, ellenfelei előtt igyekezett kisebbiteni a kommunista propaganda jelentőségét, s az agitáció Magyarországra leselkedő veszélyeit az egyezmények várható diplomáciai és gazdasági előnyeivel próbálta dezavualni. Később ugyanakkor, egy bizalmas diplomáciai háttérbeszélgetés keretében egyértelműen a kormányzóra hárította a felelősséget. A Hans Georg von Mackensen német követtel folytatott 1934. február 10-i beszélgetésén leszögezte: „Annak idején kizárólag a kormányzó abszolút ellenállása hiúsította meg a dolgot. Horthy tengernagy kijelentette: senki sem kényszerítheti arra, hogy a Szovjet képviselőjét

⁸⁶ Ld. pl. Bethlen: „Stresemann politikáját kell követnünk”. *Pesti Napló*, 1927. március 4. 1–3. – Rossi, Corrado: Bethlen érdekes nyilatkozatai a magyar trónkérdésről, Mussoliniról, a faszizmusról, az osztályok együttműködéséről és a szovjetpropagandáról. *Nemzeti Újság*, 1927. április 8. 1–2.

fogadja.”⁸⁷ Horthy álláspontja ebben a kérdésben sokáig megmerevedett, némi oldódás csak 1933-tól észlelhető nála, a szovjet rezsim konszolidációjának,⁸⁸ majd egyre erősödő – s nem kis részben Hitler hatalomra jutására visszavezethető – nemzetközi integrációjának köszönhetően. 1926 nyarára nem következett be látványos enyhülés az angol–szovjet viszonyban sem. Sőt, mint ismert, a két kormány közötti háborús hangulat odáig fajult, hogy Stanley Baldwin konzervatív kormánya 1927. május 27-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.⁸⁹ A magyar mozgástér tekintetében sokatmondó Barcza Györgynek, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya vezetőjének – későbbi londoni követnek – a helyzetértékelése, amit ugyancsak Jungerth jegyzett fel a naplójában nem sokkal a sajtóvita lezárulása után: „Anglia mindenben és mindenütt támogat [t. i. a magyar kormányt – S. A.]. Mi teljesen az ő vizükben evezünk. Őrájuk való tekintettel nem tehetünk egyelőre az orosz kérdésben semmit.”⁹⁰ Ha figyelembe vesszük ezeket a tényezőket, Bethlen felvetése önmagában véve nehezen értelmezhető, sőt, talán illogikusnak is tűnik.

Feltűnő, hogy Bethlen a július 27-i interjúban számos olyan kérdésről ejtett szót, amelyek akkoriban talán még jobban is foglalkoztatták a közvéleményt, mint a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok módozatai. Olyan hűsbavágó kérdések voltak ezek, amelyek Bethlen és a kormány fundamentális belpolitikai és társadalompolitikai vízióit vetítették fel: a sajtótörvény esetleges módosítása, a büntető törvénykönyv kiegészítése, a törvényhozási reform (kétkamarás parlament létrehozása), a választójog kiszélesítésére vonatkozó elképzelések, adópolitika, a közép-osztály felemelésének programja, a liberális politikai erők újjászervezése a Rassay Károly-féle Független Nemzeti Demokrata Párt keretében. Ehhez képest mind a *Pesti Napló*-ban, mind a *Magyarországban* közölt interjú alcíme a Szovjetunióra vonatkozó két sommás mondat veleje lett. Vásárhelyi Ferenc pozíciója nyilván egy kölcsönös bizalmi viszony kialakítását tette szükségessé közte és a kormány tagjai, és különösen a kormányfő között. Jóval a halála után, az egyik emigráns magyar

⁸⁷ ROMSICS, 2019. 309. – Ez 1934-ben, pár nappal a Magyarország és a Szovjetunió közötti február 6-i diplomáciai kapcsolatfelvétel után némiképp anakronisztikusan hangzott. Az 1934. január-februári római tárgyalások idején ugyanis éppen a kormányzó volt az, aki kimozdította a tárgyalásokat a holtpontról. Jungerth-Arnóthy Mihály naplójából tudjuk, hogy Kánya Kálmán külügyminiszter a kérdéssel foglalkozó február 3-i koronatanácson „úgy állította be a dolgot, hogy feladja a további küzdelmet”, mire – feltehetőleg nem kis meglepetést keltve – „maga a kormányzó jelentette ki erre, hogyha már megkezdtek, akkor csináljuk meg. Ő már erre van most beállítva”. JUNGERTH-ARNÓTHY Mihály: *Moszkvai napló*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: SIPOS Péter – Szűcs László. Budapest, Zrínyi, 1989. 99.

⁸⁸ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1933. április 3. PIL, 972. f., 5. ö. e., 20–25. fol.

⁸⁹ Erre részletesen ld. SISKIN, 2002. 268–282.

⁹⁰ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1926. november 13. PIL, 972. f., 4. ö. e., 283. fol.

lapban megjelent olvasói levélben egyenesen úgy emlegették őt, mint „akit valamikor Bethlen István gróf oldala mellől levakarni sem lehetett”.⁹¹ Joggal feltételezhető tehát, hogy az interjút Bethlen „rendelte meg”, „magához kérte” a kormánypárti sajtókonzern politikai rovatvezetőjét, és azt is egyeztetette vele, hogy hogyan találják annak főbb megállapításait. Vajon miért volt szükség arra, hogy újból elővegye és „bedobja” a köztudatba a magyar–szovjet kapcsolatok nemrég lezárt, és a kormányzat emlékeztetésében végső soron kudarcélményként rögzült kérdését? Milyen szándék húzódott meg e mögött?

A trianoni békeszerződést követő évtizedben Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnerei az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kisállamok voltak. A dualista államszövetség sok évtizedes múlta visszatekintő gazdasági szervezete, az egyes régiói között kialakított üzleti hálózatok megalapozták azt a véleményyt, hogy a Duna-medence szerves gazdasági egysége előbb-utóbb helyreáll. Magyarország és a Monarchia különféle tartományai között meglévő, korábbi hagyományokra visszatekintő egymásrautaltságot plasztikusan jellemezte, hogy a XIX. század utolsó harmadában Magyarország mezőgazdasági árukivitelének jelentős része Ausztria, illetve a birodalom cseh és lengyel tartományai felé irányult, míg az ipari termékek tekintélyes hányadát ezekről a területekről szerezte be.⁹² A háború utáni magyar kormányok az utódállamok mindegyikével kötöttek valamilyen gazdasági megállapodást. 1922. február 8-án Ausztriával, 1922. november 22-én Csehszlovákiával, majd 1924. március 22-én Jugoszláviával és 1924. április 16-án Romániával a legnagyobb kedvezményes kereskedelmi szerződést.⁹³

Mint az alábbi táblázatból is plasztikusan látszik,⁹⁴ a Bethlen-kormány első évében a magyar árukivitel 74,5%-a, azaz közel a háromnegyede irányult a Monarchia

⁹¹ Hozzászólás az óceánrepülés című cikkhez. *Hídő*, 1978/7–8. 17.

⁹² Az utolsó békeév, tehát 1913 statisztikai adatai szerint a magyar kivitel – kerekítve – 75%-a irányult Ausztriába, illetve a Monarchia fennhatósága alatt álló cseh, lengyel és boszniai területekre. Ugyanígy, a behozatal közel háromnegyede származott az említett régiókból. *A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma*. (Magyar Statisztikai Közlemények. 53. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1915. I. rész: 41.

⁹³ REMÉNYI Lajos: *Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919–1924*. Budapest, Akadémiai, 1969. (A továbbiakban: REMÉNYI, 1969.) 82., 203., 230–231.

⁹⁴ A Szovjetunóval való összevetés végett az egyes országok tekintetében csak a magyar exportra vonatkozó kimutatásokat szerkesztettem táblázatba. A teljes részesedést (kivitel és behozatal együtt) leíró adatállományt azért nem, mert arra vonatkozóan, hogy mekkora volt a Szovjetunió részesedése (a kivitel és a behozatal együtt) a teljes magyar külkereskedelmi forgalomban, a *Magyar Statisztikai Közlemények* sorozata nem tartalmaz kimutatásokat, ezt csak bonyolult statisztikai és matematikai módszerekkel, külön kellett volna kiszámítani. Ráadásul a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatokban magyar szempontból ekkor még a magyar árukivitel számított stratégiai jelentőségűnek.

utódállamaiba, s külön kiemelendő, hogy 53,1%-a Ausztriába és Csehszlovákiába. A sajtóvita évében 65,7%, illetve 56,5% volt ez az arány, tehát kijelenthető, hogy az 1920-as években Ausztria és Csehszlovákia volt Magyarország két legfontosabb kereskedelmi partnere. Az áruforgalom termékszerkezete ezzel a két országgal leképpezte a Monarchia idején kialakult árumegosztási rendszert, vagyis Magyarország 1920 után is ugyanúgy mezőgazdasági termékeket exportált Ausztriába és Csehszlovákiába, és ugyanúgy iparcikkeket vagy ipari nyersanyagokat importált onnan, mint a Monarchia fennállása idején.

3. táblázat

Egyes európai országok részesedése a magyar kivitelben 1922–1931⁹⁵

Ország	Év									
	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Ausztria	38,1	43,6	36,5	33,4	37,0	34,8	34,1	30,4	28,1	29,8
Csehszlovákia	15,0	11,6	24,1	23,8	19,5	19,4	17,6	16,4	16,8	4,2
Románia	11,5	8,7	5,3	4,0	4,0	4,7	5,5	4,5	3,2	3,6
Jugoszlávia ⁹⁶	9,9	7,0	5,8	8,0	5,2	5,1	6,4	5,9	5,7	5,7
Németország	9,2	6,2	7,9	10,5	13,0	13,3	11,8	11,7	10,3	12,7
Olaszország	4,3	5,0	3,6	3,8	6,7	3,8	3,5	6,9	12,9	9,8
Nagy-Britannia ⁹⁷	1,8	2,5	1,6	1,2	1,5	2,9	2,8	3,6	5,7	9,8
Franciaország	1,2	0,5	0,9	0,5	0,6	0,7	0,9	1,2	1,8	4,6
Szovjetunió	nincs adat	nincs adat	nincs adat	0,4	0,09	0,3	0,3	0,08	0,03	0,4

⁹⁵ Saját szerkesztés a teljes magyar kivitel pengőértékének százalékos arányában. Forrás: *Magyarország 1925. és 1926. évi külkereskedelmi forgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények. 75. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1929. I. rész: 85., 109. – *Magyarország 1927. évi külkereskedelmi forgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények. 77. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1929. I. rész: 78., 104. – *Magyarország 1928. évi külkereskedelmi forgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények. 78. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1930. I. rész: 77., 105. – *Magyarország 1929. évi külkereskedelmi forgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények. 80. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1931. I. rész: 64., 94. – *Magyarország 1930. évi külkereskedelmi forgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények. 81. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1931. I. rész: 52., 85. – *Magyarország 1931. évi külkereskedelmi forgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények. 82. kötet.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1933. I. rész: 51., 89.

⁹⁶ 1929. október 3-ig az állam hivatalos neve Szerb–Horvát–Szlovén Királyság volt.

⁹⁷ Írországgal együtt.

A külgazdasági orientálódás az utódállamok felé perspektivikusan mégis komoly kockázatokat rejtett magában. A trianoni békeszerződés megkötését követően ezeknek az államoknak a kormányai, főként politikai megfontolások által vezérelve, arra törekedtek, hogy hatalmas szerzeményeiket gazdaságilag is (például új beruházásokkal vagy a vámpolitika segítségével) integrálják és betagolják területi állományaikba. Ezek az autark, komplex nemzetgazdaságok kiépítését szolgáló törekvések azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy a magyar gazdasági termelést részben vagy egészében megfosztják korábbi természetes nyersanyaglelőhelyeiktől és hagyományos felleveőpiacaiktól, s a magyar gazdasági infrastruktúra működésének zavartalansága időszakosan vagy teljesen a kisantant politikai kénye-kedvének lesz kitéve.⁹⁸

Ez a kiszolgáltatott állapot arra ösztönözte a Bethlen-kormányt, hogy olyan országokkal létesítsen kereskedelmi partnerkapcsolatot, amelyek egyrészt jelentős nyersanyagkészletek felett diszponálnak, így könnyen kielégíthetik a magyar feldolgozóipar szükségleteit, másrészt nagyobb földrajzi kiterjedésű vagy nagyobb létszámú lakosságot eltartó piacaikon értékesíthetik a magyar ipari és mezőgazdasági termelés produktumait. Ezzel Magyarország függetleníthette a korábban nagyrészt Erdély és a Felvidék ásványkincsére utalt iparát a csehszlovák és román beszállítóktól. Ilyen tekintetben a területi adottságai, a keresleti-kínálati igények, illetve a korábbi kereskedelmi kapcsolatok hagyományai okán leginkább a versailles-i rendszer két jelentős gazdasági súlyt képező kárvallottja, az 1924. évi Dawes-terv után egyre inkább magára találó Németország és a már említett új gazdaságpolitikával (NEP) a nyugati államok számára is számtalan preferenciát kínáló Szovjetunió jöhetett számításba. A magyar kormány azt sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a két állam rapallói szövetsége mind politikai, mind pedig gazdasági értelemben jelentős súlyt képezett az európai kontinensen. Az előbbivel Magyarország már 1920. június 1-jén ideiglenes kereskedelmi egyezményt kötött.⁹⁹ A fenti táblázatból látszik, hogy 1924-től kezdve Németország – a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot és Romániát megelőzve – Magyarország harmadik legfontosabb kereskedelmi partnerévé lépett elő, ezt a pozícióját 1930-ig őrizte, majd a Bethlen-kormány utolsó évében Csehszlovákiát is letaszította a dobogó második fokáról.

Az első világháború utáni években a magyar termelés német felleveőpiacra alapozott kitörési kísérleteit, illetve a magyar külkereskedelem német orientációját kérdésessé tették a magyar gazdaság Trianon utáni szerkezeti sajátosságai. A csonka ország gazdasága ugyanis aránylag iparosodottabb volt a történelmi Magyarországnál, a gazdaság azon ágai, amelyek nyersanyagra és félkész árura szorultak, nagyobb

⁹⁸ GUNST, 1996. 38–40.

⁹⁹ REMÉNYI, 1969. 90.

arányban maradtak az országhatárokon belül. A gazdasági körülmények tehát az iparfejlesztésnek kedveztek.¹⁰⁰ Míg azonban a magyar mezőgazdaság produktumait az iparilag fejlettebb, de kedvezőtlenebb agrárgazdálkodási feltételekkel rendelkező nyugati és közép-európai országok vehették fel, addig a Bethlen-kormány által fejlesztett ipar alapvetően az iparilag fejletlenebb kelet-európai és balkáni területeken nyerhetett új értékesítési piacokat.¹⁰¹

Általános érvénnyel le kell tehát szögezni, hogy a Szovjetunióval a kereskedelmi összeköttetés kialakítását a magyar nemzetgazdaság háború előtti időszakból örökölt regionális beágyazódásának diszfunkciói és háború utáni új fejlesztési irányai diktálták. Az 1924. szeptember 12-i magyar–szovjet egyezmények ennek az ökonómiai dinamikának az állomásai, s a magyar ipari termelés kihelyezési szükségleteire reagáló pragmatikus döntéshozatal lenyomatai voltak. A Szovjetunió – és Németország – fogyasztási piaci és nyersanyagforrásai a magyar külgazdaság alternatíváját jelentették abban a folyamatban, amelyben Magyarország és a Monarchia egyes utódállamainak útjai a gazdasági egymásrautaltság terén lassan és fokozatosan elváltak egymástól. Az, hogy Bethlen éppen 1926 júliusának végén „dobta be” a köztudatba ismét a magyar–szovjet kereskedelmi szerződés kérdését, ugyancsak a magyar–osztrák és a magyar–csehszlovák kereskedelmi kapcsolatok kontextusában érthető meg, s nyilvánvaló, hogy e két külkereskedelmi relációban 1926 nyarán kialakuló krízishelyzetre vezethető vissza.

Az 1922. november 22-i magyar–csehszlovák egyezmény soha nem lépett életbe, mert becikkelyezését a csehszlovák kormány ahhoz a feltételhez kötötte, hogy azt a magyar fél egy vámtarifa-kedvezményeket tartalmazó tarifális szerződéssel egészítse ki. Magyarországnak azonban ekkor még nem volt önálló, autonóm vámtarifája, az Osztrák–Magyar Monarchiára szabott régi vámtarifa alapján bonyolította a kereskedelmi forgalmát, amelynek tételeit az inflációs korszakban különböző vámfelpénzekkel módosították. Ennélfogva a magyar kormány nem volt abban a helyzetben, hogy Csehszlovákiával már akkor tarifális szerződést kössön. A magyar Nemzetgyűlés az 1924. évi XXI. törvénycikkkel fogadta el az új vámtarifát, amely 1925. január 1-től lépett hatályba. Ez már megfelelő tárgyalási alap volt a tarifaegyezmények megkötésére.¹⁰² Amikor a tárgyalások 1924–1925 fordulóján megindultak,

¹⁰⁰ CSIKÓS-NAGY Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulások az ezredforduló küszöbén.* Budapest, Akadémiai, 1996. 64–65.

¹⁰¹ GUNST, 1996. 37. Kelet-Európában a Balkánon viszont meg kellett küzdenie elsősorban a német, másodsorban a francia és olasz konkurenciával.

¹⁰² ZSÁMBOKYNÉ FICSKOVSKY Ágnes: Az 1924-es Autonóm és Szerződéses Magyar Vámtarifa a korabeli hírek tükrében. In: *Válogatott tanulmányok a Vám- és Pénzügyőri Tanszék fennállásának 25. évfordulója alkalmából.* Szerk. ZSÁMBOKYNÉ FICSKOVSKY Ágnes. Budapest, Nemzeti Közszerológiai

Csehszlovákia a mezőgazdasági termékekkel szemben még nem alkalmazott vámo-
kat. Ez a helyzet azonban fokozatosan megváltozott. 1925 júniusától ugyanis a cseh-
szlovák kormány a legfontosabb mezőgazdasági termékek (gabona, liszt) bevitelét
érték szerinti vámmal terhelte, majd 1926. június 16-án életbe léptette azt a vámno-
vellát, amely a magyar kivitel gerincét képező mezőgazdasági importcikkre egy
fázisrendszer keretében léptette életbe az úgynevezett „minimális” és „maximális”
vámteteleket.¹⁰³ A csehszlovák maximális vámtetelek életbe léptetése esetén komo-
lyan számolni kellett retorziókkal is magyar részről, ami azt jelentette volna, hogy
Magyarország a Csehszlovákiából importált áruk vámjait emelte volna fel, esetleg
behozatali tilalmakat is életbe léptetett volna. Ez valóságos vámháborúhoz vezetett
volna a két ország között. A feszültség oldása érdekében a csehszlovák kormány
július 15-én közölte a magyar kormánnyal, hogy egy provizórikus egyezmény meg-
kötése esetén augusztus 13-ig biztosítja Magyarország számára a minimális vámte-
teleket, ha időközben megindulnak a tárgyalások a végleges kereskedelmi szerződés
megkötéséről. A magyar kormány ezt a javaslatot elfogadta.¹⁰⁴

Az 1922. február 8-i magyar–osztrák egyezményt a kormány a Nemzetgyűléstől
nyert felhatalmazása alapján 1923. március 2-án rendeleti úton (1421/1923. M. E.
számú kormányrendelet) életbe léptette. Ez az egyezmény a két állam között a keres-
kedelmi forgalom általános feltételeit szabályozta és a legnagyobb kedvezményes
elbánást kölcsönösen biztosította, az áruforgalomra azonban nem hatott élénkítően,
mert a kiviteli és behozatali korlátozásoknak mindkét államban fennálló rendszeré-
vel kapcsolatban semmilyen szabályozást nem foglalt magába. Ausztria a más álla-
mokkal kötött szerződéseiben szereplő legnagyobb kedvezményes elv alkalmazását
a legfontosabb magyar kiviteli cikkekre (bor, szalámi, paprika) bizonyos technikai
körülmények révén kizárta. A két kormány közötti tárgyalások eredményeként Ma-
gyarország és Ausztria 1926. április 9-én kereskedelmi pótegyezményt kötött, amely-
ben Budapest jelentős vámkedvezményeket ért el Béccsel szemben. Az egyezmény
ratifikációs okmányait egy hónapon belül kellett volna kicserélni. Walko az egyez-
mény szövegét Horthy előzetes hozzájárulásával már április 15-én a Nemzetgyűlés
elé terjesztette, s ehhez utólag, április 16-án kérte a Minisztertanács hozzájárulását
is.¹⁰⁵ Az osztrák ratifikációs okmányok megküldését azonban az osztrák fél technikai

Egyetem, 2016. 176–195.

¹⁰³ Erre részletesen ld. SUBA János: Az 1927. évi kereskedelmi egyezmény és a határszéli forgalom. In: *Ünnepi parergák Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. PARÁDI József. Budapest, Sze-
mere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2018. 118–120.

¹⁰⁴ Megindulnak a tárgyalások Csehországgal. Egyelőre provizorikus megállapodást fogunk kötni.
OMKE, 1926. július 17. 1.

¹⁰⁵ Minisztertanácsi előterjesztés a magyar–osztrák kereskedelmi pótegyezmény becikkelyezése tár-

okokra hivatkozva folyamatosan halogatta.¹⁰⁶ Tudható volt azonban, hogy az osztrák parlamenti és kormányzati eljárást belpolitikai megfontolások terhelték meg: az osztrák agrárius körök, s különösen az Osztrák Parasztszövetség az április 9-i szerződés revízióját és felmondását követelte.¹⁰⁷ A Magyarország szempontjából megnyugtató osztrák–magyar szerződés elejtése az osztrák fél részéről egy újabb exlex állapot rémképét vetítette előre.

A magyar–osztrák kereskedelmi szerződés ratifikációs okmányait csak július 30-án küldte el az osztrák kormány Budapestre. Noha mint említettem, a magyar kormány elfogadta a csehszlovák fél július 15-i javaslatát a provizórikus egyezmény megkötésére és a minimális vámtételek alkalmazására augusztus 13-ig, az egyezmény megkötését célzó tárgyalásokra a magyar kereskedelmi delegáció csak július 31-én indult el Prágába.¹⁰⁸ Ezeket a fejleményeket július 27-én, a bethleni interjú napján még nem lehetett kristálytiszta előre látni, akkor a magyar kivitel szempontjából kulcsfontosságú osztrák–magyar és csehszlovák–magyar kereskedelmi szerződés kérdésében feszítő patthelyzet uralkodott. Bethlen célja tehát ebben a helyzetben a mozgáster meglétének tudatosítása lehetett, rossz forgatókönyv, netán a két szerződés teljes megghiúsulása esetén a kiút megmutatása az exportban leginkább érintett magyar ipari és mezőgazdasági körök számára. Mindemellett a szovjet kereskedelempolitikai alternatíva meglegebtetése alkalmas lehetett arra is, hogy lépéskényszerbe hozza az osztrák döntéshozókat¹⁰⁹ és befolyásolja a küszöbönálló magyar–csehszlovák tárgyalások atmoszféráját. A „Szovjetunió-sajtóvita” legalább annyira szólt Ausztriáról és Csehszlovákiáról, mint amennyire a Szovjetunióról.

gyában. Budapest, 1926. április 15. MNL OL, K 69, 720. cs., I/1. dosszié, 185/1928. res. al. sz., 435/1925. adm. sz.

¹⁰⁶ Az osztrák kormány ebben a tekintetben a felelősséget Budapestre hárította, ugyanis azt állította, hogy az osztrák nemzetgyűlés részéről már ratifikált okmányok megküldését, illetve a szerződés kihirdetését a magyar fél hátráltatta azzal, hogy kérte, a kereskedelmi szerződést a magyar–osztrák állategészségügyi egyezményrel együtt léptesse életbe Ausztria. Ld. Egyszerre léptetik életbe az osztrák kereskedelmi szerződést és az állategészségügyi egyezményt. De mikor? *OMKE*, május 29. 1. – Miért és meddig késik még a magyar–osztrák szerződés? *OMKE*, 1926. június 26. 3.

¹⁰⁷ BRÓDY Béla: Az osztrák vámpolitika pálfordulása. *OMKE*, 1926. május 15. 3.

¹⁰⁸ Három kereskedelmi szerződésünk van döntés előtt. Nyolc napon belül életbelép az osztrák szerződés. Prágában holnap indulnak meg a tárgyalások. *Magyarország*, 1926. július 31. 1.

¹⁰⁹ A két kormány végül augusztus 7-én cserélte ki a ratifikációs okmányokat. Ld. Augusztus 14-én lép életbe az osztrák–magyar kereskedelmi szerződés. *OMKE*, 1926. augusztus 7. 2.

BETHLEN KONTRA WALKO

Ha jobban szemügyre vesszük a vita gyújtópontjának körülményeit, szembeötlik egy elgondolkodtató és még magyarázatra szoruló mozzanat: a miniszterelnök hivatali beosztottja, a külügyminiszter, egy interjúban rögtön ellentmondott a felettesének. Szó szerint a következőket nyilatkozta Walko: „*Egyelőre azt hiszem* [kiemelés tőlem – S. A.], nem is lehet arról beszélni, hogy a közel időben tárgyalásokat kezdjünk az oroszokkal kereskedelmi szerződés megkötésére”.¹¹⁰ Egyáltalán nem tűnik életszerűnek az a gondolat, hogy még ha Bethlen és Walko nem is egyeztettek egymással előzetesen a miniszterelnöki interjú tartalmáról, azt a külügyminiszter annyira vállalhatatlannak tartotta, hogy – egyfajta gyors kármentésként – szükségét érezte annak, hogy a sajtón keresztül, akárcsak „privát véleményként” adjon hangot az ellenvetésének. Általában véve nem életszerű az, hogy egy miniszter nyilvánosan, a sajtón keresztül üzenve opponálja a kormány első számú emberét. Ezt ebben a konkrét esetben sem Bethlen presztízse, sem kettejük hierarchiában elfoglalt helye, sem pedig a kormány integritása nem tette volna lehetővé. A fordított eset sem szokványos, bár sokkal inkább érthető lenne, ha a miniszterelnök árnyalta vagy cáfolta volna a nála jóval súlytalanabb minisztere szavait, netán helyreigazította volna őt.

A talány feloldására egy feltételezést meg lehet fogalmazni. Valószínű, hogy Bethlen és Walko előzetesen egyeztette a mondanivalóját, vagyis utóbbi nyilatkozata egy korábban kidolgozott koreográfia része volt. Walkóra hárult az a feladat, hogy elejét vegye annak, hogy Bethlen kijelentését bárki is valamiféle kormányzati kötelezettségvállalásként értelmezze. Ezzel lehetett a kormányt semleges pozícióba helyezni és nullpontról indítani a mesterségesen előidézett polémiát. Beszédes, hogy Walko később egy diplomatakonzultáció során csak egy „lufinak” minősítette Bethlen kijelentését, szó szerint ekként fogalmazott: „Bethlen [...] egy ballon d’ essay-t bocsátott ki, szondírozandó a hangulatot.” Talán nem is nyelvbotlás volt a részéről, hogy „sajtókampánynak” nevezte a történeteket. Az azonban már elgondolkodtató, hogy a vitából a fő tanulságával éppen ellentétes következtetést vont le. Szerinte a „kampány” azt igazolta, hogy a kormány még 1926 őszén sem tudta volna keresztülvinni „az orosz szerződést”, noha a vitában manifesztálódó többségi álláspont éppen az volt, hogy szükség lenne a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok kiépítésére, mert az a magyar gazdaság elemi érdekeit szolgálná.¹¹¹

¹¹⁰ „Nem kezdünk tárgyalásokat az oroszokkal a közeljövőben.” Walko miniszter nagy várakozásokkal tekint a cseh tanácskozások elé. *Magyarország*, 1926. július 31. 1.

¹¹¹ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1926. október 12. PIL, 972. f., 4. ö. e., 278. fol.

Az biztos, hogy a nyúlfarknyi, mindössze kétmondatos bethleni tétel Walko ellenvetése ellenére is tematizálta a közbeszédet, lavinát indított el, úgy, mintha a külügy-miniszter nem is állította volna azt, hogy ez a kérdés nem szerepel a kormányzati döntéshozatal napirendjén. Hadik János egyenesen „orosz orientációról” beszélt,¹¹² míg a GYOSZ konkrét lépésekre sarkallta a kormányt, sőt, a saját tagsága előtt őszre prognosztizálta, hogy az dűlőre viszi a szerződés ügyét.¹¹³

¹¹² HADIK, 1926a.

¹¹³ A gyáriparosok őszre várják a magyar–orosz kereskedelmi probléma megoldását vagy elejtését. Kormánytámogatással vélik megoldhatónak a hitelezés kérdését. 8 *Órai Ujság*, 1926. augusztus 3. 2.

SAÁD JÓZSEF

OTTLIK LÁSZLÓ ÚJ HUNGÁRIA-CIKKE ÉS A KÖRÜLÖTTE KIBONTAKOZOTT SAJTÓVISSZHANG

Előadásom tárgya Ottlik László: Új Hungária felé című, a *Magyar Szemle* 1928. szeptemberi számában vezető helyen megjelent cikkének és a cikk hazai, valamint nemzetközi fogadtatásának ismertetése. A *Szemle* sajátos, kisesszé műfajában megfogalmazott írása a nemzetiségi és magyar lakta területeit veszített kisállam-Magyarország szomszédos kisállamoknak címzett térségrendezési koncepciója, amelyben Ottlik javaslatot tesz a hosszabb távon tarthatatlannak és veszélyeztetettnak vélt Duna menti térségkonstrukció Szent István-i állameszmére alapozható rendezési princípiumának elfogadására.

Szerkesztői szempontokból közelítve a koncepcióhoz, a kérdés vélhetően az lehetett, hogy vajon a térségrendezésnek ez a verziója mekkora visszhangot vált ki és milyen reakciókat hív elő határokon innen és túl.¹ A cikk inkább az évtized végi kül- és belpolitikai klíma kipuhatolásának, mintsem tárgyalások alapjául szolgáló, szisztematikusan kifejtett rendezési koncepciónak vagy netán esetleg hivatalos kormányzati álláspontnak tekinthető. Ezt szerzőjének státusa is jelzi. Ottlik László 1928-ban harminchárom éves köztisztviselő volt, a miniszterelnökség osztálytanácsosa.² Kormányzati alkalmazottként természetesen nem vállalkozhatott külpolitikai

¹ Az esszé útjára bocsátó szerkesztői megjegyzés: „Kitűnő munkatársunknak e cikkében megírt, bizonyára széles körökben nagy feltűnést keltő gondolataival a következő számokban több oldalról is fogunk foglalkozni.” – OTTLIK László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, 1928. IV. köt. (A továbbiakban: OTTLIK, 1928.) 1–9.

² Ottlik László (1895–1945) jogász, szak- és közíró, egyetemi tanár. Köztisztviselőként Teleki Pál első kormányától Imrédy Béla kormányáig valamennyi kormányzatban teljesített szolgálatot, előbb a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd a Miniszterelnökségen. Közhivatali pályája kezdete óta foglalkozott államelmélettel, társadalomfilozófiával és politikatudománnyal. 1923-ban a Kecskeméti Református Jogakadémia meghívta a jog- és állambölcsélet előadására. 1927-es habilitációját követően magántanárként működött. 1929-ben és 1930-ban ösztöndíjasként német és angol egyetemeken mélyítette el tanulmányait. 1941-ben a Ferenc József Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem nyilvános rendes tanárává nevezték ki. A *Magyar Szemle* esszéistájaként 22 közleményt jelentetett meg. Önálló művei: OTTLIK László: *A társadalomtudomány filozófiája*. Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1926.; *A marxizmus társadalomelmélete*. Budapest, Franklin, 1927.; *Das Stefansreich im neuen Europa*. Budapest, Pester Lloyd-Gesellschaft, 1940. 1945. január 29-én budapesti lakásából lement az utcára, s ettől fogva nem tudtak hollétéről. Az Ottlik testvérek (László és bátyja, György) a *Magyar Szemle* írói körének törzsgárdájához tartoztak.

doktrína meghirdetésére, de mint kormányközeli értelmiségi előállhatott olyan ajánlatként előterjesztett gondolat kísérlettel, amely ugyan semmire sem kötelez, de a húszas évek végén eljött az ideje – a kormányzati és szerkesztői célokhoz igazítva pedig éppen ekkor jött el.

Ottlik mindössze kilencoldalas esszéje időzített írás, amely a *Magyar Szemle* indításának (1927. szeptember) első, az 1918-as háborús összeomlásnak pedig a tizedik évfordulóján jelent meg. A kettős időzítés egy mérőöldkőnek tekinthető kultúr- és értelmiségpolitikai áttöréshez, és – ami ennél fontosabb – a bethleni kül- és geopolitika ugyancsak áttörés jellegű sikeréhez kapcsolódik. A cikk gondolatmenetének, sajtóvisszhangjának és a bethleni bel- és külpolitikába ágyazottságának ismertetése és értelmezése előtt célszerű kitérni a két áttörés vázlatos áttekintésére.

REVÜ AZ „ÚJ NEMZETI ÖNTUDAT” KÉPVISELETÉBEN

A *Magyar Szemle* 1928-ra kezdte betölteni azt a szerepet, amit létrehozói szántak neki: jó úton volt afelé, hogy a Bethlen-kormány *határainkon belülre és túlra* szóló, szellemi nagyvállalkozása váljék belőle. Reprezentatív, véleményformáló, értelmiséget integráló folyóirat, amely szakszerű, nemzetközi kitekintésű, ugyanakkor olvasmányos, és létrehozóinak szándékai szerint a nemzeti-konzervatív gondolkodás időállóbb fóruma lesz, mint század eleji elődjai: az *Új Magyar Szemle* és a *Magyar Figyelő* voltak.

A *Szemle* főszerkesztője, Szekfű Gyula lapindító jegyzetében fő célkitűzésként az „új nemzeti öntudat” kialakítását irányozta elő, és ennek legfontosabb összetevőit – szavai után, a „közbeeső állomásait” – a trianoni határok közé szorult és a leszakított magyarság közötti szellemi kapcsolatok ápolásában, a „szociális megértés” (társadalmi szolidaritás) erősítésében és kultúránk európai integráltságának öntudatos képviseletében jelölte meg.³ A folyóirat finansziális és szervezeti háttere biztosította ennek a tág horizontú programnak a megvalósíthatóságát. A belpolitikai témák mellett a Duna-medence népeire, új államalakulataira és európai helyzetünkre vonatkozó ismeretek, álláspontok és elemzések a *Szemle* valamennyi számában követhetők. A vállalkozás háttérintézménye és mozgatója a Magyar Szemle Társaság (MSZT) volt, élén az alapítók, gróf Bethlen István miniszterelnökkel és báró Kornfeld Mór felsőházi taggal, a Weiss Manfréd Művek egyik igazgatójával. A szerkesztőbizottság elnöki tisztét kezdettől fogva, egészen az utolsó számig Bethlen István töl-

³ SZEKFŰ Gyula: A magyar folyóirat problémája. *Magyar Szemle*, 1927. I. köt. (A továbbiakban: SZEKFŰ, 1927.) 1–4. 3–4.

tötte be. A lapindításkor a társulati választmány (egyben az MSZT) elnöke Hóman Bálint, főtítkára Balogh József, alelnökei Magyary Géza, majd – Magyary halálát (1928) követően – Gratz Gusztáv lettek. Közel két évtizedes fennállása során – bethlenista jellegét és irányultságát végig megtartva – a *Szemle* és a hozzá kapcsolódó kiadói tevékenység természetesen változott.⁴ Az anyagi és szellemi „kipárnázottság” – mintegy leképezve a korszak politikai és kulturális elitjének súlypontjait – változatlan maradt: a vállalkozás arculatát mindvégig közéleti notabilitások, az akadémikus tudományosság – többnyire kormányhivatali posztokat is viselő – képviselői, visszavonult politikusok, aktív államtitkárok, bankárok, lobbyvezérek, főpapok, kultúrpolitikusok és a szellemi élet, napi politikán felül álló tekintélyei alakították.⁵

Ez az elit hatalmas szellemi és anyagi potenciált képviselt: személyesen, kapcsolatait, beosztottjai révén benn volt az egyetemi intézetekben, a miniszterelnökség és a minisztériumok szakreferensi köreiben, szakmai egyesületekben, irodalmi, művészeti és tudományos társaságokban, a külföldi magyar intézetekben, napilapok és folyóiratok szerkesztőségeiben, a magyarországi nemzetiségi és a határon túli magyar kisebbségi szervezetekben, a közép- és kelet-európai régió kutatás, kisebbségvédelem intézményeiben.

⁴ Alapításától (1927. szeptember) megszűnéséig (1944. március) 2560 közlemény jelent meg a *Szemle* 199 számában 46 kötetbe kötve. A lapkiadás mellett az MSZT kiadványsorozatai: a *Magyar Szemle Könyvei*, a *Magyar Szemle Kincsestár* és a *Magyar Szemle Klasszikusai*. 1933-tól Hóman Bálintot Bethlen István váltotta az MSZT élén, az alelnöki posztot Ravasz László töltötte be. – SAÁD József: *Magyar Szemle 1927–1944. Repertórium és tartalmi elemzés*. I-II. köt. Szociológiai Füzetek 3. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1989. (a továbbiakban: SAÁD, 1989.) 223. 191., 7–9.

⁵ Az MSZT-vezetőség társadalmi összetételének bemutatására az 1927-es (lapindító) szerkesztőbizottsági névsor: Gombocz Zoltán, nyelvész, akadémikus; Gratz Gusztáv, volt pénzügy- és külügy-miniszter, titkos tanácsos, közíró, külügyi szakíró; Gyalókay Jenő: ny. vezérkari ezredes, hadtörténész, az Akadémia levelező tagja; Herczeg Ferenc: író, lapszerkesztő, a Magyar Revíziós Liga elnöke; Hóman Bálint, történész akadémikus, múzeumi főigazgató, vall. és közokt. miniszter (1932); Jancsó Benedek: az Akadémia levelező tagja, a világháború előtti konzervativizmus (Társadalomtudományi Egyesület) vezéralakja, ny. nemzetiségügyi kormányhivatalnok, Erdély- és románságszakértő; Kenéz Béla, közgazdász-statisztikus, az Akadémia levelező tagja, egyetemi tanár, a Magyar Statisztikai Társaság elnöke, 1927–1931: az országgyűlés pénzügyi bizottságának elnöke, kereskedelemügyi miniszter (1931); Kornfeld Móríc báró, mecénás és közíró, felsőházi tag, a Ganz Danubius majd Weiss Manfréd Művek igazgatója, nagyvállalatok igazgatótanácsainak tagja, 1927-ben Magyarország képviselője a genfi világgazdasági értekezleten; Kornis Gyula, filozófus, művelődéstörténész, akadémikus, egyetemi tanár, közoktatásügyi államtitkár (1927); Leopold Antal, teológus, egyháztörténész, pápai prelátus, az esztergomi primási könyvtár és Keresztény Múzeum igazgatója (1927); Magyary Géza, a nemzetközi jog és büntetőjog nemzetközi hírü szakértője, akadémikus; Petrovics Elek, muzeológus, a Szépművészeti Intézet igazgatója, az Akadémia levelező tagja, művészettörténeti szakíró; Ravasz László ref. püspök-teológus, akadémikus, hitszónok, a református közélet vezető egyénisége.

A folyóirat kül- és geopolitikai profiljának formálását – korabeli szóhasználatlaltól élve – a „külső propagandát” kiterjedt szervezeti háttér: kormányzati támogatással működő kisebbségvédelmi társaságok, egyletek, tudományos intézetek, bel- és külföldi lapszerkesztőségek, kormányhivatalok, külképviseleti munkatársak, népszövegségi kiküldöttek segítették. Ez az intézményi beágyazódás a *Szemle* – Ottlik cikket megelőző – első évfolyamában hónapról hónapra követhető. Az első évben megjelent 235 közleményből 108 határainkon túli témákkal: külföldi tudósításokkal, külpolitikai, kisebbségügyi kérdésekkel foglalkozik, mintegy leképezve a bethleni politika súlypontját: a nyitott és rugalmas külkapcsolat-építést. A kül- és geopolitikára összpontosító politizálást, amelynek eredményessége elengedhetetlen feltétele a belpolitikai stabilitás és gazdasági konszolidáció kialakíthatóságának.

Az aktív és következetes, a kisantant gyűrűjének szorítását több mint fél évtizede „kóstolgot” kisállami politizálás 1927 tavaszán hozott áttörésnek számító eredményt. A külpolitika mozgástere hirtelen kitágult. Bethlen, aki 1926 őszén még a Jugoszláviához való közeledésben látta a Duna-medencei elszigeteltség valamelyes oldásának a lehetőségét, pár hónap múltán déli szomszédunknak hátat fordítva, készséggel fogadta Mussolini kapcsolatfelvételi ajánlatát, és a balkáni befolyását erősítő Olaszország felé fordult. A nagyhatalmi érdekkörhöz kapcsolódással így nemcsak a kisantant fellazításnak és a rigiden ellenséges beneši politika ellensúlyozásának a lehetősége, hanem a határrevízió távlatilag nem kizárható perspektívája is megnyílt. Bethlen ötnapos római útja, 1927. április 4. és 9. között Mussolinivel folytatott megbeszélései az olasz–magyar barátsági és döntőbírói szerződés megkötésével zárult. A külpolitikai sikert kísérő hetek reményteli hangulata a szerződést követő időszakban a hangzatos frázisoktól egyébként idegenkedő Bethlen parlamenten kívül mondott beszédeiben is követhető:

„Ezt a maroknyi magyar népet – hangoztatta a miniszterelnök május 27-én Zalaegerszegen – amely a Duna medencéjének közepén helyezkedett el ezelőtt ezer évvel, geográfiai helyzete predesztinálja arra, hogy a Duna medencéjének ezen a pontján vezető szerepet töltsön be. Geográfiai elhelyezkedése lehetetlenné teszi azt, hogy akarata ellenére intéztessenek el Európa e pontján a világ ügyei. [...] Ez a kis Magyarország, amely évszázadokon keresztül a nagy Osztrák-Magyar Monarchiában élt és az osztrák kétféjű sas szárnyai alatt bújt meg, el volt rejtve a világ szeme elől. Most kezdik felismerni a külföldön, hogy van egy magyar nemzet a világon, s hogy mily értékeket képvisel e nemzet a haladás, a kultúra és a civilizáció szempontjából.”⁶

⁶ BETHLEN István: *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. Budapest, Genius, 1933. (a továbbiakban: BETHLEN, 1933.) I. köt. 368., 377., II. köt. 185.

A római út után egy évvel, a miniszterelnök milánói tárgyalásain (1928. április), a szerződés szövetségi szintre emelésével, a két ország közös cselekvési programban állapodott meg. Ennek célja Olaszország Duna-medencei befolyásának előmozdítása és a térség francia dominanciájának ellensúlyozása, amelyhez a csehszlovák pozíciók – magyar szempontból különösen fontos – gyengítése is hozzátartozott. A külpolitikai mozgástér tágulásához – az olaszhoz hasonlóan támogató angol közbenjárásnak köszönhetően – kedvező népszövetségi döntések is hozzájárultak: 1926-tól megszűnt az állami pénzmozgások szigorú kontrollja, és 1927 májusától a katonai ellenőrzést is feloldották.

A reprezentatív revü létrehozásakor, és annak egyéves évfordulóján, az Új Hungária-koncepció felvázolása idején, a bethleni kül- és belpolitika egyaránt a zenitjükön álltak. A *Magyar Szemle* fenntartói és szerkesztői a tragikus évfordulóval egybeeső külpolitikai siker évében okkal számíthattak arra, hogy az a szervezési és anyagi ráfordítás, amit „beletettek” a lap indításába, az első év alapozó munkálatai után, széles körű hazai és nemzetközi figyelemben térül meg. Ottlik cikke – térségrendezési koncepciója – figyelemfelkeltő írás. Jelzi: itt az ideje, hogy tematizálódjék a revíziós politikában végbemenő fordulat.

NEOPATRIOTIZMUS: AZ INTEGRÁLIS REVÍZIÓ REVÍZIÓJA

A tematizálásra a köztisztviselői és közírói pályán még kezdőnek számító Ottlik ötletes kulcsfogalmat talált: a *neopatriotizmust*. Ennek köztudatba rögzítése végett, jó érzékkel vette észre a kapcsolódási lehetőséget a *neonacionalizmushoz*, amit a korszak közéleti tekintélye, Klebelsberg Kuno vezetett be ugyancsak évfordulós cikkeiben, 1928 januárjában, a *Pesti Napló*ban és a katolikusok lapjában, a *Nemzeti Újságban*.⁷

A háborús összeomlást követő három év: 1918–19 forradalmi és az ellenforradalom – írja Klebelsberg – „egyetlen új eszmét”, „egyetlen eredeti gondolatot” sem hozott. A „normális életet” helyreállító Bethlen-kormány időszakában viszont „új közszellem” van kialakulóban, amely „nagyon keveset tartott meg az ellenforradalomból, semmit a forradalomból, semmit a forradalom szenvedő világából, de ki-kristályosodva azonban még mindig nincs”. Itt az ideje tehát, hogy ez „az öntudat alatt lappangó új közszellem” felszínre kerüljön, és neonacionalizmusként azono-

⁷ KLEBELSBERG Kuno: A magyar neonacionalizmus. *Pesti Hírlap*, 1928. január 1. 1–2. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1928/a.) – KLEBELSBERG Kuno: Reálpolitika és új nacionalizmus. *Pesti Hírlap*, 1928. január. 8. 1–2. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1928/b.) – KLEBELSBERG Kuno: Neonacionalizmus. *Nemzeti Újság*, 1928. január 29. 1–2. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1928/c.)

síthatóan, mint nemzetépítő program legyen a közélet meghatározó tényezője. A neonacionalizmus a háború előtti – több évszázados múltú – nacionalizmushoz képest új, mivel annak kettős célja: küzdelem az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben, továbbá a magyarosítás (a harc „a magyar állameszmének a beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart”) „tárgyalanná” vált. A magyar nacionalizmus – érvelt – elvesztette „legfőbb tartalmát és így a régi érzés elé új célokat kell állítani”.

Nyilvánvaló, hogy az *integrális revízió* (a történelmi Magyarország határainak helyreállítása) „aktív miniszter” részéről „magasabb tekintetből, az ország kára nélkül” szóba sem kerülhetett. Az viszont igen, hogy „művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval, *fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek*”. És ebben a törekvésben – folytatja Klebelsberg – „példaadó lehet számunkra az olasz nemzet, a Mussolini fasizmusának ugyancsak *megújuló nacionalizmusa*, amely – a katasztrófa felé vezető szocialista kísérleteken felülkerekedve – az ország kulturális és környezeti feljavítása, gazdagodása, a telepítés és hadseregfejlesztés terén ér el látványos eredményeket, hogy „Itália újból felvehesse Velence szerepét a Földközi-tenger keleti medencéjében, a Balkánon és a Levantén [...] a *fasizmus által megteremtett neonacionalizmus* jegyében”.⁸ [Kiemelések: S. J.]

Klebelsberg egy hét múlva írja, ugyancsak a *Pesti Napló*ban:

„A magyar nacionalizmusnak minden téren meg kell, hogy legyen a maga speciális programja. Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nivón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.”⁹

A hónap végén, a *Nemzeti Újság*ban programjának fogadtatására reagálva, egy mondat erejéig a neonacionalizmus külpolitikai vonatkozására is kitér: „[...] revíziós politikánk megújításaképpen annak lényegéhez az is hozzá tartozik [...] hogy a magyar hazafiságot, az ősrégi patriotizmust öntudatosan kitűzött olyan célok felé vezessük, amelyektől a magyar faj megerősödését és hazánk feltámadását várhatjuk.”¹⁰

Ottlik Új Hungária koncepcióját ennek az „ősrégi” patriotizmusnak a feltámasztására és újraértelmezésére építi. És emellett – ugyancsak klebelsbergi ihletésre – arra a határainkon túlra kisugárzó szellemi fölénytudatra, amiből Magyarország a trianoni államcsönkítés után sem engedhet. A saját térségrendezési doktrína hozzátartozik ehhez a szellemi fölénytudathoz. A háború utáni államrendről nagyhatalmi

⁸ KLEBELSBERG, 1928/a. 1–2.

⁹ Uo. 2.

¹⁰ Uo. 2.

doktrínák rendelkeztek. Ennek revíziójában, a szomszéd államok széthullása folytán átrendezendő közép-európai térségben – írja Ottlik – nyilvánvalóan nem reménykedhetünk, majd így folytatja:

„[...] a békeszerződések abszurditásainak felismerésétől a nagyhatalmak által kezdeményezendő diplomáciai akciót várni éppen olyan naiv dolog, mint amilyen együgyűség volt annak idején ölbe tett kézzel várni, hogy a hatalmak »belátása« vagy »elvhűsége« kergesse ki a cseh és a román martalócokat megszállott területeinkről, s megtartsa ott a népszavazást. A status quo változtatásának lehetőségeit »angol és olasz barátaink« támogatását magunk mögött tudva nem a nyugati világban, hanem itthon, saját portánkon, Nagy-Hungária területén kell felkutatnunk.”¹¹

Ottlik a neonacionalizmus külpolitikai ikerfogalmára, a neopatriotizmusra hagyatkozva véli megtalálni azt a rendezőelvet, amely politikai programként operacionalizálva alkalmas lehetne arra, hogy a Trianon utáni Kárpát-medence népei Új Hungáriában integrálódjanak. A neopatriotizmus a francia forradalom előtti, a nemzetállami fejlődést megelőző rendi államszerkezet patriotizmusának visszahozása a mába, a népek, nyelvek és kultúrák mai együttélési viszonyaira alkalmazható változatban. A Kárpát-medencére vonatkoztatva: a Szent István-i állameszméből kiinduló rendezési ajánlat az egykori Nagy-Hungária határain belülre került államrészek és népek (re)integrálódására a békés és autonóm együttélés jegyében. Ottlik szerint a francia forradalom nyomán kibontakozó nacionalizmus és az abból építkező nemzetállami törekvések ezt az együttélési rendet és uralmi viszonyokat borították fel. A „modem polgári osztály” és világnézete: a nacionalizmus uralomra jutása előtt ugyanis a patriotizmus tartotta együtt a nemzeteket és a nemzeteken belül élő népcsoportokat. „Magyarország például – írja, meglehetősen elnagyolt összegzésképpen – egységes nemzetállam volt egészen a 19. századig, annak dacára, hogy mai terminológia szerint lakossága körében mindig nagy számban éltek a »kisebbségek«.” Szerinte szó sem volt viszont arról, mintha az uralom a „többség birtokában” lett volna. Gondolatmenetét folytatva így megállapítja, hogy „az uralom, mint jól ismeretes, a kiváltságos rendek birtokában volt s ezek sorába felemelkedni teljesen egyenlő esélye volt a »többség« és a »kisebbség« gyermekeinek”. A „kiváltságos rendek s a Szent Korona tagjai pedig földesurak voltak és testületeikben területi közhatóságok hordozói”, így – mint írja – nekik „eminens érdekük volt tehát a nemzeti birtoktest: az ő domíniumuk területi integritását s a maguk közhatóságainak függetlenségét megóvni”.¹²

¹¹ OTTLIK, 1928. 1.

¹² Uo. 2.

A nacionalizmus a francia forradalom utáni – többségi uralmon alapuló – demokrácia fejleménye, amely magával hozta a nemzetalkotó többség és az abból kirekesztődött, nemzeti öntudatukra ébredő kisebbségek (nemzetiségek) közötti feszültséget. Így – olvashatjuk Ottlik kissé regényes fejtegetéseiben – „ahol többféle népnyelv »divatozott« egy országban, mely egyébként mindig egységes kultúrterület volt, a többség nyelvének kellett uralkodó nyelv rangjára emelkedni”. A „nemzetiségi kérdés” ebből következő „elfajulása” – kerületi Ottlik a további kényes kérdéseket – tehát nem a „feudalizmus” és a „magyar úri reakció”, számlájára írandó (mint ahogy azt például a századelő polgári radikálisai sulykolták – S. J.), hanem „a polgári demokrácia világnézeti gyökereiről fakadt” és ha „magyar urak állottak is” az élen, ez csupán azt mutatja, hogy „a magyar nemes urak ősi patriotizmusa legyőzte feudális hajlandóságait”, így ők „merő patriotizmusból nacionalisták lettek” és hajlandók voltak „haladni a polgári demokráciával”.¹³

Igaz ugyanakkor, hogy a patriótából – Ottlik szerint is – „szóvirágos” és „vitézkötéses” nacionalistává lett nemzetalkotó osztály létezése a vele együtt élő népek és kultúrák számára sérelmes volt. De – így a szerző – más nemigen lehetett. A magyar nacionalizmus ugyanis a Habsburg-dinasztiával ugyanúgy autonómiaküzdelmekbe kényszerült, mint a Szent Korona alá tartozó nemzetiségek nacionalizmusa vele szemben. A kiegyezést követően, miként megállapítja „a kormányzást irányító nacionalista szellem érthető módon igyekezett megvenni a réven, amit elvesztett a vámon” és „ha már nem számolhatott le” az uralkodóház igényeivel, e szellem „legalább is azon volt, hogy a szuverenitásban csonka magyar nemzetet bensőleg egységesítse, hogy biztosítsa magát a bécsi udvar »divide et impera« módszerei ellen”. Ezért lett azután vélekedése alapján „inkább negatív szellemű” a nacionalista kultúrpolitika, s ezért volt „sokkalta nagyobb gondja a nem magyaroknak, mint a magyaroknak a nevelésére”.¹⁴

Az ország Trianon utáni helyzetében viszont – érvelt tovább Ottlik – a magyar nacionalizmus nem lehetett ugyanaz, „mint volt a háború előtt a belső expanzió napjaiban”. Befelé tehát, neonacionalizmusként ez kapott hangot Klebelsberg minőségorientált, nemzeti értékeinkre és munkás hazafiságra összpontosító koncepciójában, kifelé eközben, neopatriotizmusként azt kell viszont belátni, hogy „Szent István

¹³ Uo.

¹⁴ „Természetes, hogy ez a tevékenység erősen extenzív lett az intenzitás rovására és hogy kormány és közvélemény egyaránt sokkal nagyobb súlyt vetettek a nemzeti eszme mellett való hangzatos hitvallásnak, mint a tartalmi értékek tényleges teremtésének példáira. A századeleji nagy magyar tehetségek jelentékeny részének kiszorulása a politikai peturbánkodásnak és dózsagyörgykedésnek különböző, sajnos, többé-kevésbé idétlen útjaira nem csekély mértékben ennek a körülménynek rovására írható.” Ld.: OTTLIK, 1928. 3.

hagyatéka nem kisebbsége és többsége, nem uraké és nem magyaroké csupán, hanem mindazoké, akiknek ősei a Kárpátok ölén nyugszanak”.¹⁵ Így azután ebben a „sorsközösségben ha a kirekesztő nacionalizmus fölénytudatát fel kell is adnunk, a befogadó neopatriotizmus kultúrfölénye megmarad, és abban a trianoni »mezsgyén« túlra szorult »testvéreink« – akik az elcsatolás folytán többet veszítettek, mint mi – ismét részesülhetnek”. Így tehát szerinte „nemcsak a róna vesztette el a bérceket, hanem a bércek is elvesztették a rónát”. Következésképp:

„Nincsen magyar földműves, aki annyit veszített volna, mint a tutajos, az arató, a drótos és ablakos »tót atyafi«. És bármit vittek is el tőlünk a magyar múlt monumentumaiból, még mindig mi jártunk jobban, mint erdélyi és felvidéki testvéreink, mert nekünk s egyedül nekünk maradt meg vigasztalásul Hungária csodás és megragadó történetének minden mély és örök igazsága és propagandaértéke. Thököly hiába harcolt a Felvidék szabadságáért, Rákóczi hiába pihen a kassai dómban: tótnak, ruténnek az ő nemes emlékülben lelkét fürdetnie nem szabad. Helyettük a Felvidék népének most már csak Ziskában [Žižkában] és Prokopban, legfeljebb, ha Jánosikban [Jánošíkban], a haramiában szabad a maga hőrszait tisztelnie. S vajjon az erdélyi nép jobban járt-e azzal, hogy most Báthory Istvánnak, Bethlen Gábornak világtörténeti dicsősége helyett Hora-Kloskával [Horea-Cloșcăval] és Avram Jankuval kell beérnie?”¹⁶

A koncepció történeti keretekbe ágyazásának gondolatsorát Ottlik autonómia-ajánlata követi, annak tudatában, hogy „tíz év alatt kegyetlenül nagyot fordult a világ” és a „Páter Familiasnak akkori fölényes [nacionalista – S. J.] helyzete helyett ma már legfölbjebb az idősebb testvér [neopatrióta – S. J.] szerepében vagyunk ott-hon”. Szerinte azonban azt is tudni kell, hogy „az új »kiegyezés« korántsem egyedül a mi érdekünk”, tudjuk, hogy ezt tudják „odaát” is.¹⁷ Ezek után Ottlik rendezési ajánlata országrészek és népcsoportok szerint:

„A horvátok számára a szerbekkel való együttélésnél előnyösebb lenne, ha Magyarországhoz ismét föderatív unióként csatlakoznának. Horvátország területe földrajzilag elkülönült egység, népessége csaknem homogén összetételű. Függetlenségi igényük maradéktalanul érvényesülhetne, és „minő más helyzet volna számukra

¹⁵ Folytatva az idézetet: „[...] akik véreztek vagy izzadtak ezért a földért s akiknek a nagyvilágon e kívül nincs számára hely, aki mind kevésbé érti immár az ellentéteket, amelyek magyart, horvátot, tót, erdélyi románt elválasztanak egymástól és mindinkább látja, hogy e népek szenvedéseiket csak egymás keblén pihenhetik ki és problémáikat csak egymás támogatásával oldhatják meg: hogy különválva legázolás, megalázás, nyomorult helota sors lehet csak az övék.” Ld.: OTTLIK, 1928. 4.

¹⁶ OTTLIK, 1928. 5.

¹⁷ Uo. 4.

a régi civilizált európai testvérrel élni ismét politikai közösségben, akinek nagyobb anyagi erejére bátran lehet támaszkodni, holott ma erkölcsileg és politikailag megalázva, anyagilag kizsákmányolva nyögnek a szerb »fajtestvér« uralma alatt».

A szlovákok („tótok”) Ottlik egyértelmű feltételezése szerint az autonómia programjával „boldogan térnének vissza az őshazába”. Az autonómia előnyeit ugyanis „a cseh dominancia alatti Csehszlovákiában” nem élvezik. Autonómiával garantált visszatérésük a magyar „szülői házba” nem lenne problémamentes, de „tárgyalásos alapon” megoldható. Felvidék/Szlovenszko népessége, eltérően a horvátok lakta területtől, nem homogén, „politikai és adminisztratív hagyományaik egyelőre nincsenek”. A „tót nemzetet” ugyanakkor szerinte „megilleti” az autonómiához való jog. Ennek pedig magyar részről egyetlen feltétele van: a kisebbségek jogainak „teljes biztosítása a kulturális vonatkozásokban” és a helyi (községi, megyei) adminisztrációban.

A magyar kisebbségi jogokra vonatkozóan Ottlik szerint ugyanakkor adódhatnak „nehézségek”, s ez „a benső, magyar-tót határvonal megállapításának problémája”. Közkeletű nevén, ez a Rothermere-vonal vagyis Lord Rothermere 1927 nyarán felvázolt, etnikai revíziót célzó koncepciója.¹⁸ Ez így egy eléggé egyértelműen meghúzható határvonal, amely Magyarország északi határát a döntően magyarok lakta területek vonaláig – a Rothermere-ről elnevezett „vonalgig” – javasolta kiterjeszteni. Az így létrehozott Szlovenszkonak és Kárpátaljának autonómiát helyezett kilátásba – Csehszlovákián belül. Az Ottlik cikkében jelzett „nehézségek” – kimondatlanul – éppen ebből adódnak. A „nemes lord” magyar ügyet felkaroló békerevizíós kampánya – jóllehet azt a közvélemény heves ünneplésben részesítette – a magyar revízió (távlati) céljaival kevésbé egyezett. Eszerint a „tót autonómiának” előbb-utóbb Nagy-Hungáriában, illetve annak itt kifejtett változatában: Új Hungáriában van a helye. Csakhogy ezt így, a Rothermere-kampányt övező közlekedés közepette, kínos lenne kijelenteni. Ottlik szót sem ejt a lord akciójának revíziós értékéről és az akció magyarországi fogadtatásáról. Inkább a túloldali merevséget emeli ki, amellyel „a tót vezérek állást foglaltak” Lord Rothermere akciója ellen, jelezve, hogy „Szlovenszko/Felvidék egészét a tótság jogos birtokállományának tekintik, már pedig arról viszont a magyarokat nem fogja meggyőzni senki, hogy az úgynevezett Rothermere-vonalon innen fekvő magyar többségű területek nem a szoros értelemben vett Magyarországot illetnék”. Ezután mindezt leegyszerűsítve foglalja össze:

¹⁸ Harold Sidney Rothermere lord, angol sajtómágnás, a *Daily Mail* c. lapban 1927. június 21-én „Magyarország helye a nap alatt” c. cikkében kiállt trianoni határok etnikai rendezése mellett. A cikk hozzájárult a kisantant államokkal kapcsolatos francia és angol–olasz nézetkülönbségek mélyüléséhez, Magyarországon heves revizionista kampányt, a kisantant – főleg Csehszlovákia – részéről fokozott ellenpropagandát váltott ki.

„[...] a túloldali magyarok ide tartoznak, de hát a tótok nem engedik őket. Ezt magyar részről meg kell értenünk, el kell fogadnunk, ugyanis [...] a mai Csehszlovákia keretei között éppen a szlovákok azok, akiknek nem lehet a határmenti magyar területekkel hozzájuk láncolt magyar tömegekről lemondaniok.”¹⁹

Amit pedig itt nem lehetett kimondani: Magyarországnak viszont egyelőre le kell mondania *róluk*. A magyaroknak (határon innen és túl egyaránt) meg kell érteniük ezen érvelés szerint, hogy „túloldali magyarjaink egyelőre jobb, ha (túszként) Csehszlovákiában maradnak”, és ott „tót testvéreinkkel” vállvetve, a magyar revíziós politika célját, „a cseh és szlovák együttlét és államalakulat szétbontását” szolgálják. Előnyösebb nekik, ha „a magyar részről beígért szlovák autonómia keretein belüli kisebbségként lesznek Nagy Hungária/Új Hungária részei”.

A koncepció ésszerű és távlatos. Kifejtése az előadásmód diplomatikusnak nem mondható stílusa és kordokumentum-értéke miatt érdemel tüzetesebb figyelmet. A „tekintélyes magyar masszák súlyos politikai nyomatéka” nélkül – folytatja Ottlik a szlovákok fentiekben vázolt merevségét „megértő” okfejtését – a „tótság teljesen reménytelenül elveszett bárány volna a cseh farkas gyomrában”:

„[...] A tót nép politikai nevelése tehát, mint eddig, egyelőre tovább is a felvidéki magyarság missziója marad: a különbség csak az, hogy míg a múltban e nevelés célja az volt, hogy a tótokat magyarokká formálja át, mai célja már az, hogy az öncélúság eszméjével hassa át őket és így ezzel voltaképp jó, öntudatos tótokat csináljon belőlük. [...] Azt hisszük azonban, hogy a helyzet teljesen megváltoznék a Felvidéknek [nem Szlovenszónak – S. J.] Magyarországhoz való visszacsatlakozásával. Mert akkor egyrészt azonnal megszűnnék a denacionalizálás veszélye, amely ma a tótságot fenyegeti s viszont a tót nemzet vezetőinek meg kellene gondolniuk, hogy a magyaroktól aligha lehetne követelni, hogy egy területet, amelyen legalább 40% magyar él, túlnyomóan zárt tömegekben, kifejezetten ismerjenek el tót nemzeti domíniumnak. [...] Mint látnivaló, ezt a kérdést is csupán a neopatriotizmus szellemének növekvő erejével lehet majd megoldani, amely minden nyelvi és kultúrsovinizmussal szakítva, nem »többségre« és »kisebbségre« tekint, hanem egy érdekei és történeti fejlődése szerint összetartozó lakosság teljes összességének békés és egészséges továbbfejlődését tartja szem előtt, gondolva a Szent Király mélyértelmű szavaira, hogy többet ér az a lakosság, amely több nyelven beszél, mint az, amely csak egynyelvű.”²⁰

A földrajzi kereteit és történelmét tekintve külön egységet képező Erdély jövőjét Ottlik a három ősi nemzetet integráló, független Transzilvánia helyreállításában látja. Az, hogy Transzilvánia ezt az „organikus fejlődéséből” következő státusát mikorra

¹⁹ Idézetek: OTTLIK, 1928. 7.

²⁰ Idézetek: OTTLIK, 1928. 7–8.

éri el, az „ma még” kérdéses, de „előbb-utóbb ennek be kell következnie” mégis, mivel Nagy-Románia részeként „függetlenedésének legfőbb akadálya egyelőre az, hogy az erdélyi román, ha kulturális tekintetben különbözik is regáti romántól, azzal mégiscsak egynemű, közös eredetű, az anyaországhoz joggal húzó nép”.²¹ A történelmi Magyarország „jellegadó nemzetiségeivel – mint tételelesen fel is sorolja – a tótokkal, horvátokkal, németekkel összehasonlítva, a románok alapvetően más kategória”.²² Erdélyben így a transzilvanizmusnál „a nagyromán imperializmus integráló hatása” egyelőre erősebben érvényesült szerinte, minthogy „az erdélyi románság vezetőiben van a legnagyobb ressentiment a magyar nemzettel szemben”. Ennek pedig vannak – jegyzi meg önkritikusan Ottlik – az erdélyi magyar elitet terhelő előzményei is: „[...] az »oláh« pásztor- és jobbágy nép tagadhatatlanul némi leki-csinylés és legfeljebb szánakozó jóakarattal tárgya volt a régi magyarok szemében”. Ezzel nincs tehát mit kezdeni, ki kell várni, hogy „előbb elhulljon a vezetők mai nemzedéke, amely a maga erősen kiépített lelki orientációját már nem képes teljesen megváltoztatni, fel kell nőni az új nemzedéknek, amely már az úrnak pozíciójában növekedvén, nem fogja többé magában fellelhetni az előző nemzedék élesen magyarellenes hangulatait, s viszont illő módon megtelik a regátbeli bitorlók elleni felháborodással”.²³ Az erdélyi román regáti románnal szembeni – nemzedékváltással („elhullás” folytán) betölthető – „úr” pozíciója: kulturális felsőbbbségtudat. Ugyanaz, amivel az 1918 előtti Erdélyben a magyarság és a szászág részéről románként szembeült.

Végül Kárpátalja/Ruszinszko helyzetéről: a Csehszlovákiához csatolt térség népessége régóta rászorgálna a szerződésbe foglalt autonómiára: „Egy pillanatig sem kétséges – jegyzi meg Ottlik – hogy Magyarország, amelynek az adott szó szentségéről, egészen »avult« fogalmai vannak, a csehek által aláírt, de határidő nélkül prolongált váltót, a Ruténföld népe által nyilvánítandó óhajnak megfelelően kész volna beváltani.”²⁴

²¹ OTTLIK, 1928. 8.

²² Ottlik felfogásában a horvátok „egyenrangú, bár ifjabb testvéreink”, a tót a csehekkel „fajrokon”, de másféle nép, akit a magyar – akárcsak a hazai német őslakosságot – „egyáltalán nem tekintette magától különböző fajtának, hanem mintegy a magyarság egy különleges, de nagyon talpraesett variációjának. Erre (sikeres asszimiláltságukra – S. J.) utal, hogy nemzetet jelentő nemesség nagy tömegeiben imponáló számban és jeles kvalitásokban volt a tótság képviselve.” OTTLIK, 1928. 8.

²³ OTTLIK, 1928. 8.

²⁴ Szarkasztikus utalás arra vonatkozóan, hogy 1919-ben a Párizs környéki Saint Germainben Ruszinszkonak biztosított autonómiakötelezettség teljesítését Csehszlovákia folyamatosan prolongálja. OTTLIK, 1928. 9.

HUNGÁRIA AZ EURÓPAI NAP ALATT

Ottlik Új Hungária-ajánlatában feltűnő, hogy miközben bő teret szentel a szlovák autonómiának, kevésbé kerül napirendre Horvátország, Erdély és Kárpátalja kérdése. Burgenland és Délvidék – ugyancsak a Szent István-i állam történetébe illeszkedő népei és életterei – viszont szóba sem kerülnek. Talán ez tűnhetett fel a francia követnek is, aki a cikket olvasva, úgy vélte, hogy „szerző gondolatai aligha állnak messze Bethlenétől”.²⁵ A kormányhivatalnok Ottlik igazodási készsége valóban szembe-tűnő, amiben korántsem a miniszterelnök tételes elvárásait kell látnunk, annál is inkább, mert a cikk írásának idején Bethlen nagy valószínűséggel ezúttal is – távol tartva magát a közélettől – szokásos nyárvégi (vadásziidényre áthúzódo) hosszú szabadságát töltötte inkepusztai birtokán. A politika szoros követése egyébként is távol állt a laptól. Az nyilvánvaló, hogy a *Szemle* – létrejöttétől megszűnéséig – a bethleni politika fóruma volt. Vezetői és szerkesztői ugyanakkor elvi irányításra törekedvén, a lapot – Bethlen megfogalmazásában: a „részletek” (szerzőre) „oktrojálását” mellőzve – afféle „tribune libre”-ként, amennyire lehet, mentesíteni igyekeztek a politikai szócsőszeretől.²⁶

Ottlik a „Gazda”²⁷ instrukciói nélkül is ismerhette azokat a „részleteket”, amelyek révén 1927–1928 folyamán tágult a mozgástér a Duna-medencei magyar revíziós érdekek érvényesítése előtt. Nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy a Mussolinival elmélyülő szövetség folytán, Magyarország olyan nagyhatalmi támaszhoz jutott, amit maga mögött tudva – ha hálás demonstrációkkal és nyilatkozatokkal nyugtázza is Rothermere határkiigazítási kampányát – valójában ennél jóval többet akarhat: Felvidék és esetleg Kárpátalja visszaszerzését, szlovák autonómia formájában. Az Új Hungária-ajánlatban ez a hangsúlyos elem. Szövetségben a kisantant fellazításában érdekelt Olaszországgal a magyar külpolitika merészebben és eredményesebben léphetett fel a főellenség Csehszlovákiával szemben. Ehhez még hozzájött,

²⁵ ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Osiris – Nemzeti Könyvtár 19. 2013. (a továbbiakban: ROMSICS, 2013.) 437.

²⁶ Bethlen István a *Magyar Szemle* 60 éves Szekfűt köszöntő emlékszámban: „[...] sohasem volt az a szándékunk, hogy eltekintve a főbb irányítástól, a magunk véleményét a részletekben is ráoktrojálni akarjuk a Szemle írói gárdájára. Hiszen a Magyar Szemlének sohasem lehetett az a célja, hogy akár a Szekfű, akár az én politikai nézeteimnek legyen a rivaldája, hanem inkább olyan „tribune libre”-féle akart lenni, ahol a közéleti kérdések emelkedett hangú, de szabad megvitatására adatik alkalom, amennyiben ennek a szabadságnak felhasználása összhangban áll a legfőbb nemzeti érdekek tízparancsolatával.” (*Magyar Szemle*, 1943. XLIV. köt. 226.) Részletesebben erről: SAAD, 1997. 28.

²⁷ Bethlen István elnevezése a *Magyar Szemle* szerkesztőinek és munkatársainak informális érintkezéseiben.

hogy a hagyományos Európa-politikájához visszatérő Anglia mindinkább hajlamosnak mutatkozott a Duna-medencében kizárólagosságra törő francia dominancia ellensúlyozására.

Az is nyilvánvaló volt, hogy a balkáni olasz befolyás erősödését Magyarország nem zavarhatja. A Nagy-Hungáriában is társállam Horvátország (magyar részről magától értetődő) független államisága melletti „kiállás” valójában olasz érdek: sérti a Szerb–Horvát–Szlovén államot. Ugyancsak az olasz barátságra tekintettel Vajdaság és Bánát hovatartozásának felemlegetése (egyelőre) nem célszerű, már csak azért sem, mert Bethlen a kisantant-„gyűrű” lazítása végett éppen Szerbia felé tapogatózott, amikor a Balkánon nyomuló Mussolini felől érkező kedvező ajánlatra reagálva, hirtelen Olaszországra váltott.

Burgenland státusára sem volt célszerű kitérni. A téma felmelegítése a nyugat-magyarországi sikeres területgyarapítás miatt, hét év múltán is osztrák érzékenységet sérthetett, ami azért sem volna szerencsés, mert egy jövőben várható osztrák–német szövetséghez, esetleg Anschlusshoz²⁸ csatlakozó olasz–magyar társulástól Kárpát-medencei magyar pozícióerősödés volt remélhető.

Erdélyt illetően Ottlik a független Transzilvániát vizionálja, a függetlenség közelebbi részletezésére (autonóm tartomány, föderatív állam?) azonban nem tér ki. Történetét tekintve, Erdély hovatartozása sohasem volt egyértelmű. Trianon utáni státusa szerint Románia szerves része. Az 1916-os antantígéret és a Vix-jegyzék demarkációs vonala készen kapott helyzet, Erdély Transzilvániaként is minden valószínűség szerint Romániáé marad. Ha ezt Ottlik nem hangsúlyozza is, jelzi, hogy a jövő Magyarországa, Új Hungáriába (jó ideig legalábbis) nem integrálható. Az erdélyi arisztokrata Bethlen sem gondolta ezt másképpen. Főleg az olasz részről érkező – Romániához közeledést szorgalmazó – nyomás játszott közre abban, hogy Erdélyről lemondott. Ekkor, reálpolitikai megfontolásokból és hallgatólagosan. Ugyanakkor Erdély „eleresztéséhez” már ekkor is súlyos – és román részről elfogadhatatlan – feltételeket támasztott: az optánsügyek rendezését,²⁹ területi igényeket (Erdély tör-

²⁸ Mussolini felvetésében: Dél-Tirol Olaszországhoz csatolása fejében. ROMSICS, 2013. 261.

²⁹ A trianoni békeszerződés kisebbségvédelmi rendelkezései lehetővé tették a román földreform során kisajátított erdélyi magyar birtokosok kártalanítását. Az ennek kapcsán felvetődött, 1922 óta húzódozó jogvitákban a felek egymás közt nem tudtak egyezségre jutni. Az optánsperек ügye 1927-től a Népszövetség tanácsa elé került. Ettől kezdve a tárgyalások nagyhatalmi a megoldásjavaslatokkal és a külpolitikai vonatkozásokkal terhelődtek meg. Az optánskérdés idővel a magyar–román viszony alakulásának – birtokrendezésen túlmutató – neurálgikus pontjaként foglalkoztatta a közvéleményt. Az optánsperекről a *Magyar Szemlében* ld.: 1927. I. köt. 113–120. és 178–182.; 1927. I. köt. 286–292.; 1928. II. köt. 85–91.; 1928. II. köt. 397–401.; 1928. III. köt. 42–48.; 1928. III. köt. 278–284.; 1930. IX. köt. 220–226.

ténelmi határain kívüli területekre), valóságos kisebbségvédelmet, a három nemzet svájci mintájú autonómiáját.³⁰

Első olvasatban Ottlik rendezési ajánlata – elnagyoltságával és diplomatikusnak nem mondható kitételeivel – egy „pályán kívüli” értelmiségi semmire sem kötelező gondolat kísérletének tűnik. A korabeli diplomáciai események (akárcsak a napisajtóban is követhető) háttérismereteinek fényében viszont a cikknek – patikamérlegen kimódolt súlypontjaival, elnagyoltságával, hangvételével együtt – határon innen és túlra szóló üzenete van. Jelzi: a háború utáni osztozkodás nagy vesztese számára is eljött az ideje annak, hogy bejelentse – Rothermere magyar revíziót felpártoló gesztusát parafrázálva: saját kezdeményezéséből is helyet akar magának az európai nap alatt. Ha úgy tetszik: Magyarország revíziós programjával be kíván sorolódni azok közé a revíziós, korrekciós javaslatok, Európa újjászületését vizionáló koncepciók közé, amelyeket a vesztesek és győztesek köreiből egyaránt befészkelődő aggodalom motivált, annak tudatában, hogy a kontinens biztonsága és békéje a békekötésekkel korántsem rendeződött.

A párizsi békeszerződéseket a nemzetközi politikai működési terében kezdettől fogva rossz érzések, nyugtalanító előérzetek, valamiféle geopolitikai *ressentiment* övezte. Európa – írja Teleki Pál a kontinens civilizációs rendeltetését és perspektíváit átfogóbb összefüggésekbe helyező tanulmányában – a Nagy Háború előtt is „rászorult már” a revízióra. Az, hogy a háborút követően, az „elvakultság pillanatában keletkezett békeszerződések revíziója” is előbb-utóbb bekövetkezik, mégis „csak mellékjelenség”, bármennyire fontos is a magyarságra nézve. Fontos és – mint folytatja – egyenesen „nélkülözhetetlen, előjáró követelménye az *általános európai revíciónak*, mert ezen az úton söpörjük el a természetes fejlődés útjából a békekötések által okozott romokat, de *nem elég*”. A legyőzöttek jogos szempontjait és követeléseit hangoztató revízió – még ha érvényesíthető (lenne) is, írja Teleki – önmagában nem mozdítja elő Európa rég esedékes revíziójának az ügyét. A korszakban – a háborús traumától nem függetlenül – terjedelmes köz-, szak- és szépirodalom, köztük történetfilozófiai bestsellerek (például Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*) taglalják, hogy Európa, mint az okcidentális civilizáció magtérsege, a végét járja.³¹ (Napjainkat

³⁰ Ld. ehhez: ROMSICS, 2013. 259–264.

³¹ Előreugorva az időben, annak érzékeltetésére, hogy a harmincas évek vége felé – a német expanzióval és az újabb háborúval szembesülve – az európai civilizáció elsüllyedését és mítosszá válását mennyire reális eshetőségnek látták a kortársak: „Ma abban a történelmi pillanatban leledzünk, amikor a meghódított földrészek sajátos kultúrája átüt a miénken... és ebben az óriási, hihetileg századokra kiterjedendő folyamatban »Európa« – ez a latin-keresztény-germán szellemi egység – lassan keveredve idegen elemekkel, ősi jellegében aláhanyatlak, de az egész világnak örökre fogja hagyni egykori magának emlékeztetőt: Európa mítoszá, amit a világ őrizni fog, mint ahogy Európa is őrizte a hellén-latin, a klasszikus hagyományt”. Ld.: FERDINANDY Mihály: Az egyetemes történet új

is áthatja ez a félelem.) Teleki civilizációnk lelki-szellemi revízióját várva, (ekkor még) abban bízunk, hogy „Európa természetes életösztönével” rá fog eszmélni, hogy „a sokat hangoztatott *háborús felelősséggel*” egy sokkal súlyosabb felelősség, a „*békéknek felelőssége áll*”.³² [Kiemelések: S. J.]

A békegarancia kulcsintézményének szánt Nemzetek Szövetsége (közkeletű nevén Népszövetség) létrehozását (1919) – elvileg legalábbis – a nagyhatalmak Európáért és azon túlmenően a világ békéjéért érzett felelőssége motiválta. A szervezet rossz előjelek, így a győztes európai hatalmak kelletlen közreműködése mellett, valamint az eszmét leginkább pártoló Wilson elnök (és vele az Amerikai Egyesült Államok) kényszerű kihátrálásával súlyosbítva, kezdte meg működését – írja Radisics Elemér, aki hivatali állásánál fogva a Népszövetség szakértőjének számított.³³ Az első éveket a békemű utómunkálatai, a leszerelés, a területigények rendezése, a kompenzálások, a határviták és végül a határok kijelölése töltötték ki. A Népszövetség tevékenységének ezt a szakaszát Radisics megfogalmazásában a „virágkor” 1925–1931 közé eső évei követték, amikor a szervezet, magára találva, kezdett megfelelni rendeltetésének. Ebben a hanyatlást, kiüresedést, és megszűnést (1940) megelőző fél évtizedben tört utat magának az a felismerés, hogy a háborús vesztesek gyengítésének koncepciója elhibázott és nagyrészt keresztülvihetetlen. A versailles-i békerendszer „karbantartása” során a Népszövetséget a háborús felelősség mellett – írja Radisics – egyre inkább „a háború megelőzésének, semmint a háborúokozók megrendszabályozásának a problémái érdeklik”.³⁴ A tagállamok magas szintű diplomáciai és szakképviselte, a német–francia–belga határ menti konfliktuszóna rendezése (locarnói szerződés, 1925) a nemzetközi bíraskodás szervezeteinek létrehozása, a legyőzötteket – így hazánkat is sújtó – a jóvátételi terhek csökkentése vagy elengedése fontos döntések voltak ebben a folyamatban.

A háború utáni Európában alig akadtak távlatosan rendezettnek, véglegesnek, belátható ideig nem veszélyeztetettnek vélt államhatárok, magukat biztonságos és mál-

kötetei. II. Középkor. *Magyar Szemle*. 1937. XXIX. köt. 333–334. Recenzió az Egyetemes Történet Magyar Szemle Társaság kiadásában megjelent középkor-monográfiájáról.

³² TELEKI Pál: Az európai probléma. *Magyar Szemle*, 1931. XI. köt. 218.

³³ „Clemenceau némiképp bizalmatlan volt a Népszövetséggel szemben, Orlando közömbös, Lloyd George szkeptikus. Viszont eredendő súlyos hibája volt a Népszövetségnek, hogy az amerikai nép megtagadta Wilson művét és az Amerikai Egyesült Államok kezdettől fogva kivonták magukat a tervezett együttműködésből.” RADISICS Elemér: A Népszövetség húsz esztendeje. 1920–1940. *Magyar Szemle*. 1940. XXXVIII. köt. (a továbbiakban: RADISICS, 1940.) 235. – Radisics Elemér (1884–1972) Budapesten és Párizsban diplomázott jogász, közíró, lapszerkesztő. 1920–1944 között a Magyar Külügyi Társaság igazgatója, az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának főtájkára, a *Magyar Külpolitika* szerkesztője.

³⁴ RADISICS, 1940. 235.

tányos körülmények között tudó népcsoportok. A Duna-medencére és Közép-Európára vonatkoztatva az új államrendet kísérő ambivalenciákat, így a „kisantant” térségstabilizáló képessége is folyamatosan kétséges volt. Okkal lehetett tartani attól, hogy a területrendezések a balkáni politikai földrengésövezetet (az európai kontinens XIX. század vége óta félt „Schütterzone”-ját) végül az egész térségre ki fogják terjeszteni: Közép-Európa egészét „balkanizálják”. Mind nyilvánvalóbb lett a francia hegemonia alatti európai béke törekvése. A hagyományos egyensúlypolitika angol képviselői kezdettől fogva féltékenyen és fenntartásokkal tekintettek a párizsi döntésekre. Mussolini Olaszországa – győztesek között a félig vesztes pozíciójában – a revízió mellett volt. Az Anschluss – már a húszas években biztosra vett – megvalósulása,³⁵ a német és a szláv veszély (a bolsevizmus nem kizárható térhódítása folytán) új (kockázatos) átrendeződések perspektíváival szembesítették a térséget.

Az új európai rend húszas évek második felében (a „virágkor” éveiben) megélénkült karbantartása mellett, a civilizációértelmezés igényével, a Teleki Pálhoz közel álló békefelelősség (mondhatni: Friedensschuldfraße) gondolkörében is születtek koncepciók. Végső soron ezek is a háború utáni elbizonytalanodás termékei: nagyívű Európa-értelmezések, az európai jövővel kapcsolatos professzionális és közirói felvetések, rendezési tervezetek, amelyekben a többféle kimenetelű európai jövő iránti érzékenység és egyben merész orientációkra kész nyitottság manifesztálódik. Például a később a német nemzeti szocialistákhoz sodródott Karl Anton Rohan herceg (Apponyi Albert sógora) 1923-ban Európa szellemi elitjének összefogására indított mozgalma a keresztény értékalapzatú Európa kulturális egységének kialakítása érdekében. Ugyanerre az időre tehető Coudenhove-Kalergi, „Páneurópa” mozgalma és kapcsolódó tervezete. Ide sorolható Aristide Briand és Frank B. Kellogg francia, illetve amerikai külügyminiszterek 1928-as – a kanti örök béke ihletésére létrehozott – békepaktuma, amelyhez a következő években ötvenkilenc állam csatlakozott és Briand 1929-ben a Népszövetség európai államainak kormányaihoz eljuttatott összehangolt gazdaságpolitikára, vámunióra épülő államszövetség-tervezete. A tervezet „Európai Egyesült Államok”-at vizionált, amely kései örökösének az Európai Unió tekinthető.

³⁵ A *Szemle* fiatal munkatársa ezzel, a nemzetközi fejlemények iránt érzéketlen országgyűlésnek címezve, talán nem függetlenül a Bethlen–Mussolini-tárgyalásoktól, amelyeken Bethlen az Anschluss-szal, mint ténykérdéssel számolt: „Az egeknek törő, hatalmas melódiára talán nem lettek figyelmesek az országgyűlés tagjai, amely közvetlen szomszédságunkból, a Lajtán túlról, a lágy és érzelmes Schubert akkordok szárnyain váratlanul röpítette szét a meghökkent világnak a Németbirodalom és Ausztria népének azt a törhetetlen akarát, hogy a jövőben egyetlen hatalmas s fajilag, politikailag, szervezetenleg egységes állam keretei között akarnak eleget tenni a német nép világtörténelmi hivatásának.” ANTAL István: Az „Anschluss” és mi. *Magyar Szemle*, 1928. III. köt. 381.

A *Magyar Szemle* évfolyamaiban esszék, jegyzetek és ismertetések sora taglalja a háborús felelősség, (a német nyelvű irodalomban is bőven pertraktált Kriegsschuldfrage) kérdéskörét, de számról számra követhetően még több, nemzetközi kitekintésű cikk foglalkozik az etnikai és egyéb feszültséggócokkal, (háborús) erő-tér-átrendeződésekkel, területi igényekkel, békéltetésekkel, határviszályokkal és garanciákkal, veszélyes szövetségkötésekkel. Egyszóval, a békefelelősségnek azokkal a hónapról hónapra felmerülő, évről évre áthúzódó kérdéseivel, amelyeknek napi aktualitásuk folytán – kevés kivétellel – nem sok közül volt az Európa-revízió Teleki Pál részéről kíváncsúnak tartott civilizációtörténeti perspektívájához. Ottlik sem ezzel az igénnyel írta cikkét, jóllehet a Duna menti térség átrendezését célzó Új Hungária korrekciós tervetnél nagyobb ívű vállalkozásnak tekinthető. Konceptiója, ha az Európa-revízió nemzetközi hírű vízióihoz viszonyítva – már csak kisállami eredeténél és regionális jelentőségénél fogva is – kevésbé ismert, mégis ezeknek a tervzeteknek a sorába illeszkedik: az európai békefelelősség-irodalom terméke.

SAJTÓVISSZHANG

Az Új Hungária-konceptió sajtóviSSzhAngjának összefoglalása előtt érdemes kitérni Gratz Gusztáv nemzeti, nemzetiségi és kisebbségi kérdéskört tárgyaló, hosszabb esszéjére,³⁶ amely – egyfajta „körön belül” megfogalmazott reakcióként – a *Magyar Szemle* 1928. októberi számában jelent meg. Ebben Gratz ugyan csak egyszer említi meg (a kezdő publicistának szóló elismerő jelző kíséretében) Ottlikot és cikkét, írása nyilvánvalóan az Új Hungária történetpolitikai és stíláriS hiányosságainak korrekcióját szolgálja. Nehéz eldönteni, hogy cikkét Ottlik kinek-minek szánta: vajon a szomszédoknak szóló ajánlatot vagy a hazai és a határon túli közvélemény tesztelési szándékát lássuk benne. A „félvad oláhokra” és „tót testvéreinkre” vonatkozó lenéző-atyafizáló kitételeit olvasva, ajánlatként legalábbis diszfunkcionálisnak tekinthető. Mindenesetre jócskán rászorul a tekintélyes és politikai kérdésekben professzionális Gratz³⁷ kiegészítéseire és ajánlathoz illőbb hangvételére, gesztusaira,

³⁶ GRATZ Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. *Magyar Szemle*, 1928. IV. köt. (a továbbiakban: GRATZ, 1928.) 185–198.

³⁷ Gratz Gusztáv (1875–1946): jogász, köz- és szakíró, politikus, felsőházi tag. 1900–1904: a *Husadik Század* folyóirat szocialista és polgári radikális fordulatát követően a konzervatív-liberális-nemzeti *Magyar Társadalomtudományi Szemle* munkatársa. Alkotmánypárti majd munkapárti képviselő. Rövid ideig pénz-, majd külügyminiszter (Esterházy-kormány: 1917, Teleki-kormány: 1921). A Teleki-kormány idején legitimisták egyik vezetőjeként részt vett a második királypuccs előkészítésében. 1924-ben Bleyer Jakabbal megalakították a Magyarországi Németek Közművelődési Egyesületét. A *Magyar Szemle*-ben 29 írása jelent meg.

amelyek „a velünk egy évezreden át együtt élt népeknek, de talán másoknak is, vonzóvá tehetik a velünk való szabad egyesülést”.³⁸

A Duna-medencei népcsoportok hova- és összetartozását illetően Ottlik és Gratz megközelítése azonos. Mindkettejüknél a népek történetének és élettereik történeti státusának különállása és egyúttal integráltsága folytán alakuló rend: az autonóm egységeket (patriákat) és kötődéseket (patriotizmusokat) integráló állam perdöntőnek ítélt rendje. Ottlik meglehetősen elnagyolt fejtegetéseiben ennek a rendnek – múlt századi nacionalizmusok miatt – máig megoldatlan konfliktusgócokhoz vezető felbomlásával és patriotizmus jegyében véghez vihető újjárendezésével foglalkozik. Gratz esszéjében a hangsúly a történelmi magyar állam évezredes rendjén van, amely a mai kisebbségjogi követelményeket századokkal megelőzve biztosította az itt élő népeknek, hogy „abban az országban, amelyben élnek, jobban érezzék magukat, mintha másutt élnének”.³⁹ Nagyívű áttekintésében ennek történeti bizonyítékai közül szemelget a Szent István-i intelmekről, Werbőczy Hármaskönyvén, a bécsi békekötés (1606) kiváltságokat éppen hagyó rendelkezésein át, a múlt századi nemzetiségi mozgalmak koráig. Ez komoly kihívás elé állította a saját nemzeti-állami önrendelkezéséért is küzdő, ugyanakkor – az osztrákokkal történt kiegyezés utáni évtizedekben – a területén élő népek szuverenitástörekvéseivel is szembesülő magyar államot. Kevés idő adatott a nemzetiségi kérdés rendezésére, írja jó meglátással Gratz:

„Ha Anglia egy teljesen hasonló problémának megoldására száz évet fordított nem lehet rossz néven venni Magyarországtól, ha félannyi idő alatt nem tudta azt megoldani. Nincsen kizárva, hogy a dolgok rendes lefolyása esetében a magyar politikai gény meg találta volna e kérdés elintézésének olyan módját, amely megfelelt volna úgy a nemzet régi, Szent Istvánra visszavezethető hagyományainak, mint a nemzeti kisebbségek kívánalmainak.”⁴⁰

A dualizmus időszakát bemutató fejtegetéseiben Gratz a magyar „politikai gény” legjobb hagyományait: Deák Ferenc horvátok számára a szabad elhatározás fehér lapját nyújtó ajánlatát, Eötvös József nagyvonalú egyház- és iskolapolitikáját, Mocsáry Lajos nemzetiségi autonómiát követelő röpiratát, Tisza István nemzetiségekkel kiegyezni kívánó törekvéseit emeli ki. Nem tagadhatók ugyanakkor a magyarosítás – Tisza István által „tyúkszemre lépésnek” nevezett – túlkapásai sem, amelyek egyébként a mai sérelmekkel összevetve, szinte eltörpülnek. Ennek dokumentálása végett Gratz bőven idézi az osztrák–magyar időkben is aktív politikusok,

³⁸ GRATZ, 1928. 185.

³⁹ Uo. 186.

⁴⁰ Uo. 187.

Szvetožár Pribicsevics horvátországi szerb, Andrej Hlinka szlovák, valamint erdélyi származású román politikusok Vajda Sándor (Alexandru Vaida-Voevod) és Maniu Gyula (Iuliu Maniu) közéleti megnyilvánulásait, annak bizonyítására, hogy népeik helyzetét, érdekérvényesítési esélyeit tekintve előnyösebb volt a magyarokkal szövetségben (horvátok), illetve nemzetiségként (szlovákok és románok) együtt élni, mint ez alól a kötelék alól felszabadulva, az utódállamok keretei között. Ha történelmi lehetőség adódik rá, nem zárható ki a leválasztott felek visszatérése, amennyiben a befogadó fél is visszatér legjobb hagyományaihoz. Gratz tanulmányát a következőképpen zárja:

„Magyarország – egy ízben a legnehezebb kérdések egyikét, a horvát kérdést, úgy oldotta meg, hogy fehér lapot adott a horvátoknak, reájuk bízva, hogy miként akarják Magyarországhoz való viszonyukat rendezni. Ha az események úgy fordulnának, hogy a jövőben azok közül a népek közül, amelyekkel évszázadokon át együtt éltünk, bármelyik is oly célból kívánná igénybe venni minden nemzetnek elidegeníthetetlen önrendelkezési jogát, hogy ismét Magyarországhoz közeledik, akkor a magyar nemzet kétségkívül másodszor is követni fogja Deák Ferenc bölcs példáját és szintén fehér lapot fog nekik átnyújtani, hogy ők állapítsák meg azokat a módokat, amelyek mellett a magyarsággal való, hosszú ideig annyira bevált együttműködés újra felvehető legyen. Akár el fog következni ez az idő, akár nem: át kell formálni az egész magyarság gondolkodását abban az irányban, amelyben a fent idézett kiváló magyar államférfiak gondolkodása is átformálódott. Ha ez az átformálódás nem sikerülne, ha nem tudnánk visszatérni, zavaros idők után, arra az útra, amelyet a magyar géniusz e téren évszázadokig sikerrel követett, akkor le kellene mondanunk a jövőnkbe vetett minden reményről.”⁴¹

Mint várható volt, Ottlik tervezete és Gratz konciliáns hangvételű cikke a szomszédos országokban nem váltott ki különösebb izgalmakat: a horvátok nem reagáltak, csehszlovák és román oldalról részint közöny, részint rideg és ironikus elutasítás volt a válasz. A megszólított román politikusok (a háború előtt a magyar parlament képviselői) visszautasították, illetve kontextusba helyezték Gratz által idézett megszólalásaikat. A sajtóvisszhang a *Magyar Szemle* 1929. januári számában megjelent összegzése röviden ezekre is kitér.⁴² A teljes körű áttekintés tanúsága szerint az Új Hungária-tervezet itthon sem robbant: nem váltott ki hónapokon át folyó polémiát. Feltűnő, hogy szerzője nevét alig említik. A reagálások a kormánypárti vagy ahhoz

⁴¹ GRATZ, 1928. 197–198.

⁴² *Magyar Szemle*, 1929. 72–77. A határon túli sajtóvisszhangra vonatkozóan l. a *Venkov* c. cseh és az *Universul* c. román lapok reagálásának összefoglalásait. Uo. 75.

közel álló lapok⁴³ részéről a bethleni kül- és kisebbségpolitika tiszteletköroesen gondolatszegeny méltatására, az ellenzékiek közül a *Reggel*, ugyanennek nem túl invenciózus elítélésére szorítkoznak.

A jobboldali kormányellenzék lapjai viszont érdemi reagálásokkal álltak elő. Szerkesztőik számára Ottlik és Gratz írásai alkalmat adtak arra, hogy mérlegre tegyék a bethleni kül- és kisebbségpolitika koncepcionális alapjait, szándékolt és valóságos hozamát. A *Magyarság* – Milotay István lapja – három cikkben foglalkozik a neopatriotizmus szellemében megújítandó revíziós politikával. Milotay a lap október 7-i számának vezércikkében – a Rothermere-akcióra utalva – arra figyelmeztet, hogy önámítás abban bizakodni, hogy a külső propaganda sikere, a revízió felkarolása az ügynek megnyert nagyhatalmak részéről arra indítja majd az elszakított nemzetiségeket, hogy a magyar viszonyok közé visszavágyjanak. Ennek két feltétele lenne: határainkon túlra tekintve olyan múltszemlélet, amely „a határok kiigazításával párhuzamosan revízió alá veszi nemzetiségi testvéreinkkel szemben a múltban elkövetett politikánkat” és olyan belpolitika, amely határainkon belül hozza létre „azt az új Magyarországot [Új Hungáriát – S. J.] amelybe visszavágyhatnak, jobban, mint a régibe, sőt, amely szabadság, politikai, kulturális és anyagi boldogulás tekintetében többet kínál nekik annál is, amit új hazájukban fölszabadító testvéreiktől elvesznek”. A jövőben egy újabb, erőszakos határrendezés sem zárható ki vélekedése szerint: „Arra az esetre sem lehet más politikánk – írja tehát Milotay – ha valamely európai konfliktus jóvoltából fegyveres visszafoglalás nyomán kerülnének vissza hozzánk az elszakított területek, nemzetiségi testvéreinkkel együtt”.⁴⁴

Három nap múlva, az új magyar kisebbségpolitikáról „G” szignóval aláírt vezércikket közöl a lap, a cikkben kifejtett gondolatoktól részben elhatárolódó szerkesztői megjegyzés kíséretében. A kolozsvári illetékességű szerzőben, akit a szerkesztő az „erdélyi magyar közvélemény vezető tényezőjeként” azonosít, a marxista szellemiségű *Korunk* című folyóiratnál ekkoriban társszerkesztőként működő Gaál Gábor valószínűsíthető. (Ha így van: az egykori tizenkilences kommunár és kommunista emigráns szerepeltetése a szélsőjobb lapban Milotay szerkesztői nagyvonalúságát dicséri.) G. a *Magyar Szemle* cikkeire utalva leszögezi, hogy ha a határrevízió kérdése egyelőre teoretikus kérdésként vethető is fel, két tanulssággal bizonyára szolgálhat: Magyarország „nem támaszthatná fel régi nemzetiségi politikáját, és nem utánozhatná a mai utódállamok kisebbségi politikáját”. A történelmi Magyarország nemzetiségi politikáját, még ha az kedvezőbb volt is az érintettek számára, mint az

⁴³ *Budapesti Hírlap*, a katolikus *Nemzeti Újság* és ennek ifjúsági fóruma, a *Vox Academica*, a liberális *Pester Lloyd*, a magyarországi németek lapjai: a *Sonntagsblatt* és a *Neues Politisches Volksblatt*.

⁴⁴ MILOTAY István: Új Magyarország felé. *Magyarság*, 1928. október 7. 1.

utódállamok kisebbségpolitikája a határon kívül került magyarok számára, G. szerint „az *emberiség egyhangú akarata* temette el”. És ez a (köz)akarat „nemzetközi érdek alá helyezett, és pontosan körülírt kisebbségi jogrendszert ültetett helyére, amit a *legyőzött államok is szívesen fogadtak* [Kiemelések: S. J.], és azóta elszakított fajtestvéreik védelmét a rája való hivatkozással igyekeznek ellátni”.⁴⁵ Milotayt bizonyára nem a fenti kijelentések motiválták a cikk közzétételére, hanem G. győztes és legyőzött államok *közös válságát* és *felelősségét* részletező fejtegetése, amelyben a szerző – mindennapi tapasztalati révén – mégis az utódállamok, s azok körén belül Románia katasztrofális és brutális kisebbségpolitikája kerül terítékre.⁴⁶ Visszatérve a revízió – elméletben felvethető – kérdéséhez: G. szerint, ha az valamilyen formában megvalósulna, akkor a magyarok már ma is olyan helyzettel szembesülnének, amelyet nem boríthatnak fel. Akkor lenne szükség Deák „fehér lapot” nyújtó nagyvonalúságára és az eötvösi toleranciára. Az utódállami mindennapokkal számolva: az agrárreform, az iskola- és művelődésügy terén végbement változások elfogadására, az ipari és kereskedelmi vagyron eltolódásaival szembeni mérsékletre, az anyaországba kerültek repatriálásával adódó megoldások keresésére. Az etnikai revíziót vagy a történeti alapú reintegrálódást akkor tudják elfogadni visszakerülő népcsoportok „ha egy nagyobb gazdasági és szellemi művelődéssel ragyogó, demokratikus szabadságot és egyenlőséget, kulturális önrendelkezést és gazdasági boldogulást jobban biztosító államba léphetnek át a rosszabb maiból”.⁴⁷

A következő *Magyarság*-cikk névre szóló kritika a lap december 21-i számában, Bajza József akadémikus tollából, aki, mint a horvát nyelv és irodalomtörténet tanára, meglehetősen érdes hangvételű szakértői észrevételeket fűz Ottlik és Gratz esszéihez. A kisantant államai – írja Bajza – sok bajjal küszködnek, a kisebbségi magyarság és a „felszabadított régi kisebbségek” egyaránt elégedetlenek. Ez korántsem jelenti azt, hogy alig várják a visszatérést, mert „mi azt innen úgy szeretnénk”. Saját akarat híján, „lelki hajlandóság nélkül” ez nem megy. Főleg akkor nem, ha az anyaországból kiinduló törekvés ugyanazt a koncessziós politikát folytatná, amely egyszer már csődöt mondott. Különösen visszatetsző lehet a túloldalon, ha ez még fölényes hangvétellel is megterhelődik. Bajza szerint különösebb új elem nincs Ottlik Új Hungária ajánlatában: „[...] koncessziókat ajánl a nemzetiségeknek, mint Tisza

⁴⁵ Idézetek: G. [GAÁL Gábor?]: Új kisebbségi politika. *Magyarság*, 1928. október 10. (a továbbiakban: G. 1928.) 1.

⁴⁶ „Képtelenek szerzett területeiket egyesíteni, állandóan magasabb gazdasági, közművelődési és jogi intézményeket rombolnak. Folytonosan gyöngítik a békeszerződések alapjait, elsősorban azzal, hogy a kisebbségi egyezményt megcsalják, és így harácsolts területeiknek egyetlen erkölcsi alapját, a wilsoni pontokból folyó jogcímeket semmisítik meg.” Uo. 1.

⁴⁷ G. 1928. 1.

István és annyi más régi politikus, csak nagyobbakat, mint azok”. Nem az a baj, mint Bajza rámutat, hogy különbözőek a „megajánlott” autonómiák, hanem az, hogy bizonyos ismérvek alapján Ottlik „egyoldalúan véli az autonómiák mértékét megállapítani”. Ami pedig a hangvételt illeti:

„Én nem tudom, szorul-e a tót nép nevelésre vagy nem, de azt tudom, hogy nincs civilizált nemzet, mely idegen dajkákat szívesen látna. A tót nemzet politikailag bizonyára érettnék tartja magát. Ha nem az, nevelését majd elvégzik saját vezetőemberei. Nekünk, ha a tótokat meg akarjuk nyerni, úgy kell őket vennünk, ahogy vannak. Semmiféle koncessziót, autonómiát nem kell nekik ajánlanunk, hanem arról kell őket meggyőznünk, hogy a Szent Korona testén belül jobb helyzetük lesz, mint bármilyen más államszervezetben, hogy az új Nagy-Magyarországon minden jogos törekvésüket teljes mértékben kielégíthetik, hogy új hazát mi velük egyetértésben, az ő érdekeik és vágyaik honorálásával akarjuk közös munkával megteremteni.”⁴⁸

Ennyit az ambiciózus fiatalemberről. Bajza a más súlycsoportba tartozó Gratz Gusztávot sem kíméli, legalábbis, ami a horvátokkal szembeni magyar nagyvonalúság történeti hitelességét illeti:

„Horvátországnak a magyar törvények szerint is országgyűlése volt. A fehér lap – sajnos – legenda. Az igazság az, hogy Horvátország 1867-ben egyszerűen átutaltatott Magyarországba, anélkül, hogy ebbe a horvát nemzet beleegyezett volna. A horvát-magyar kiegyezés úgy jött létre, hogy Rauch Levin báró bán rendeleti úton választójogot és kerületi beosztást oktrojált, a választásokat erőszakosan folytatta le, és az ily módon kialakult többség saját házszabályai megsértésével szavazta meg az uniót.”⁴⁹

A kisebbségi kérdésekben szaktekintély Bajza kritikáját – már csak Gratz renoméjának védelme miatt is – a szerkesztőség nem hagyhatta szó nélkül. A szerkesztői megjegyzés és a levélváltás Bajzával⁵⁰ inkább békítő-békülő, mintsem támadó hangvételű, és a lap integratív szellemiségére utal, hogy Bajza professzort – amíg annak egészsége engedte – igyekeztek bevonni a *Szemle* munkatársai körébe.⁵¹

„Bohózatba illő”, „neotalmudista bogarászó buzgalom” terméke, „lombikban főzött homunkulusz” – sorolhatnám tovább a jelzőket és azonosító szókapcsolatokat,

⁴⁸ Idézetek: Neo-patriotizmus? *Magyarság*, 1928. december 21. 1.

⁴⁹ Uo. 1.

⁵⁰ Új Hungária felé. Sajtóvisshang. Összefoglaló OTTLIK László: Új Hungária felé c. értekezésének sajtóvisshangjáról. *Magyar Szemle*, 1929. V. köt. 76. – SZAMOSVÖLGYI Gábor: Új Hungária felé. 1. Egy nem várt visshang a neopatriotizmus gondolatához. 2. Bajza József nyilatkozata. 3. ki munkatársunk megjegyzései. *Magyar Szemle*, 1929. V. köt. (a továbbiakban: SZAMOSVÖLGYI, 1929.) 72–77.

⁵¹ Az 52 éves korában elhunyt neves szlavistának öt cikke jelent meg a folyóiratban.

amelyekkel Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az *Előőrs*ben⁵² a neonacionalizmust és annak „testvérkéjét”, a neopatriotizmust minősíti. A kormányzat szélsőjobb ellenzékének vezéralakja, Szabó Dezső-i fordulatokban bővelkedő cikkében az Új Hungária-koncepció alkalom és ürügy az évtized végi „neozás”-divat és a „Bethlen István gróf, Kornfeld Móric báró és Szekfü Gyula nevével fémjelzett havi szemle” lejárására,⁵³ és azon túl a kormányzati működés és stílus: „a mai kelletlen álparlamentarizmus és piszlicsárdiktatura” szellemi kivégzésére. Az, hogy az ő évekkal ezelőtti figyelmeztetését ez a kurzus „új” gondolatként próbálja a közvélemény részévé tenni, a publicistát különösen felháborítja:

„[...] jó lélekkel mondhatom, hogy annyi bölcsességet már jóval az összeomlás előtt, még kint a harcvonalon, géppuskáim mellett is szedtem magamba az eseményekből, hogy beláttam: új nemzetiségi politikára kell áttérnünk s ezt nyíltan meg mertem mondani a Budapesti Hírlap hasábjain már akkor, mikor még Klebelsberg gróf másik arisztokrata társának, báró Sztterényi Józsefnek horvátországi magyar állomásfeliratai jelentették a hivatalos hazafiság és hazafias bölcsesség megkövetelt fokát. [...] Hányszor vágtuk a fejéhez az előttünk járt nemzedéknek: ereszettetek volna inkább szabadjára minden életre képes és életre vágyó és életre érdemes népi erőt kicsinyes, csak látszatos, horizonttalan, osztrákos szó-imperializmustok helyett, melynek árnyékában elsősorban és leginkább a magyar faj sorvadt el: bizony, bizony ma a magyarság más erőt vihetne, más presztízst és más reményeket a reintegrálódásért vívandó küzdelmekbe!”⁵⁴

Azért sem új ez az Új Hungária és neopatriotizmus, mert „feltűnően hasonlít Jászi Oszkár Keleti Svájcháoz” – állapította meg Bajcsy-Zsilinszky. Hogy mindkettő föderációban gondolkodik, az elfogadható, de hogy mindkettő „fajfölötti”, „mechanikus premisszákból indul ki”, az „súlyos hiba”. Az egyetlen mentsége a „Bethlen-féle” változatnak a két koncepció közötti egyetlen különbség: nevezetesen az, „hogy ezt

⁵² BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Neopatriotizmus? *Előőrs*, 1928. október 14. (A továbbiakban: BAJCSY-ZSILINSZKY, 1928.) 1–3.

⁵³ „Egyszer csak kinyílik a Magyar Szemle ajtaja, s az új hitnek egy még föl sem szentelt novíciusa sugárzó arccal adja tudtára mindeneknek: »Örvendeztetek, az egyesztendő nagy- jövőjű Neonacionalizmusnak imé testvérkéje született, ott ring a bölcsőben, a neve: Neopatriotizmus« A papi férfiak – újságírók, professzorok, magántudósok és közéleti nagyságok – ütemre csapnak a homlokukra, mondván: »Ó, hogy ez nekünk nem jutott eszünkbe!« A hívők arca szélesre derül: hát persze, hogy csak ez hiányzott. A magyar milliók feje pedig egyszerre föl szabadul a gondok másik felétől is, miután az elsőt már régen elfújta a neonacionalizmus. És derűsen kezd kongani fejekben és újsághasábjakon az új szó, név, eszme: neopatriotizmus, neopatriotizmus. Majd két szólamra: neopatriotizmus, neonacionalizmus. S egyszerre csoda történik: a Nemzeti Bank elnöke a haját tépi, hogy semmit sem tudván a patriotizmus születéséről felemelte a kamatlábat.” BAJCSY-ZSILINSZKY, 1928. 1–2.

⁵⁴ Uo. 2.

a neopatrióta új Hungáriát jó magyarok gondolták el, a Keleti Svájcot pedig a magyarsággal szemben, ha nem ellenséges, legalább is indifferens kultúrsznobok, idegenek”. De a konstrukció ezzel együtt is elfogadhatatlan. Saját koncepcióját felvázolva Bajcsy Zsilinszky egy „lazább szerkezetű, új Nagymagyarország” létrehozását két előzetes (inkább szólamszerű, mint konkrét) feltételhez köti fejtegetéseiben:

„[...] ha 1.) lehetőleg még a reintegrálódás előtt, de legkésőbb azzal egyidejűleg a magyarság kiépíti a maga külön, faji életszerveit, melyek teljes védelmet, szabad fejlődést, teljes érvényesülést biztosítanak a magyarság minden eleven erőinek és képességeinek; ha 2.) az új nagymagyar állam – legyen akár Hungária – lazább népi tagoltsága fölé e népek együttélésének organikusabb, a mainál sokkal tökéletesebb gazdasági és szociális harmóniáin fölépülő, felsőbbrendű egysége boltozódik.”⁵⁵

Az a fulmináns indulat, amivel Bajcsy-Zsilinszky az Új Hungária kapcsán neki-rontott Bethlen kormányzati rendszerének, nem váltott ki különösebb megrökönyödést a *Szemle* köreiben. Ismerős volt, hozzá is szoktak, a sajtóviSSzhangot áttekintő összegzésben, különösebb minősítés nélkül, pár sort idéztek belőle. Egy Ausztriából érkezett, nyilatkozatszerű rövidséggel írt szerkesztőségi cikk viszont a kedélyeket érezhetően felborzolta, címe: A „neopatrióta” Magyarország. A cikk a *Das Neue Reich* 1928. október 27-i füzetében jelent meg. A „k i” szignóval jegyzett sajtóviSSzhang-összesítésben (1929. január) nincs szó róla. A következő számban „Egy nem várt viSSzhang a neopatriotizmus gondolatához” címmel, elhatárolódó megjegyzés kíséretében, Szamosvölgyi Gábor ismertette „k i” Bajza Józseffel folytatott levélváltásával kiegészítve. Ebből kiderül, hogy az egyébként német birodalmi ambíciókkal rokonszenvező lap szerkesztőjét aggodalommal tölti el, hogy a magyarok – Mussolinivel a háttérben – újra igényt tartatnak a Kárpát-medencei dominanciára. Nem valószínű, idézi Szamosvölgyi az osztrák szerzőt, hogy „az itt [az Új Hungária-ajánlatban – S. J.] hízelgően felhívott népek ezeknek a csábításoknak engednének”. Sokkal inkább „át fogják látni” ugyanis „az ő egykori»uraiknak« leplezett miniatűr imperializmusát”. De, ami a legrosszabb a szerző szerint, az az, hogy „effajta követelések által újra az elégedetlenség elemeit viszik be nemcsak Délkelet-Európába, hanem általában Európába is”.⁵⁶

Láttuk: Ottlik Kárpát-medencei rendezési terve Burgenlandot, mint az osztrák-magyar viszony neuralgikus térségét meg sem említi. Az osztrák lap viszont azzal indítja hozzászólását, hogy: „Kevéssel ezelőtt gróf Bethlen egy, a nyilvánosság előtt mondott beszédében Burgenland visszaadását követelte Magyarországnak”.⁵⁷

⁵⁵ Uo. 2.

⁵⁶ SZAMOSVÖLGYI, 1929. 169.

⁵⁷ Uo.

Bethlen október 12–14. között kormányzati notabilitások és Herczeg Ferenc kíséretében látogatást tett Nyugat-Magyarországon. Az alkalmat ehhez az 1921. október 13-án megkötött velencei egyezmény és annak diplomáciai sikere adta: a Sopronban és környékén lehetővé tett népszavazás, amelynek eredményeként a vegyes anyanyelvű térség egy része Magyarországhoz csatlakozhatott. Az élénk sajtóvisszhangot kiváltott látogatáson Bethlen Burgenland „visszaadásáról” nem ejtett szót, de sorrendben: nagycenki, balfi és soproni beszédei bőven adtak alkalmat találgatásokra itthon és okot az aggodalomra osztrák szomszédainknál. *Nagycenken* – az uralkodóházzal rendezett viszonyt szorgalmazó Széchenyi István példájára sűrűn hivatkozva – Bethlen ünnepi beszédbe szőtt, *alkotmányjogi reformot* helyezett kilátásba. Rejtélyes politikusi habitusának megfelelően⁵⁸ talányos megfogalmazásban, amelynek legitimista és szabad királyválasztói olvasatban egyaránt és egyszerre lehetett aggodalomra okot adó, és bizakodást keltő olvasata, de értelmezhették újabb házszabályrendezésként vagy figyelemelterelésként a gazdasági nehézségekre. Nyugati szomszédunknál akár legitimista „nyomulást” is kiolvashattak belőle. *Balfon* a német nyelvű köszöntésre németül válaszolva Bethlen kiemelte, hogy a megkérdezett nem magyar ajkú népesség hazája melletti kiállása „bizonyítéka” annak is, hogy „amennyiben ezt a lakosságot megkérdezték volna, úgy Magyarország mellett nyilatkozott volna” [Kiemelés: S. J.].⁵⁹ Sopronban, a várostorony hűségkapuvá átalakított bejárata előtt tartott díszközgyűlésen arra emlékeztetett, hogy a velencei tárgyalásokon „sohasem volt szó arról, hogy *lemondjunk a nyugat-magyarországi területekről*, hanem csak arról, hogy annak fejében, hogy Sopron és vidéke népszavazás rendjén nyilváníthassa akaratát, odahatunk, hogy azok a magyarok, akik megszállva tartják Nyugatmagyarország többi részét, a mérséklet szavára hallgatva, visszatérjenek otthonukba”. Bethlen hangsúlyozta azt is, meg van győződve, hogy „eljön az az idő, amidőn újból felragyog az igazság napja, és e napon lehetetlenségnek tartom, hogy

⁵⁸ Báró Madarassy-Beck Gyula jellemzése szerint: „Bethlen István gróf rendkívüli kvalitású, nagy képzettségű és nagy energiájú politikus... akinek azonban lényéhez tartozik egy bizonyos titkosság, majdnem azt mondanám rejtélyesség, amelyet csak fokoz az a körülmény, hogy alig volt eddig Magyarországon miniszterelnök, aki olyan hermetikus módon elzárkózott volna az emberekkel való érintkezéstől, mint éppen ő! Ez a rejtélyesség az oka annak, hogy amíg az egyik oldalon pontosan meg tudjuk állapítani, hogy egy-egy vadászaton a miniszterelnök hány vaddisznót ejtett el, addig a másik oldalon valódi intencióit és terveit a legnagyobb kérdésekben is mindig homály fedi, és nem hiszem, hogy akadjon bárki is Magyarországon, aki határozottan meg tudná mondani, hogy Bethlen István grófnak mi a célja, mi a terve pl. az ország egyik sorsdöntő kérdésében, a királykérdésben.” MADARASSY BECK Gyula, báró: *Quo vadis domine Bethlen?* Budapest, Magyar Cobden Szövetség, 1929. 5.

⁵⁹ A miniszterelnök beszéde az erők egyesítéséről és a közjogi téren ránk váró feladatokról. *Pesti Hírlap*, 1928. október 14. 2.

volt szövetségeseink a győzők jogára hivatkozzanak, amelyeket magukra nézve sem ismertek el”. Lehetetlennek tartotta azt, hogy „ezen a napon megtagadják azt, hogy Magyarországgal egyetértésben, vele megegyezve és a *nép meghallgatásával* döntessék el ez a kérdés” [Kiemelések: S. J.].⁶⁰

A beszédek találgatásokra és nyugtalanságra okot adó kijelentései osztrák szomszédunknál úgy látszik súlyosabban estek latba, mint a kezdő közíró kényes kérdéseket kerülő igyekezete. Ha ehhez a Bethlen-látogatás demonstratív külsőségeit is hozzávesszük, akkor a „nem várt visszhang” ingerültsége valószínűleg nem érte váratlanul a *Magyar Szemle* szerkesztőit.

⁶⁰ Sopron a „leghűségesebb város” felavatta a Hűség Kapuját. *Pesti Hírlap*, 1928. október 16. 3.

„SZEKFÜ ÉS BALOGH A FŐASZTAL OLDALÁRA ÜLTEK, BETHLEN KÖZELÉBE.” HÁTTÉRSZEREPLŐK A MAGYAR BÉKETAPOGATÓDZÁSOK HISTÓRIÁJÁBAN

Történetírásunk három nevet említ együtt igen gyakran: Bethlen, Teleki, Kállay. Ezzel közvetve azt sugallja, hogy később, Teleki halála, majd a hadba lépések után, egészen 1944-ig a negyedszázados korszak első évtizedét meghatározó Bethlennek igen erős maradt a ráhatása a politikai folyamatokra még jóval a kormányfői posztról való távozása után is. A kiemelkedő miniszterelnöké mellett két további nevet tartalmaz még a címben szereplő idézet, amely Gogolák Lajos történésznek, újságírónak, a Bethlenhez oly szorosan kötődő *Magyar Szemle* munkatársának kései visszaemlékezéséből való. Gogoláknak ez az évtizedekkel később papírra vetett memoárja egy 1929-es reprezentatív vacsora emlékét (úgynevezett Magyar Szemle-vacsoráét) idézte fel, ahol a középpontban Bethlen állt; körülötte szinte elmaradhatatlanul buzgólkodott Balogh József, aki később kiterjedt kapcsolati hálót épített ki bel- és külföldön egyaránt. Emellett pedig Szekfű Gyula, aki – bár nem fenntartások nélkül – hosszú időn át támogatta a miniszterelnököket. Itt a kormányfő erőteljes, domináns alakja jelenik meg, azé a Bethlené, akinek – Gogolák szavaival élve – „hideg, szürke tekintetétől” még miniszterei is „megremegtek”.¹

Jóval később, a vészterhes 1943-as év novemberében, Edmund Veesenmayer náci diplomata, aki utóbb – a német megszállást követően – a harmadik birodalom teljhatalmú megbízottja lett Budapesten, bizalmas küldetésben járt Magyarországon azzal a nyilvánvaló céllal, hogy felmérje a Kállay-kormány megbuktatására nyíló politikai lehetőségeket. Az éles szemű Veesenmayer véletlenül sem mulasztotta volna el a beszélgetés lehetőségét Bethlennel, kinek „mint ellenfélnek” a „jelentőségét” felismerte a jelentésében foglaltak szerint. Ennek a beszámolójának az alapján egy és egynegyed órás társalgásuk meglehetősen őszintére sikeredett. A volt kormányfőt Veesenmayer keresztkérdésekkel bombázta, kezdve a magyar szövetségi hűség akkor észlelhető megingásától egészen a zsidókérdésig.² Szinte ki akarta tapintani az idős politikus pulzusát, azzal is előhozakodva, hogy úgymond „általános”

¹ GOGOLÁK Lajos: Romemlékek I. Közzéteszi: NÓVÉ Béla. *Holmi*, 2001/3. 293–300.

² *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* (A továbbiakban: *Wilhelmstrasse*.) Összeáll. RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin et al. Budapest, Kossuth, 1968. 751–752.

felfogás szerint a kormány „tényleges fejének” ő tekinthető. Veessenmayer végül arra a következtetésre jutott, hogy Bethlent „nagy jelentőségű ellenfélnek” tekinteni mégsem lehet, viszont a kormányzóra azért hatással van, emiatt pedig vele szintén foglalkozni kell. Végül sort kerített még arra is, hogy néhány felületes tömondatban összegezze Bethlennek a titkos béketapogatódzásokban vitt szerepét. Lekicsinyülő véleménye nem volt ugyan indokolt, azonban a háborús években nekilendülés és végletes rezignáltság váltakoztak az idős Bethlen magatartásában.³

Bethlen Istvánnal kapcsolatban valóban igen elgondolkodtató, hogy noha kormányfőként oly markánsan és nem kevés rafinériával alakította a Trianont követő egy évtized politikai folyamatait, mégis pályafutása lezárulta felé közeledve, immáron életének alkonyán, szinte teljesen elidegenedett a második világháború éveire kialakult hazai politika atmoszférájától. Konzervatív-liberális elvei és elitizmusa kétségkívül szembeállították őt a náciizmussal. Miközben Horthy gyakran kérte ki a véleményét és továbbra sem elhanyagolható befolyása is tartósabban megmaradt, azon keresztül mégsem tudott hatékonyan közreműködni az országra leselkedő háborús katasztrófa elhárításában. Nem kétséges, hogy 1942 kora tavaszán támogatta azt a politikai fordulatot, amelyet Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezése fémjelzett, majd ösztönözte az angolszász hatalmak irányába tett béketapogatódzásokat is. Olykor maga is kezdeményezett, így például Iuliu Maniu, a román háborúellenes ellenzék vezéralakja, egykor pedig, még az első világháború előtti Magyarország parlamentjében, országgyűlési képviselő, valamint Románia egyik korábbi miniszterelnöke felé tett óvatos lépéseket. Kezdeti tapogatódzások nyomán első kormányának jeles külügyminiszterét, az utóbb sokáig romániai politikusként is ténykedő Bánffy Miklóst titkos küldetéssel menesztették Bukarestbe Maniuhoz, akinek nyilván „erdélyiségében” is bizakodtak. A román politikus később Bethlen államférfiúi nagyságát meleg szavakkal is méltatta egy magyar kiküldöttel folytatott tárgyalásán, Észak-Erdélyt persze határozottan visszakövetelve, s bizalmát ezzel egyidejűleg jóval inkább az 1943 decemberében Moszkvába látogató Edvard Benešbe vetette, mint az esetleges, magyarokkal közösen tervezgetett kiugrási manővereknek – még elméleti síkon is – meg lehetőséket nyújtó sikerébe. Sajnálatos módon ez a bukaresti vonal Veessenmayer előtt sem maradt titok a Bethlennel lefolytatott, fentebb említett beszélgetéssel egy időben.⁴

³ Uo. 752. – ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 1999. 420.

⁴ Joó András: Bánffy Miklós 1943-as romániai küldetése tágabb kontextusban. *Pro Minoritate*, 2014. ősz. 114–115., 117–118., 120. – Uő: „Az ősi felfogáshoz képest egy bizonyos változás mutatkozik...”. Iuliu Maniu fejtegetései Magyarországról, Romániáról és az erdélyi kérdéstről 1944 januárjában. *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények 2015*. Budapest, Balassi Intézet – Klebelsberg

Bethlennek sikerült még kormányfőként elismerést szereznie az angolszász világban. Ennek érdekében meg is tette, amit csak lehetett, hiszen az ő jóvoltából indult útjára az igényes angolszász olvasói kör részére szerkesztett, kifogástalan minőségű *Hungarian Quarterly*, amelynek a szerkesztője és egyben a valódi lelke Balogh József volt. A Bethlen embereként számontartott Balogh otthonosan mozgott szinte minden befolyásos körben, legfőképp ott, ahol a független, náciellenes és angolbarát politika hívei gyülekeztek. 1939 után kapcsolatot tartott többekkel, akiknek szerep jutott utóbb a Kállay-kormány béketapogatódzásainál, legyen az magyar, angol vagy éppen amerikai személy. 1943 szeptemberében nála jöhetett össze például először személyes találkozási – még jócskán a későbbi, hosszabb és kiemelkedő jelentőségű budapesti küldetése előtt – a tragikus sorsú embermentő, Raoul Wallenberg és a magyar titkos diplomácia egyik kulcsszemélyisége, Ullein-Reviczky Antal külügyi és miniszterelnöki sajtófőnök.⁵ Utóbbi, akivel egyébként Bethlen már 1941. december 13-án, az amerikaiak elleni hadba lépés másnapján együtt ebédelt Láng Boldizsár nyugállományú altábornagynak (Horthy Katonai Irodájának korábbi főnöke) a társaságában.⁶ A bizalmával rendszerint a továbbiakban is kitüntette Ullein-Reviczkyt, aki jó darabig volt az angolszászok felé elindított békeerőfeszítések kulcsfigurája, s feleségével Balognál is igen gyakori vendég. A Bethlenhez közel állók egyébként nagyjából egy társaságban mozogtak, híreiket, személyes kapcsolataikat rendszerint ugyanazokon a helyeken szerezték, leginkább a kormányzó és a minisz-

Kuno Alapítvány – MTA BTK – MNL Országos Levéltára – Nemzetközi Magyarstudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, 2016. 434.

⁵ Ullein-Reviczky Antal Levéltár, Magyaránador–Kelecsény. (A magánlevéltári iratokra Ullein-Reviczky Lovice Mária jóváhagyásával hivatkozom, továbbiakban: URA LT, Magyaránador–Kelecsény.) – Ullein-Reviczky Antalné naplójának bejegyzése, 1943. szeptember 18. – BERGER, Susanne – BIRSTEIN, Vadim: *Not a 'Nobody'. Choice of Raoul Wallenberg in 1944 Not Accidental*. The International Raoul Wallenberg Foundation, News, Raoul Wallenberg's fate (2012. március 20.), <http://www.raoulwallenberg.net/news/not-a-nobody-choice-of-raoul-wallenberg-in-1944-not-accidental/> – FRANK Tibor: A patrisztikától a politikáig: Balogh József 1893–1944. In: *A történelem szövedéke. Történelmi tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. NAGY Balázs. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék, 2004. 397–401.

⁶ URA LT Magyaránador–Kelecsény, Ullein-Reviczky Antalné naplójának bejegyzése, 1941. december 13. Az eredeti bejegyzésben: *He lunched with Bobo Láng, Bethlen*. Feltételezhető (mint a napló korábbi szövegéből is kiderül), hogy Ullein-Reviczky, továbbá jó eséllyel Bethlen és Láng is az előző napi esemény sokkhatása alatt, több politikai kérdéstről és talán még a hogyan tovább lehetőségeiről is beszélgettek, Ullein-Reviczky előzőleg diplomata pályájának befejezésén töprengett. – Bárány Láng Boldizsár (Budapest, 1877. március 11. – Budapest, 1943. április 27.), lovassági altábornagy. A húszas években Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnöke. 1937-től felsőházi tag, a *Nouvelle Revue de Hongrie* (mely szintén Baloghhoz köthető) szerkesztőbizottságának elnöke.

terelnők környezetében. Balogh a magyar politikai elit számos tagján kívül személyesen ismerte azt a fiatal újságíró, Basil Davidsont is, aki 1939-ben, mindössze 25 évesen érkezett Budapestre, mint a híres MI6 (a Secret Intelligence Service, SIS), vagyis a brit titkosszolgálat embere, akkor még (1941-ig) természetesen egy nem hadviselő országba. Magyarország (együtt Jugoszláviával és a Balkán térségével) brit szempontból egy ideig egyáltalán nem volt jelentéktelennek tekinthető. Balogh és Ullein-Reviczky a korábbi elképzeléseik – vagy inkább talán illúzióik – alapján egy művelt és hagyományhű ügynevezett „Oxford boy”-t képzeltek maguk elé Davidson személyében is. Valószínűleg nem volt arról fogalmuk, hogy a brit elitegyetemeken, majd a gyakorta onnan sebtében toborzott ügynöki stábokban mennyire sokan és mennyire komolyan rokonszenveztek a szovjetekkel, sőt elkötelezett kommunistákká is váltak idővel. Davidson Teleki halálát követően elhagyta az országot, legszorosabbnak tekinthető személyi kapcsolata, a kommunistaszimpatizáns és szovjetbarát Pálóczi-Horváth György író, publicista pedig úgyszintén.⁷ Később a brit háborús hírszerző és szabotázs-szervezet, az SOE keretein belül ők lettek a magyar ügyek fő referensei a kairói központnak alárendelt isztambuli fiókszervezetnél. Elképzeléseik nagyban járultak hozzá a Magyarországgal szemben képviselt brit irányvonalhoz, ami jó darabig elutasított mindenfajta a magyar kormányzati körökkel vagy a konzervatív politikai elittel kiépíthető kapcsolatot. Az 1943 tavaszáig szilárdan követett koncepciójuk jegyében a náciizmust régóta ellenző szellemi kiválóságok, így Szent-Györgyi Albert vagy Szekfű Gyula álltak figyelmük előterében, mint olyanok, akik ismertségüknél fogva bírnak jelentős befolyással. Ezen túl – igen illuzórikusan – az ügynevezett népi erők elemi háborúellenes felkelését vizionálták (nem csupán nálunk, hanem talán még inkább Romániában). Ebbe az elképzelésbe Bethlen nem illett bele. A Magyar Országos Központi Takarékpénztár igazgatósági tagja, Schrecker Károly egy nagy valószínűséggel (bár könnyen lehet, hogy részletesebb egyeztetést nélkülöző módon) Bethlen elképzeléseit összegző memorandummal érkezett Isztambulba 1943 áprilisában, azonban politikai tényezőkig nem juthatott el, csupán az említett Pálóczi-Horváth SOE-referensig.⁸ A britek politikájával szembeni nagy várakozásokat azonnal le kellett hűtse egy-egy ilyen törökországi misszió. Persze az

⁷ Joó András: Világháborús intrikák: A magyar béketapogatózások és az isztambuli szintér fontos mozzanatai, 1942–1944. *Századok*, 2008/6. 1422–1423. Ld., illetve a közöltekkel vö. még: BAILEY, Roderick: Communist in SOE: Explaining James Klugmann’s Recruitment and Retention. *Intelligence and National Security*, Vol. 20, No.1, March 2005. 75.

⁸ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. 116–138. – SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Budapest, Európa-História, 1996. II. köt. 194–195. – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), „Nílus” fedőnevű dosszié. *Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról*, 237.

érkezők közléseit London felé az SOE magyar referensei tálták – nem épp megértően, s még kevésbé barátságos hangnemben. Szent-Györgyi Albert jóval pozitívabban tűnt fel, mint Bethlen embereként Schrecker, azonban ő is hamar epizód szereplővé degradálódott. Időbe telt végül az is, míg Londonban – főképp a külügy legfőbb illetékesei – felismerték, hogy a magyar ellenzék, földalatti népi mozgalmak vagy értelmiségi csoportok semmiféle érdemi változást sem képesek indukálni Magyarországon, hanem szinte kizárólag a kormányon belüli, később „megadási csoportként” definiált személyeknek van erre esélye, élükön a miniszterelnökkel. Davidsont menesztették tehát az isztambuli magyar ügyek éléről, Pálóczi-Horváthot pedig rövidebb pórázra fogták, így lehetőség nyílhatott arra, hogy valamiféle előzetes egyezséghez is elvezessenek a magyar törekvések, utóbb pedig – Mussolini bukása és az olasz kapituláció után – titkos fegyverszüneti megállapodás születhessék, immár politikai síkra terelve az addigi, szinte kizárólag hírszerzési és szabotázs célok mentén folytatott kapcsolatot.⁹

Bethlent a nemzetközi relációban korábban időről időre megmutatkozó karakteres és pragmatikus gondolkodásmódja, de voltaképp egész habitusa is alkalmassá tette arra, hogy egy, a háború során adódó megfelelő pillanatban London előtt feltűnhessék akár a legkedvezőbb színben. Meglehet, már csupán személyének szimbolikus mivolta miatt is, őt esetleg elfogadták volna végül még egy emigráns kormány vezetőjeként is a későbbi győztesek, ha a körülmények úgy hozzák, de egészen másként alakult minden. Külföldre távozása nem egy alkalommal került szóba. A német jelentésekben pedig a neve gyakran nyert említést, mint a német szövetségből való kiválásra törekvő magyar politika spiritus rectoráé. Mindemellett korántsem volt irányító vagy kezdeményező szerepe a titkos diplomácia terén.¹⁰ Nagy horderejű kérdésekben a véleménye kétségkívül számított, viszont közel sem azzal a súllyal, mint arra korábbi politikai jelentősége alapján gondolhatnánk. Bethlen és köre emellett hangsúlyt fektetett arra is, hogy legyen az egykori miniszterelnök nevéhez szorosabban köthető külföldre küldött személy, aki külön kapcsolati szálát tart fenn az angol-szászokkal, kétségkívül ilyen volt Barcza György volt londoni követ, aki 1943 tava-

⁹ MESZERICS, Tamás: Undermine, or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. *Journal of Contemporary History*, Vol. 43 (2), 196., 203., 207–208., 213–214. Lásd még a korábban említettek megértéséhez: BAILY, 2005. 75., 86.

¹⁰ Kállay kifejtette, hogy mit kellett érteni kormányán külpolitikai vonatkozásban: őt magát, a kormányzót, Keresztes-Fischer belügyminisztert és a Külügyminisztérium politikai osztályát. Bethlen szerepét kiemelte, de őt a „kivülállók” közé sorolta. Lásd: Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008. 49. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, P 2066, 5. doboz, 55. dosszié, Kállay argumentumai a magyar álláspont védelmében, Capri, 1946. augusztus 9. Német vonatkozásban lásd pl. *Wilhelmstrasse*, 740–742., 771.

szán érkezett Svájcba. 1942-ben, szintén Svájcban, felmerült már az is, hogy maga Bethlen távozzék, amikor e lehetőséget az amerikai háborús titkosszolgálati szervezet (az SOE-hez igen hasonló) OSS ottani képviselője felvetette Ottlik Györgynek, a *Pester Lloyd* akkori szerkesztőjének, volt diplomatának, aki korábban a Hungarian Quarterly egyik szerkesztőjeként működött. Az OSS svájci embere, aki a Bernben állomásozó Allen Dullesnek, a CIA későbbi igazgatójának lett a jobbkeze közép-európai és magyar ügyekben, Royall Tyler úr volt. Ő némi megszakítással több mint egy évtizedet töltött Budapesten és még a magyar nyelvet is elég jól elsajátította. Tyler így Magyarország régi barátjának számított már, és még a hadba lépést megelőzően is kapcsolatban állt Balogh Józseffel, amit igazol utóbbi levelezése, továbbá jó ismeretségben állt Baranyai Lipóttal, a Nemzeti Bank elnökével, hiszen egykor a Népszövetség képviselőjében a bank mellett tevékenykedett.¹¹ A Dulleshez vezető szál valószínűleg nem nyert volna akkora jelentőséget Isztambul mellett, ha nem épp Tyler működik a berni szintéren. Az amerikai már Teleki Pál bizalmát is élvezte, s szerepet szántak neki annak az emigrációs pénzalapnak a kezelésében is, amelyet Teleki utaltatott korábban az Egyesült Államokba. Ezt az alapot végül nem nyitották meg. Ugyancsak Teleki idején játszott már szerepet az amerikai vonalon báró Radvánszky Antal, a Nemzeti Bank Baranyai által pozicionált fiatal vezértitkára.¹² Radvánszkyt, Baranyait és Baloghot a klasszikus műveltség és a latin nyelv iránti olthatatlan lelkesedés is összekötötte. Radvánszky jó barátságban volt Baloghhallal, aki az iparmágnás Kornfeld Móric báróval egyetértésben állította őt az általuk alapított „Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete” élére, amely feltehetően másfajta tevékenységből is kivette időnként a részét, mint amit a neve elárul.¹³ Kornfeld kétség-

¹¹ MACARTNEY, Carlile Aylmer: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh University Press, 1957. II. köt. 122–123. (Lásd a részletekre a két odavonatkozó jegyzetét 7., illetve 1. sz. Ottliknak Macartney részére tett közlései alapján.). Tylerről és Magyarországról, valamint a magyar nyelv iránti csodálatáról lásd: PETERECZ Zoltán: Royall Tyler és a magyar pénzügyi krízisek a két világháború között. *Századok*, 2020/3. 519–534. (Peterecz Zoltán jelenleg kiadás előtt álló könyve Tyler Magyarországhoz fűződő kapcsolatait tanulmányozza 1924 és 1953 között, 2022 során feltehetően megjelenik kötete a Gondolat Kiadónál. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára (a továbbiakban: OSZKK), Fond 1, Balogh József irathagyatéka, 3135. sz., Tyler Baloghoz, Genf, 1940. szeptember 17., illetve Balogh levélfogalmazványa Tylerhez, 1940. szeptember 23.

¹² Báró Radvánszky Antal (Radvány, 1908. november 6. – Yerres, Franciaország 1996. június 2.), bankszakember, közíró. OSZKK, Fond 1, Balogh József irathagyatéka, 6392 és 6393. sz. alatt Deak Baloghoz, 1941. február 10., ill. Uő. Baloghoz, 1941. március 10. – BORBÁNDI Gyula: A Teleki–Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. *Új Látóhatár*, 1966/2. 163.

¹³ HAFNER Zoltán: Beszélgetés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről. In: „*Nem súlyed az emberiség!*” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk. JANKOVICS József et al. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. 935. – GOGOLÁK Lajos: Romemlékek II. Közzéteszi Nővé Béla. *Holmi*, 2001/4. 500., 505., 510., 513.

kívül Bethlen megbecsült barátjának számított. Radvánszkyak azután szerep jutott a svájci béketapogatódzások előmozdításában, majd annak a tekintélyes aranyalapnak a kijuttatásában is, amelyet az ország megszállásának az esetére hozott létre Kállay Miklós miniszterelnök 1944 februárjában.¹⁴ A különböző szálak esetében tehát Bethlen és bizalmi köre jól felfedezhető a háttérben.

Bethlen tagja volt annak az informális, Horthy-kamarilla néven emlegetett, tanácsadó testületnek, amely 1943 nyaratól megvitatta a háború menetéből következő legfőbb kérdéseket és teendőket. A testület azonban csak általános irányt szabott, a taktikai lépések és a konkrét megállapodások a miniszterelnök kompetenciájába tartoztak, akinek teljesen szabad keze volt erre Horthytól. Bethlenék talán szándékosan is tartották a távolságot a hivatalos kormánypolitikától és magától a kormány fejétől is, hiszen a hivatalban lévő miniszterelnök mindenképp képviselni kényszerült a német szövetséget is, így számolni kellett új, idővel a helyébe lépő személyek szükségyszerű előtérbe juttatásával is. Kállay viszont konkrétabb lépéseit illetően csak rendkívül szűk kört avatott be. Bethlentől eközben az sem volt azonban idegen, hogy a kialakult kényszerek ellenében akár sokkalta radikálisabb külpolitikai fordulatot is szorgalmazzon a német szövetséggel való szakítás érdekében. Amikor tájékoztatást kapott 1943 kora őszen, mennyire előrehaladott tárgyalásai vannak Kállaynak az angolszászokkal, az igen meglepettnek mutakozó Bethlen azonnal felvette a szovjetekkel való kapcsolatfelvétel szükségességét is.¹⁵

Bethlen esetleges külföldi szerepét nem lehetett kizárni, de 1943 őszen erre komoly esély már nem kínálkozott. Mindemelllett az SOE berkeiben jelentős, tekintélyes szereplőként tűnt fel még mindig Szekfű Gyula, minden bizonnyal a vele kapcsolatban még 1941 előtt Budapesten szerzett tapasztalatok, valamint Pálóczi-Horváth pozitív véleménye miatt is. Felettébb kétségesnek tűnik azonban, hogy Szekfű mint emigráns politikai csoportosulás feje megállta volna-e később a helyét. A britek bizalma jelentős volt felé, ömellte talán csak Andorka Rudolf tábornok, a magyar hírszerzés és kémelhárítás korábbi irányítója iránt volt hasonló bizalom, amelyet korábban madridi követként Samuel Hoare brit nagykövettel kialakított jó viszonya alapozott meg. Az isztambuli SOE-nál nem szűnt meg ugyanis az arra irányuló hajlam, hogy vérmesebb reményeket fűzzenek egy-egy szellemi-intellektuális vezéregyéniség későbbi politikai lehetőségeihez. Szekfűt így napirenden tartották, neve újra és újra előkerült, ahogyan egyébként Andorkáé is. Eléggé homályos maradt azonban, azon kívül, hogy a SOE berkein belül Szekfű iránt jelentékeny rokonszen-

¹⁴ Joó András: A „nemzet aranya”. A „Kállay Alap” története – tények és kérdőjelek. *Századok*, 2020/2. 341–344.

¹⁵ Három levél Bethlen Istvánról. Kállay Miklós olvasói levele. *Új Látóhatár*, 1962/6. 582.

vet és bizalmat éreztek, milyen szándékuk is volt közelebbről a személyével kapcsolatban. Magyar oldalról Szekfűnek nem szántak szerepet, a külügy részéről a legkevésbé.¹⁶

Fentebb említettük Bethlen 1943 kora őszi felvetését a szovjetekkel való kapcsolatfelvételtől, amelynek története azután – némiképp ki is színezve – tovább élt, s az megjelent az író Fenyő Miksa egy már emigrációban Bethlenről közölt méltatásában.¹⁷ Amikor tehát Kállay jobban is beavatta Bethlent a Svájcban Tylerrel és Dullesszel, illetve Isztambulban az angolokkal folyó tárgyalásainak állásába, a megbeszélésükön Kánya Kálmán, a korábbi nagyszerű külügyminiszter is jelen volt, aki – Kállay szerint – valósággal „elsápadt” hallván az ott közölteket. Bethlen azonban szenvtelenül így szólt: „hogya már ennyire mentél a nyugatiakkal, miért nem teszel lépéseket az oroszok felé, hiszen az a mi fenyegetésünk.”¹⁸ Ezután egy újabb megbeszélésen kibontakoztak mindazon dilemmák, melyek inkább időnyerésre ösztönözték a kormányfőt, mintsem gyors cselekvésre. Moszkva megkeresése csak az egyértelmű és sürgető katonai kényszerek következménye lehetett.

1944 elején Bethlent természetesen még a korábbiaknál is jobban foglalkoztatta a szovjet gőzhenger aligha feltartóztatható közeledése a magyar határokhoz, februárban az időközben stockholmi követté avanzsált Ullein-Reviczky Antalhoz írott levelében így fogalmazott: „Adja Isten, hogy a folyó év nagyobb katasztrófa nélkül teljen el, ezt kívánom minnyájunknak, mert ennél jobbat az új évben kívánni nem lehet.”¹⁹ Sajnos reményei a továbbiakban közel sem váltak valóra. Előbb a német megszállás miatt kellett bujkálnia, utóbb pedig már a szovjetek lazább, de korlátozó védőövezetébe, majd nyilvánvaló fogságába jutott, Kaposváron, Pécsen, illetve végül Kunszentmiklóson. Legkésőbb 1945 márciusának legvégén Moszkvába szállították a Butirszkaja börtönbe. Ekkor Szekfű Gyula új és sajátságos körülmények közt jutott ismét Bethlen közelébe, hiszen az egykori miniszterelnök fogolyként, a történész viszont Magyarország követeként jutott el Moszkvába. Alátámasztható az állítás, hogy Szekfű tett egy-egy kísérletet Bethlen szabadon engedésének az érdekében, a fogoly ex-miniszterelnök feleségének három levelét pedig Molotovhoz is továbbí-

¹⁶ Joó András: „Talán még emlékszik rám...” Andorka Rudolf tábornok 1954-ben írt jellemzése brit diplomatákról. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017. – BATONYI Gábor: Mission to Survive: Hungarian Historian Gyula Szekfű as Agent and Diplomat. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 90, No. 4 (October 2012). 722–723. – SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. köt. 228–229.

¹⁷ FENYŐ Miksa: Bethlen István. *Új Látóhatár*, 1962/3. 264–265.

¹⁸ Három levél Bethlen Istvánról. Kállay Miklós olvasói levele. *Új Látóhatár*, 1962/6. 582.

¹⁹ Idézi: Joó András: Titkos diplomácia és nemzeti sorskérdések: Ullein-Reviczky Antal. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 271.

totta. Bethlenben azonban valamiképp – főleg céljaik szempontjából – a szovjetek még mindig súllyal bíró ellenfelet láttak, nem pedig egy jelentőségét veszített mellékszereplőt, így végül a teljes elszigetelése mellett döntöttek. A moszkvai fogságot talán nem szánták véglegesnek, de az idős és beteg államférfi élete végül az idegen hatalom fogságában ért véget. Halálának tényét egyszerűen elhallgatták. Sorsáról hiteles dokumentumok 1993-ban kerültek elő először, utóbb pedig a méltó kegyelet megadásához már csak jelképes hamvai juthattak haza a moszkvai Donszkoj-kolostor területén található tömegsírból.²⁰ Balogh Józsefet német fogságban gyilkolták meg 1944-ben. A háborús időszakban az ország érdekében tett diplomáciai erőfeszítésekben közreműködő különböző személyek sorsa tehát, még ha a szerepük olykor nem is volt túl látványos, ahogyan végül magáé Bethlené sem, tragikus fordulatot vehetett. Egykori kiváló miniszterelnökünk és Balogh végzete egyaránt nagyon szomorú lett. Méltó dolog így róluk, összekapcsolódó pályájukról és a háború során kifejtett erőfeszítéseikről megemlékeznünk, elhelyezve működésüket további személyek, így például Szekfü tevékenységének összefüggésében is.

²⁰ BETHLEN Pál: Bethlen István életének utolsó szakasza. *Új Látóhatár*, 1964/2. 162–166. – ROMSICS, 1999. 438–443. – BÁTONYI, 2012. 713.

BALOGH JÓZSEF,
A FILOLÓGUS ÉS A KULTÚRDIPLOMATA

GREG BROOKS

KÖSZÖNTŐ BESZÉD

HANGOS ÉS NÉMA OLVASÁS A KÖZÉPKORBAN

Nagy megtiszteltetés, hogy felkértek erre a konferenciára, köszönöm szépen.

Ezzel az előadással szeretném kifejezni tiszteletemet Balogh József iránt és egyúttal meggyászolni a korai halálát.

A barátom és kollégám Kispál Anne – aki angolul és magyarul is tökéletesen beszél – segítségével sikerült teljesen lefordítani Balogh 1921. disszertációját „*Voces paginarum (Pogányok hangjai)*” *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*.

A kutatása révén győződött meg arról, hogy az ókori emberek többsége, aki tudott olvasni mindig hangosan tette, független attól, hogy egyedül volt vagy társaságban.

Két híres forrás létezik, amely alátámasztja ezt az elméletet.

Elsőként a Fülöp és az etióp eunuch története, *Az apostolok cselekedetei* nyolcadik fejezete.

Amikor Fülöp odafutott az etióp hintójához, hallotta, ahogy Ézsaiás próféta könyvét olvassa.

Második példa, amikor Ágoston a *Vallomásaiban* leírja, hogy Ambrus csendben olvas. A latin szöveget idézve:

„[...] sic eum legentem vidimus tacite et aliter numquam”

„[...] így láttuk őt. Másképpen soha, csak szótlan olvasásban.”

A fenti szöveg alapján Balogh és mások úgy vélték, hogy Ambrus néma olvasása szokatlan és meglepő tevékenység, tehát akkoriban a hangos olvasás volt a norma.

Amikor későbbi tudósok, elsősorban Bernard Knox és A. K. Gavrilov újra elemezték a bizonyítékot, arra a következtetésre jutottak, hogy Balogh értelmezése eltúlzott.

Két ellenpéldát idézek.

Az első példa Euripidész *Hippolüosz* című színdarabjában található, amelyet először Kr. e. 428-ban adtak elő.

Thészeusz athéni király második felesége, a jóval fiatalabb Phaidra szerelmes lesz mostohafiába Hippolüoszba. Hippolüosz azonban nem viszonzozza Phaidra szerelmét, így az asszony öngyilkos lesz.

Mielőtt meggyújtja a halott felesége temetkezési máglyáját, Thészeusz megpillant egy levelet, amely az asszony csuklójához volt kötve. A kórus tagjainak aggálya közben Thészeusz elolvassa a levelet, majd kiáltja, hogy:

βοῶ, βοῶ – Sikolt, sikolt.

Csak akkor értelmes ez a jelenet, hogy ha Thészeusz csendben olvasta el a levelet.

A második ellenpéldám egy legkorábbi történelmi személy, akiről azt mondják, hogy némán olvasott.

Nagy Sándor éppen egy bizalmas levelet olvas édesanyjától, amikor szeretője és bajtársa Hephaestion a háta mögött megkísérel rápillantani a levélre. Nagy Sándor a pecsétgyűrűjét a saját ajkaihoz emelve jelzi Hephaestionnak, hogy „S” (i.e.: csend).

A történet egyik verziója a közvetkező kifejezést is tartalmazza:

„σιωπῇ πρὸς ἑαυτὸν ἀναγινώσκοντος”

„miközben némán olvasta magában”

Tehát a következő módon kellene módosítani az elméletet, mely szerint az ókori emberek többsége, aki tudott olvasni rendszeresen hangosan olvasott:

Sokan, akik tudtak olvasni alkalmanként hangosan olvastak irodalmi vagy esztétikai okokból fakadóan, de a néma olvasás is gyakran előfordult.

Habár ez valamelyest megváltoztatja Balogh következtetését, egyáltalán nem csökkenti úttörő munkájának értékét. Nagy adósai vagyunk, és a mai előadásom remélem, hogy részben csökkenti tartozásainkat.

FRANK TIBOR

VALLÁSTUDÓSBÓL KULTÚRDIPLOMATA: BALOGH JÓZSEF (1893–1944)

Numquid iustitia varia est et mutabilis?
Sed tempora, quibus praesidet, non pariter eunt;
tempora enim sunt.
*S. Aureli Augustini, Confessiones, Liber III:VII. 13.*¹

A két világháború közötti Magyarország legjelentősebb miniszterelnöke, gróf Bethlen István (1874–1947) igen korán felismerte annak fontosságát, hogy a trianoni békeszerződés megváltoztatására tett magyar kísérletekről kedvező nemzetközi vélemény alakuljon ki. Minden eszközt megragadott, amitől azt remélte, hogy jelentős hatást gyakorolhat az angolszász világra és a francia vezető értelmiségre.² 1933-ban felolvasókörorútra indult Nagy-Britanniába, majd a rákövetkező évben előadásait *The Treaty of Trianon and European Peace* (A trianoni szerződés és Európa békéje) címmel ki is adta Londonban.³ Bethlen vegyes fogadtatásra talált a brit fővárosban:⁴ R. W. Seton-Watson *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (Szerződésrevízió és a magyar határok) című írásában azonnal óva intett a „nem kifejezetten skrupulózus propagandától”, és Bethlent „a náci kormányzási módszerek intelligens előfutárának” minősítette.⁵ Bethlen angliai látogatása valószínűleg siettette Seton-Watson *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity* (A románok története a római kortól az egyesülés befejezéséig) című, hatszáz oldalas munkájának megjelenését, amely mindmáig a legnagyobb hatású angol nyelvű mű a román történelemről (1934).⁶ Seton-Watson, aki megállapításait londoni egyetemi

¹ „Vajjon különböző és változó-e az igazság? Dehogy, hanem az idők, miket vezérel, nem járnak egyformán, hiszen – idők!” *Szent Ágoston Vallomásai*. Budapest, Parthenon, 1943. I. köt. 96. (a továbbiakban: *Szent Ágoston vallomásai*, 1943.)

² ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991. (A továbbiakban: ROMSICS, 1991.) 237–297.

³ BETHLEN, Count Stephen: *The Treaty of Trianon and European Peace*. London–New York–Toronto, 1934., magyarul: *Bethlen István angliai előadásai*. Budapest, Genius, 1934.

⁴ ROMSICS, 1991. 246–250., 271.

⁵ SETON-WATSON, R. W.: *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*. London, Eyre and Spottiswoode, 1934. 5., 59.

⁶ SETON-WATSON, R. W.: *A History of the Roumanians. From Roman Times to the Completion of the Unity*. Cambridge, University Press, 1934. VIII., 2., 596.

előadásaira alapozta, a dákoromán folytonosság elméletének híve volt, és támogatta Románia igényét Erdélyre.

Bethlen gróf érezte a veszélyt, és ellensúlyozásul nyomban két nagyszabású vállalkozás tervét is körvonalazta. Mint a Magyar Szemle Társaság elnöke azt javasolta, hogy a Társaság „egyelőre angol és francia nyelven” írassa meg Magyarország történetét, nyilvánvalóan a Seton-Watson-könyvre szánt válaszként, amelyet, mint „a szó legtisztább értelmében vett nemzeti propagandakiadványt akartak megvalósítani”.⁷

A másik terv is a *Magyar Szemle* szilárd szellemi és anyagi alapjaira épült, egy angol nyelven megjelenő folyóirat kiadására, s ezt a volt miniszterelnök azokkal a politikai, gazdasági és tudományos személyiségekkel beszélte meg, akiknek jó összeköttetések voltak az angolszász világgal.⁸ Bethlen néhány évvel azelőtt már bábáskodott egy francia nyelvű folyóirat, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) alapításánál, s úgy vélte, hogy ez lehet az alkalmas modellje az angol nyelvű szemlének, mely a brit *The Round Table* és az amerikai *Foreign Affairs* mintájára készülne. Bethlen remélte, hogy a lap megnyeri „az angolszász közélet vezető személyiségei[] [...] egy felől azáltal, hogy tőlük cikkeket kérünk és azokat tisztességgel honoráljuk; másfelől azáltal, hogy az angol sajtóban a H. Qu. [Hungarian Quarterly] cikkei kapcsán egy-egy témánkról vitát provokálunk”.⁹ Bethlen még arra is gondolt, hogy „[a] legnagyobb súlyt kell vetni nemcsak a nyelv és stílus hibátlan angolságára, hanem a magyar témák angol jellegű és szellemű feldolgozására is. Önként értendő, hogy a folyóirat külsejének gondosan az angol ízléshez kell simulnia: kiállításának vetekednie kell a legjobb angol folyóiratok külsejével. [...] Az így felépített egész folyóirat nem a vulgarizálás és az olcsó érdekkeltetés vagy propaganda szolgálatában állna, hanem kizárólag az angolszász nemzetek legműveltebbjeihez szólna: parlamentekhez, egyetemekhez, a gazdasági és társadalmi élet vezetőihez.”¹⁰ 1934 végére Bethlen meggyőzte gróf Széchényi László londoni és Pelényi János washingtoni követeket is, hogy tegyék magukévá a tervet, és azt támogatólag terjesszék a Külügyminisztérium elé.¹¹

1935-ben Bethlen a *The Hungarian Quarterly* elindítása mellett már másik tervéhez, az új Magyarország történetéhez is próbált támogatókat szerezni. A magyar

⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Litterae Originales (a továbbiakban: Litt. Orig.), Balogh József iratai, Fond 1/1525/14044. Gróf Bethlen István a Magyar Szemle Társaság hatodik közgyűlésén, 1934. május 14.

⁸ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/1525/13883., vö. 13884. Előadvány az 1934. július 3-án, a *The Hungarian Quarterly* tárgyában tartandó megbeszélésen.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. Bethlen Széchényi Lászlónak és Pelényi Jánosnak, 1934. december 29.

pénzügyi világ vezető személyiségei, többek között Chorin Ferenc, Imrédy Béla, báró Korányi Frigyes, báró Kornfeld Móric, báró Madarassy-Beck Marcell, Reményi-Schneller Lajos, Scitovszky Tibor, valamint Weiss Fülöp előtt kijelentette, hogy „egy angol nyelvű negyedévi folyóirat megteremtése [...] égető szükség, [...] elsőrendű nemzeti érdek”.¹² A volt miniszterelnök azt tervezte, hogy összesen 100 000 pengőt gyűjt össze a kettős tervre. A folyóirat 42 000 pengős évi költségvetésének 40%-ához a „a hazai gazdasági élet”, így a Magyar Nemzeti Bank (MNB), a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE), valamint a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) támogatását kérte. A költségvetés nagyobb részét a Külügyminisztérium állta.¹³ Később, 1940-ben Bethlen már úgy nyilatkozott, hogy „a folyóirat költségeinek 60%-át magángazdasági forrásból teremtettem elő”.¹⁴

Amikor a *The Hungarian Quarterly* 1936-ban végre ténylegesen megindult, formálisan a Society for The Hungarian Quarterly égisze alatt jelent meg, éppen úgy, mint a *La Nouvelle Revue de Hongrie*, melynek hasonló társadalmi szervezete volt magyar államférfiak, arisztokraták, közéleti személyiségek, tudósok és nemzetközi hírességek részvételével. A Társaság elnöke gróf Bethlen István lett, a társelnökök Festetich György herceg és Kornis Gyula professzor. Az elnökhelyettesi tisztet Eckhardt Tibor és Ottlik György töltötték be, a főtítkár pedig Balogh József lett. Az előrelátás hiányát jól jellemezte, hogy a Quarterly Társaság kifejezetten az angol–magyar kulturális kapcsolatok előmozdítására alakult, az Egyesült Államokat meg sem említették.¹⁵

A *Quarterly* szerkesztőbizottságának elnöke a Pázmány Péter Tudományegyetem akkori rektora, a filozófus és pszichológus Kornis professzor lett, míg a szerkesztői feladatokat elsőként Ottlik György és Balogh József látta el. Londonban és Washingtonban tanácsadó testületeket állítottak fel, és 1930-ban Lord Londonderry elnöklésével újjáélesztették az Angol–Magyar Társaságot, mely számos előfizetőt szerzett a *Quarterly*-nek, különösen a brit főnemesség körében. 1939-ben az Angol–Magyar Társaság tagjainak létszáma csaknem elérte a háromszázat.¹⁶

Az Egyesült Államokban a *Quarterly* a legelőkelőbb egyetemek professzorait hívta meg az amerikai tanácsadó testület tagjai közé. Testületi tag s egyben szerző is

¹² Uo. Fond 1/75/484., illetve 1/1525/13885. A HQ ülés jegyzőkönyve, 1935. február 12., illetve a Society of (sic!) *The Hungarian Quarterly* ülésének jegyzőkönyve, 1935. október 24.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. Fond 1/212. Bethlen Bárdossy Lászlónak, 1941. november 6.

¹⁵ Uo. Fond 1/322. Balogh Bethlennek, 1935. június 7., 1936. január 22. – Uo., Society for *The Hungarian Quarterly*, 1935. június 7. – Uo., Fond 1/240. A Society for *The Hungarian Quarterly* tagjainak névsora, – ld. még a *The Hungarian Quarterly* közleményeit, 1936–1941.

¹⁶ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/322. Balogh Bethlennek, 1935. június 7. és 1938. április 6. – Uo. Fond 1/72. Az Anglo–Hungarian Society iratai, Fond 1/72.

volt George Creel, az I. világháború propagandistája, igen befolyásos demokrata párti politikus, Franklin D. Rooseveltnél barátja, valamint John F. Montgomery, a háborút megelőző években az USA budapesti követe.¹⁷

Mindezen kiválóságok azonban igen kevésbé mozdították elő a *The Hungarian Quarterly*-n keresztül Magyarország ügyét. Ami egyáltalán történt, az a fáradhatatlan szerkesztőnek, Balogh Józsefnek volt köszönhető, aki óriási energiával igyekezett a lap segítségével hidat verni Magyarország és – főként – Nagy-Britannia közé.

Balogh József közel százharminc esztendeje született, nagy műveltségű magyar-zsidó családban. Apja a budapesti Rabbiképző Intézet történelem- és irodalomtanára volt, Bacont, Spinozát és James Bryce-t fordított. Maga Balogh József katolizált, és a klasszika-filológia ismert kutatója, valamint Szent Ágoston szakértője lett. Fő műve a *Confessiones* első tíz könyvének magyar fordítása, amelyben Balogh intellektuális hitvallása, erkölcsi mondanivalója is megtestesült. Számos munkát írt a patrisztika tárgyköréből, a középkori magyar kultúráról, Magyarország klasszikus és keresztény örökségéről, Szent István királyról és Szent Gellért püspökről. A legjobb szakfolyóiratokban publikált, többek között a korai kereszténységgel foglalkozó vezető nemzetközi orgánumban is (*Didaskaleion, Die Antike, Philologus, Speculum, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*). Képzett görög és latin filológus volt, aki emellett németül, angolul, franciául és olaszul is jól tudott.

Balogh ígéretes tudományos tehetségként indult pályáján. „Atyámnak köszönöm az ókor, a kora kereszténység és összefonódásuk, a patrisztika iránt korán jelentkező érdeklődésemet: gyermek voltam, mikor »Keresztény–latin irodalom történetét« (1904) megírta; Ágoston azóta nem hagyott el.”¹⁸ Augustinusszal diákként kezdett behatóbban foglalkozni, amikor Adolf von Harnack berlini szemináriumában először ismerkedett módszeresen a szöveggel. Szent Ágoston-fordítása már az I. világháború előtt elkészült, 1915-ben meg is kellett volna jelennie a Filozófiai Írók Társasága című sorozatban. A bevezető tanulmány képezte Balogh doktori disszertációját, melyet Budapesten védett meg 1918-ban. „Confessio-vizsgálódásaim mellékhatásai még éveken át fenntartották kapcsolatokat a patrisztikával, akkor is, mikor életpályám már más célok felé fordult.” Különösen szívesen emlékezett „Voces paginarum” című tanulmányára, mely a lipcsei *Philologus*-ban jelent meg 1927-ben, és az „Augustinus »alter und neuer Stil«” című dolgozatára, amelyet a *Die Antike* közölt Berlinben ugyanazon évben.¹⁹ Ezek „mind a Confessiók fordításában gyökereznek”

¹⁷ Uo. Fond 1/3351. Hirdetésfogalmazvány a Young Magyar–American számára, valószínűleg 1936-ból.

¹⁸ *Szent Ágoston vallomásai*, 1943. VII.

¹⁹ Uo. VIII.

– jegyezte meg később Balogh. A húszas évek magyar klasszika-filológiája, egyház-története, néprajztudománya sokat köszönhet lendületes kutatómunkájának, melynek nyomán a 30-as évek elején szóba jöhetett még egyetemi tanári kinevezése is.

A filológusszakma kezdettől méltatta „Voces paginarum” című, igen eredeti értékelését, amely „az ókortól napjainkig kíséri a diktálás és olvasás módozatait s vele képzettségének és eredeti intuíciójának szembetűnő jeleit adta...”²⁰ Balogh kimutatta, hogy a betűk eredetileg, az ókori felfogás szerint hangjelek, hangjegyek voltak. Szent Ágostontól eredeztette azt a nézetét, hogy minden szó voltaképpen hangzik, hallatszik, s amíg csak leírjuk, addig tulajdonképpen nem más, mint önnön jele. Amikor az olvasó a betűt látja, hang jut az eszébe: a betű hangot jelöl. Ágoston szavaival: „*Omne verbum sonat. Cum enim est in scripto, non verbum, sed verbi signum est...*”²¹ Balogh vélekedése szerint az olvasás hangos volt és maradt nemcsak az ókorban, hanem a középkoron át egészen a 16. századig, amikor a könyvnyomtatás feltalálásával egyszerűsödött és felgyorsult a néma olvasás technikája, és a hangos olvasás szűkebb használati körre szorult vissza. Balogh az írás és olvasás mechanizálódásáról beszél az új- és a legújabb korban, amit a diktafonok, a beszélőgépek, a távirók, a rádiózás megjelenésével magyaráz. Az oralitás és írásbeliség nagyhírű kutatója, Walter J. Ong, az amerikai Saint Louis Egyetem professzora 1982-ben méltatta Balogh „nagyon korai, de ma is rendkívül informatív” munkáját, s főként azt a tételét, mely szerint az írott szöveg hangos felolvasásra szolgált, s hogy a hangos olvasás szokása egészen a modern korig tovább élt.²²

Balogh munkáját az angol–amerikai tudományosságban nemcsak a jezsuita Ong atya tartotta számon. Értékelte és értékesítette eredményeit Paul Saenger, a chicagói Newberry Könyvtár ritkaságtárának vezetője, Eric A. Havelock, a Harvard, majd a Yale Egyetem professzora, és R. G. M. Nisbet,²³ a nagynevű oxfordi klasszika-

²⁰ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/1828. Vári Rezső véleménye (1934) mellékelve: Kornis Gyula Balogh-nak, 1934. február 6.

²¹ BALOGH József: „Voces paginarum”. *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Budapest, Franklin, 1921., német változata: „Voces paginarum.” *Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum und sein Nachleben, LXXXII.* (Leipzig), 1927. 225. Idézi Szent Ágostont, *De dialect.*, V, 11. Balogh e munkájának s tematikailag rokon tanulmányainak új magyar nyelvű kiadása 2001-ben jelent meg. L. BALOGH JÓZSEF: *Hangzó oldalak*. Szerk. DEMETER Tamás. Budapest, Kávé, 2001. (a továbbiakban: BALOGH, 2001.) az id. hely itt: 120., 147.

²² ONG, Walter J.: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London, New York, Methuen, 1982. 115, 181.

²³ SAENDER, Paul: *Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society. Viator*, 13. 1982. 367–414. – SAENDER Paul: *Space between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford, Stanford University Press, 1997. 299., 42. j. – HAVELOCK, Eric A.: *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. New Haven, Yale University Press, 1986. – NISBET, R. G.

filológus, hogy Balogh tudományos utóéletének színvonalát a velünk kortárs külföldi hivatkozások között tallózva jelezzük. Balogh jelentőségét az ő munkáikkal egybevetve, a mai kommunikációfilozófia szempontrendszerében helyezi el Demeter Tamás több kitűnő tanulmánya.²⁴ Demeter a nálunk elfeledett magyar kutató úttörő helyét abban az eszmetörténeti kutatási irányban keresi és találja meg, amely a kommunikáció technológiai fejlődését a tartalmi változásokkal kimutatható, állandó kölcsönhatásban vizsgálja. Balogh így új és újszerű nemzetközi értékelését mint annak a kommunikációfilozófiai törekvésnek az előfutára nyeri el, amely Marshall McLuhant, s a torontói kommunikációs iskolát követve a kommunikáció lényegét a közlést szállító médiumban látja. Demeter szavaival: „E paradigma szempontjából a technológiai fejlődés jelentősége leginkább abban áll, hogy a kommunikáció mindenkor hordozó eszközeinek teljesítményét többre becsüli egyszerű üzenetközvetítő csatornánál; azt tartja, hogy az üzenetet hordozó közeg jellegzetességei [...] magának az üzenetnek a tartalmát is determinálják [...]”.²⁵ A „*Voces paginarum*”-mal rokon témát kezelt – tehetséges kézzel és jó füllel – Balogh, amikor a Szent Gellérttel kapcsolatos két legendában fennmaradt *symphonia Ungarorum* anekdotát elemezte. Egy magyar szolgálólány különös őrlődaláról kimutatta, hogy „a párbeszéd szereplőinek életében, műveltségében és hivatásos munkájában fontos szerepet játszik a zene”.²⁶

M.: The Orator and the Reader: Manipulation and Response in Cicero's Fifth Verrin. In: WOODMAN, Tony – POWELL, Jonathan (eds): *Author and Audience in Latin Literature*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992. repr. in NISBET, R. G. M.: *Collected Papers in Latin Literature*. Oxford, Clarendon, 1995. 363. 5. j.

²⁴ DEMETER Tamás: Balogh József és a filozófiatörténet. *Irodalomtörténet*, LXXXVIII (XXVIII) 1997/1–2. (a továbbiakban: DEMETER, 1997/a.) 248–256. – Két filozófiatörténeti értelmezés párhuzamai. *Antik Tanulmányok*, XLI.1997/1–2. (a továbbiakban: DEMETER, 1997/b.) 199–204. – From Classical Studies Towards Epistemology: The Work of József Balogh. *Studies in East European Thought*, 51, 1999. 287–305. — József Balogh and the Reappearance of Reading Aloud. In: FLEISSNER, Peter – NYÍRI, J. C. (eds.): *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking*. Vol. 1: *Austria and Hungary: Historical Roots and Present Developments*. Innsbruck–Wien, Studien Verlag, 1999. 27–43.; Összefoglalóan: Egy mű és kontextusa. In: BALOGH, 2001. (A továbbiakban: DEMETER, 2001.) 5–21.

²⁵ DEMETER, 1997. 251. – Vö. McLuhan, Marshall: *Understanding Media: The Extensions of Man*. 1st ed. New York, McGraw-Hill, 1964. 13. – Ettől eltérő értelmezést nyújt legújabbban NEUMER Katalin: *Vasa lecta et pretiosa.* 'Zur Geschichte der sprachtheoretischen Reflexion über Mündlichkeit–Schriftlichkeit und Joseph Balogh zu Fragen des lauten Lesens. *Semiotische Berichte*, 27, 2003/1–4. 75–96.

²⁶ BALOGH József: *Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1926., repr. 1977. 16. – Balogh ehhez kapcsolódó egyéb dolgozatai közül ld. DANTE, Alighieri „Über das Dichten in der Muttersprache”. *De vulgari eloquentia*. Aus dem Lateinischen übers. und erl. von DORNSEIFF, Franz, BALOGH, Joseph. Darmstadt, Reichl, 1925. 103. – Hangos könyörgés – síró fohász. Néhány adalék az ókeresztény ima történetéhez. *Ethnographia*, 37. évf. 1926/4. 190–192. – Unbeachtetes in Augustins Konfessionen. *Didaskaleion. Studi di letteratura*

Felfogása szerint az anekdota lejegyzője ismerte és tudatosan alkalmazta a szövegben szereplő zenei műszavakat (*symphonia, melodia, modulatio, cantus, carmen*). Balogh következtetése ma is figyelemre méltó: „Akit [...] meglep, hogy egy ájtatos legendában szörszálhasogató és számunkra mégis oly nehezen érthető zenei terminusokkal találkozunk, vegye fontolóra, hogy az egyházi nyelv és az egyházi műzene eszményeivel szemben itt igen korán új erő jelentkezik: a vulgáris nyelv és a még sokkal vulgárisabb zene. [...] A zeneértő Szent Gellért és a daloló magyar szolgálóleány a középkor két ellentétes művészi felfogását: a *regularitas*-t és a *vulgaritas*-t jelöli; ez a nagy elméleti ellentét csak jóval később fog kibontakozni, itt szinte gubó alakjában látjuk.”²⁷

Balogh mindvégig foglalkoztatta a Róma-kultusz és a császárkultusz kérdésköre. Felfogása szerint Szent Ágoston kora fordította „a keleti gyökerű uralkodói misztikát Róma felé, [...] [A]z *imperium sine fine*-ből *Imperium Romanum* lesz. A Róma-kultusz mellé testvérként tapad a császárkultusz: politika és vallásosság ez izmos és szívós szövevényével kell a zsenge kereszténységnek felvenni a küzdelmet.”²⁸ Balogh 1931-ben már világosan utalt Szent István király *Intelmeinek* Szent Ágostonig visszanyúló gyökereire, amikor a Szent István korából fennmaradt eszméket, mint „egy századok óta fejlett, augustinusi alapokon nyugvó Karoling-elméletet” taglalta a *Magyar Nyelv* lapjain.²⁹ Balogh ezeket a gondolatokat a magyar középkor forrásainak kutatásakor is kamatoztatta, így amikor az *Intelmelek* gazdag forráskritikai elemzését adta az 1938-as Szent István-émlékévben megjelent akadémiai *Emlékkönyv*ben. Nem először merített érveket tudományos köntösben megfogalmazott aktuális politikai mondanivalójához a középkori *Intelmelek* látszólag holt szövegéből.³⁰ Balogh kutatói habitusát éppen ez a politizáló tudományosság: a friss

e storia cristiana antica. IV. Fasc. III–IV. Torino, 1926., repr. Amsterdam, 1969. 5–21. – Szent Ágoston, a levélíró. Szemelvényekkel leveleskönyvből. Budapest, Szent István Társulat, 1926. 154.

²⁷ Uo. 15.

²⁸ BALOGH József: Szent István „Intelmei”-nek forrásai. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest MTA, 1938. II. köt. (a továbbiakban: BALOGH, 1938.) 241.

²⁹ Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? *Magyar Nyelv*, XXVII., 1931/5–6. (a továbbiakban: BALOGH, 1931.) 164.

³⁰ E kérdéskörhöz l. még BALOGH József következő írásait: Szent István és a „Róma-eszme”. *Budapesti Szemle*, 1927. 207. köt. 599. sz. 89–95. – „Nemzet” s „nemzetköziség” Szt. István Intelmeiben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXVII. 1927. 1–10. – Szent István király, a „békefejedelelem”. Adalék az „Intelmek” terminológiájához. *Magyar Nyelv*, XXIII. 1927. 452–461. – Szent István politikai testamentuma. *Budapesti Hírlap*, XLVII. évf. 188. sz. (1927. augusztus 20.) 1. – Szent István politikai testamentuma. *Minerva*, IX. évf. 1930. (4–7. sz.) 129–164.; X. évf. 1931. (1–4. sz.) 39–51.; X. évf. 1931. (5–10. sz.) 106–114. – BALOGH, 1931. 158–165. – A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. *Századok*, LXVI. évf. 1932. április–június 4–6. sz. 152–168. – *Libellus de institutione morum*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vol. II. Budapest, 1938. 611–617.

mondandónak a történelem mélyéről filológiai alapossággal felhozott eszmékkel való kifejezése jellemezte. „Bennünket a Róma eszme és a császár-eszme a X. és XI. század fordulóján, tehát éppen olyan időpontban foglalkoztat, mikor – III. Ottó és Gerbert nagy személyes hatása alatt – a megdermedt középkori formákba ismét, az átmenet rövid éveire, élet költözik.”³¹ A politikussá vált, de vérbeli forráskritikusnak és klasszika-filológusnak megmaradt Balogh – 1938-ban! – egyenesen Sallustiusig viszi vissza azt a tételt, amely Szent István *Intelmeiről* szóló tanulmányának központi üzenete: „az egynyelvű és egyszokású ország törekeny és gyenge.”³² Nehéz nem kihallani a politizáló (és a náciizmus hazai térnyerését aggódva figyelő) Balogh hangját a tudományos értekezésből is, amikor így érvel: „A népi sokféleség, mint államalkotó és államfenntartó erő a római császárkor megingathatatlan tétele, amelyet a középkor annál szívesebben tesz a magáévá, mert Nagy Károly birodalmában ismét hatóerőnek érezte.”³³ Innen közvetlen már a kapcsolat a végkövetkeztetéshez: „[J]övevények’ erényeinek, tudásának és munkájának köszöni tehát Róma és az újkeresztény Magyarország is hatalmát és gyarapodását.”³⁴ Élete utolsó tanulmánya is az *Intelmekről* szól.³⁵

Balogh legnagyobb filológiai teljesítménye a *Confessiones* fordítása és a hozzá írott bevezető tanulmány volt, amit harmincéves késéssel, élete legvégén, a háborús utóbb az üldöztetés mind fenyegetőbb árnyékában végül sikerült még két kiadásban is megjelentetnie. Mintha csak érezte volna, hogy várakozási ideje elfogyott. Pedig Balogh joggal mondhatta és vallotta is magát a régi Németország s ott is a nagy vallás- és egyháztörténész, Adolf von Harnack tanítványának. Tőle magától nyerte a bevezetést az ágostoni eszmékbe, tőle tanulta azt, hogy „Európának mind lelki, mind szellemi fejlődését e hatalmas egyéniségnek csodaforrásából” ágaztathatjuk ki, s hogy „Szent Ágoston nélkül egész mai világunk elképzelhetetlen!”³⁶ Baloghot erősen foglalkoztatta az *igazság* kategóriája, bevezető tanulmányában szívesen idézte Szent Ágoston egyik leveléből a gondolatot: „Kitéptem magam abból a gyűlöletes hálóból, mely a filozófiától visszafogott, azáltal, hogy elvette tőlem az Igazság felismerésének reményét: pedig az Igazság a lélek étke.”³⁷ Balogh Szent Ágoston-felfogását Demeter Tamás az angol–amerikai Eric A. Havelock Platón-interpretációjával

³¹ BALOGH, 1938. 241., 239.

³² Uo. 263.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ „Ratio” és „mos”. A római jog „megújulásának” nyomai a szentistváni Intelmekben. *Egyetemes Filológiai Közöny*, LXVII. 1943. 3. füz. 273–336.

³⁶ BALOGH József: Adolf von Harnack. *Budapesti Szemle*, 1926. 202. köt. 584. sz. 38.

³⁷ *Szent Ágoston vallomásai*, 1943. XXXIII.

veti egybe, s ennek révén kimutatja, hogy mindkét klasszikus filozófus ellenségének tekintette a szóbeliségen alapuló kortársi oktatási módszereket, s elutasította a tudás áthagyományozásának orális eszközeit. Balogh, illetve Havelock olvasatában Plátón és Ágoston egyaránt „a kézírásos írásbeliség jellegzetes filozófusai”, állapítja meg Demeter.³⁸ A Szent Ágoston vallásos megtérésének kérdéseihez vissza-visszatérő Balogh filológusi kérdésfelvetésében azonban alighanem saját konverziójának, a katolicizmushoz vezető ellentmondásos útjának problémáit: egyfajta önelemzést is kell keresnünk. A *Vallomásokat*, a magyar fordításirodalomnak ezt az ékességét (melynek még a kefelevonatát is egy Illyés Gyula gondozta) ideje lenne ismét új kiadásban, immár a nemzetközi tudományosság újabb kutatási eredményeinek jelzésével közreadni.³⁹

Minthogy Balogh az itt elmondottak ellenére önálló könyvet nem írt, és filológiai munkásságát fokozatosan a politikai publicisztikával, a külföldnek szóló propagandával és a nagyvilágban élő magyar nemzetkép formálásának napi gyakorlatával cserélte fel, nem kapott katedrát.⁴⁰ A jelentős tudományos ígéretből a magyar külpropaganda igen sikeres munkása, kiváló szerkesztő, publicista, Bethlen István külpolitikájának egyik félig titkos forrása, formálója lett.

Balogh pályájának átszatolódása a tudományból a politikába tanulságos és jellegzetes képlet. A folyamatot jól tükrözi a függelékben idekapcsolt bibliográfia. Az időrendbe állított (s minden igyekezetünk ellenére nyilvánvalóan még most is kiegészíthető) műjegyzék világosan követhetővé teszi Balogh érdeklődésének alakulását, a tisztán tudományos és a kifejezetten politikai korszakok elkülönítését, egymásba hajlását, olykor termékeny összefonódását.

Ahogy tudományos témájával Balogh kapcsolatait a Horthy-korszak vezető rétegével is atyja, Balogh Ármin professzor alapozta meg, aki magyar nyelvre tanította a befolyásos Kornfeld és Weiss dinasztia első nemzedékét. Az ő révén barátkozott össze Balogh József Kornfeld Móric báróval, s valószínűleg ez a háttere annak, hogy ő lett a Bethlen gróf által létrehozott *La Nouvelle Revue de Hongrie*, majd néhány évvel később a *The Hungarian Quarterly* egyik, majd egyedüli szerkesztője.⁴¹

Balogh különös ember volt. Mint kikeresztelkedett zsidó, nem szívesen vállalt, nem is igen vállaltatott állami, közéleti tisztséget – sem az egyetemen, sem a politi-

³⁸ DEMETER, 1997/b. 202–204., idézet 204. – DEMETER, 2001. 16–20., idézet 20.

³⁹ *Szent Ágoston vallomásai*. 1943. A Balogh-féle fordítás utolsó (reprint) kiadása. Budapest, Akadémiai – Windsor, 1995., Borzsák István értékes bevezetőjével.

⁴⁰ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1, Kornis Gyula Balognak, 1934. február 6., ehhez mellékelve Vári Rezső értékelése Balogh tudományos pályafutásáról. D. n.

⁴¹ Passuth László közlése, Tihany, 1975. augusztus 22.

kában.⁴² Modorossága, arroganciája, sznobizmusa, homoszexualitása és neofita kato-
licizmusa elszigetelte őt kortársaitól. Magányossá és sebezhetővé vált. Ennek ellenére
óriási szorgalmával és munkabíráásával, enciklopédikus tudásával, kiváló diplomá-
ciai érzékével, szervező- és szerkesztőtehetségével a háborút megelőző évtizedben
kitüntetett helyzetet tudott teremteni a maga számára. Megdöbbentően kiterjedt köre
volt, a hagyatékában lévő 30 000 dokumentum tanúsága szerint bel- és külföl-
dön szinte mindenkivel kapcsolatban állt, aki számított.⁴³ Nem csupán Kornfeld báró
barátságát élvezte: kapcsolatai voltak magához Horthy kormányzóhoz is, akinek
háziorvosa Balogh első unokatestvérének férje, Szöllősy Lajos, a tekintélyes belgyó-
gyász volt. Ki tudott lépni szobatudósi magányából, és a kultúra „rendkívüli követé-
nek” szerepében vagy a béke szószólójaként a II. világháborút megelőző nyugtalan
légkörben, főként szerkesztőként tekintélyes politikai pozíciót épített ki magának.
1937-ben kormányfőtanácsosi címet is kapott, amivel a „méltóságos úr” megszólítás
járt, s így végül valóban a felső tízezer tagjává válhatott.⁴⁴ Nem kevesen gondolták,
hogy valószínűleg ő lesz a háború utáni korszak első magyar külügyminisztere, ezt
azonban nem érte meg: 1944-ben meggyilkolták.

Gyergyai Albert, később az Eötvös Loránd Tudományegyetem francia irodalom
professzora lendületes őszinteséggel, tisztelettel elegyes iróniával így és ilyenként
emlékezett Baloghra 1979-ben:

„Tipikus pesti s két háború közti jelenség volt, hol mindenhol s mindenkinek nél-
külözhetetlenül szükséges, szimpatikus, majdnem szeretetre méltó, hol torz, enyhén
mulatságos s fontoskodó, vagy ha jobban tetszik, közép-európai és értelmiségi para-
zita. Apja tanár volt, s magyarra tanította a háború előtti lipótvárosi arisztokrácia
Csehországból származó és dúsgazdag gyár- és bankalapítóját, aki hálából tanárja
fiát osztrák és német egyetemeken neveltette, úgyhogy a mi pesti Swannunk a kö-
zépkori latinságnak lett alapos ismerője, s majdnem egyetemi tanár, de hát talán
származása s az egyetemi körökkel szembeni túlzott önérzete miatt csak nagyurak,
politikai, pénzügyi és sajtóbeli nagyurak kiszolgálójává vált, tanácsadójává sőt szö-
vetségesévé, függött is tőlük, irányította is őket, s esze, roppant műveltsége és hajlé-
konysága révén nélkülözhetetlenné dolgozta fel magát hamar abban a legmagasabb
rangú társaságban, ahol a pénz, a cím és a hatalom légkörében ő képviselte a szelle-
met, a jó modort, a *savoir-vivre*-t, s főképpen a nagyvilág minden gyakorlati isme-

⁴² OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/1828. L. Vári fent idézett véleményét [1934?]. Ld. ugyanitt Balogh
reznált választát Kornishoz, a tudomány számára elvesztett éveiről, 1934. február 6.

⁴³ A Baloghról itt adott kép nagy kiterjedésű irathagyatékára és a róla folytatott számos beszélgetésre
épül, melyeket többek között Buday Máriával, Gál Istvánnal, H. Balázs Évával, Illyés Gyulával,
Passuth Lászlóval, Sebestyén Péterrel, Szöllősy Klárával és Szöllősy Lajosnéval folytattam.

⁴⁴ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/1394. Hegedüs Lóránt Baloghnak, 1937. augusztus 30.

retét: ő volt a híd az olümposzi istenek és a félig-fegyvertelenek világa közt. Ha ott fenn az Olümposzon szükség volt egy közvetítőre egy művész és egy műpártoló között, vagy valaki nem tudta, milyen rangsorba ültesse vacsorára hívott vendégeit, ha törték a fejüket, milyen ajándékot, mennyi pénzt, micsoda ordót adjanak egy szolgálatért, ha kerestek egy megbízható céget, egy jó vendéglőt, egy finom nyaralóhelyet, elsősorban hozzá fordultak, s így lett ő a lapjának, egy külföldi felvilágosításra szánt lapnak teljhatalmú s igen ügyes szerkesztője. Legénylakásán intim vacsorákat adott, ahol más-más rendűeket hívott meg gondos válogatásban, s a vendégek hol őt tüntették ki pusztá jelenlétükkel, hol pedig ő tüntette ki őket pusztá meghívásával. Nem volt megnyerő külsejű, de remekül öltözködött, nem volt se benső barátja, se nyilvános barátnője, csakis jó összeköttetései, társadalmi helyzete szerint. Mindent elért, amit akart, csak egyetemi tanár nem lehetett, holott ritka írásai nagy tudósról tanúskodtak, s lehet, hogy ez tette olykor melankolikussá, s egyúttal majdnem embe-rivé. Mert hiába volt mindig szolgálatkész, fáradhatatlan és jókedvű, olykor mintha fáradtnak és csüggedtnak látszott volna, s ilyen esetekben mindig az alatta állókon töltötte ki haragját, közvetlen környezete ezért nem is nagyon szerette.”⁴⁵

Az író Hubay Miklós „geológiai feszültséggel terhes léleknek” mondta, a diplomata Szegedy-Maszák Aladár szerint Balogh a „legjobb értelemben vett köszönőember szerepét töltötte be”. A történetíró H. Balázs Éva „a Horthy korszak történetének szürke eminenciását” látta benne.⁴⁶

A *Revue* élén Balogh néha tévedett, így amikor – 1932-ben – Mussolinit magasztaló cikket közölt („Dux et Magister”), s benne a Ducét „bölcsl nevelőnek”, egyenesen „pedagógus–zseninek” nevezte.⁴⁷ Mentségére szolgálhat, hogy ekkoriban sokan ítélték meg tévesen az olasz diktátort – s nem csak Magyarországon. Balogh konzervatív volt, de a fasizmussal nem rokonszenvezett: az olasz vezérben a magyar revízió támogatóját látta. A revíziós gondolat kapcsolta össze egy tehetséges és sokoldalú újságíróval, Ottlik Györggyel, akivel előbb a francia *Revue* szerkesztésének feladatát osztotta meg. Ottlik (1889–1966) nemesi családból származott, s maga is igen

⁴⁵ GYERGYAI Albert: „A szép kertésznő”. In Uő: *A várostól a viláig*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 167–168.

⁴⁶ Hubay Miklós jellemzését ld. KABDEBŐ Lóránt: *A háborúnak vége lett*. Budapest, Móra, 1983. 9–33. – Szegedy-Maszák Baloghról: SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...* II. köt. 304–309. Budapest, Európa–História, 1996. 304–309. – H. BALÁZS ÉVA: Előszó. In: BALOGH József – TÓTH László: *Magyar leveleskönyv*. Budapest, Corvina, d.n. [2001], I. köt. 5–7. – Mindezeket idézi SZÉCHENYI Ágnes Baloghról írott, kitűnő rajzában: *Iparbáró, mecénás, filozopter. Kornfeld Móric 1882–1967*. In Uő (szerk.): KORNFIELD Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Corvina, d.n. második kiadás, 58–60, 85.

⁴⁷ BALOGH, Joseph: Dux et Magister. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. (I.) Tome XLVII. (octobre, 1932.) II. 219–220.

jótollú publicista és ötletes szerkesztő, a *Pester Lloyd*, a *Budapesti Hírlap* és a Népszövetség által kiadott *Annuaire* vezető munkatársa volt.⁴⁸ Éveken át a *The Hungarian Quarterly* szerkesztését is ketten végezték Ottlikkal, majd 1939-ben Balogh teljesen átvette a lapot. Közös munkálkodásuk eredményeképpen a kontinens egyik legjobb angol nyelvű folyóiratát sikerült létrehozniuk. A *Quarterly* Bethlen külpolitikai szócsöve volt, ahogyan Ottlik kifejezte: „Neked, Kegyelmes Uram, megvan a Magad külpolitikai angolnyelvű folyóirata.”⁴⁹ A szerkesztők soha nem adtak ki kényes, így a határrevízióval vagy az etnikai kérdésekkel kapcsolatos írásokat anélkül, hogy a volt miniszterelnökkel ne egyeztettek volna azokat. Amikor Bethlen maga akart a lapban publikálni – például egy báró Eötvös Józsefről szóló cikket –, Baloghot kérte fel az írás lektorálására, pontosabban arra, hogy azt még az angolra fordítás előtt az angolok igényeinek és ízlésének megfelelően igazítsa át s rövidítse le. „[M]indaz, amit a demokráciáról mondok, az angol olvasóközönség előtt idegen szerűnek fog hangzani, miután ők a romlott és elfajult demokráciának azt a formáját, amely a közép európai államokban a háború után kifejlődött, annyi bajt, bizonytalanságot, szociális és politikai zavart okozott, nem ismerik közelebbről és ennek folytán a dolgozat több tételével szemben értetlenül fognak állni és nem csak értetlenül fognak állni, hanem a felállított tételeket egyenesen elutasítják.”⁵⁰ Balogh mindig is elsőrendű kötelességének tekintette, hogy Bethlen gondolatait megismertesse az angolszász világgal, s olykor Bethlennek személyesen kellett közbelépnie, hogy a szerkesztő ne fordítsa le szó szerint azokat a magyar belpolitikai használatra írott cikkeket, melyeket egyáltalán nem Angliának szánt.⁵¹

Ha a *Quarterly*nek magas szintű tanácskozásokat kellett folytatnia a Külügyminisztériummal, Balogh Bethlent kérte föl a folyóirat képviselőjére, és írásban is ellátta őt minden szükséges információval. Amikor József Ferenc királyi herceg 1938-ban egy „konkurens” angol–magyar társaság alapítását fontolgatta, Balogh azonnal riasztotta Bethlent, és határozottan együttműködésre kérték föl a Habsburg-család angolszász irányban tájékozódó tagját.⁵²

Ottlik és Balogh úgyszólván mindent tudtak arról, hogy miképpen kell jó lapot szerkeszteni. Balogh minden számon és minden cikkben keményen dolgozott. Nemcsak arra helyezett nagy súlyt, hogy megszerezze a „megfelelő” szerzőtől a „megfe-

⁴⁸ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/240. Balogh–Ottlik-levelezés, Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. II. köt. 330.

⁴⁹ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/322. Ottlik Bethlennek, 1936. szeptember 24.

⁵⁰ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/322/3257. Bethlen Baloghnak, 1941. március 5.

⁵¹ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/322. Kornis Bethlennek, 1936. szeptember 24.

⁵² Uo., Bethlen levele József Ferenc királyi hercegnek (fogalmazvány), mellékelve Balogh leveléhez Kornisnak, 1938. február 15.

lelő” írást, hanem igen sok időt és fáradságot fordított a felkért illusztris szerzők számára készített cikktervezetek, fogalmazványok elkészítésére és a szöveggondozásra is. Egyes esetekben képes volt akár öt különböző személlyel is angolra fordíttatni ugyanazt a cikket, hogy az idegen nyelvű szöveg tökéletesen tükrözze az eredeti tartalmat.⁵³

A szerkesztőség ugyanabban a kis helyiségben működött az egykori budapesti Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úton, ahol Balogh korábban a *Magyar Szemlé*t is szerkesztette. Az épület a Kornfeld báró féle Hitelbank leányvállalatának, az Auer Gáz cégnek a tulajdonában volt, s Baloghot – hogy működését javadalmazni lehessen – kinevezték a részvénytársaság egyik igazgatójává.⁵⁴ A szerkesztőség kis létszámát a gyors és hatékony munka érdekében kiegészítették, s így a Vilmos császár út 3. nem csupán szerkesztőségi iroda volt, hanem valóságos kis fiók-külgymenisztérium, mely főként Londonnal, Párizssal és Washingtonnal ápolta a kapcsolatokat. Balogh különösen arra volt büszke, hogy lapját határozottan nem pártpolitikai igyekezetek mozgatják, hanem az egyenesen a nemzeti szócső státusát élvezi. Időnként szinte visszhangozta Bethlent: „A H[ungarian] Q[quarterly] nem a hivatalos magyar külpolitika orgánuma, hanem társadalmi alapítás és ilyként szintézise a nemzeti külpolitikának.”⁵⁵ Meglehetősen bátor kijelentés volt ez éppen 1941 márciusában, amikor Balogh nagyon is jól tudta, hogy a cenzúra nem engedné, hogy olyan cikkeket publikáljon angol nyelven, melyeket a magyar közönség számára ekkor még kiadhatónak tartottak.⁵⁶

A Quarterly Társaság évi közgyűlése nagyszabású társadalmi esemény volt, ahol a magyar politikai elit angolbarát része találkozott. Nem csupán a *Quarterly* ügyeit beszéltek itt meg, hanem más fontos nemzeti kérdéseket is. Az összejövelelek jelentősége erősen megnőtt a háború éveiben, s különösen 1941-től, amikor az ország mind Nagy-Britanniával, mind az Egyesült Államokkal hadiállapotba került. A leállított, de egészen meg nem szüntetett *Quarterly* körének üzenetei jelentőségteljesek maradtak. A testület egyes tagjait a hivatalos program után Bethlen rendszerint meghívta *déjeuner*-re, s e vendégek névsorán 1942 és 1943 októberében – Baloghhallal együtt – főként olyanok szerepeltek, akik néhány hónap múlva – az 1944. márciusi német megszállás után – a Gestapo listáján is az első helyek egyikén álltak.⁵⁷ A háborút túlélte egy dátum nélküli, talán 1943 végéről vagy 1944 elejéről származó kefelevonat, melyben a Quarterly Társaságot és francia párját világosan olyan szervezetként

⁵³ Uo., Balogh Bethlennek, 1937. május 28.

⁵⁴ Passuth László közlése, Tihany, 1975. augusztus 22.

⁵⁵ OSZKK, Litt. Orig., Fond 1/322/3258. Balogh Bethlennek, 1941. március 6.

⁵⁶ Uo. Balogh Bethlennek, 1941. február 19.

⁵⁷ Uo. Balogh Bethlennek, 1942. október 23.

fogták fel, melynek az lesz a feladata, hogy a világháború utáni „átmenetgazdálkodás” politikai témáit kijelölje és kidolgozza.⁵⁸ Balogh minden tavasszal beutazta Európát, hogy *Quarterly*jének piacot teremtsen, hogy a lapnak jeles szerzőket toborozzon és személyes összeköttetéseket szerezzen.⁵⁹ Ügyesen környékezte meg a brit notabilitásokat, akiket gyengéd erőszakkal rávett, hogy jöjjenek el Budapestre, és írjanak is a *The Hungarian Quarterly* számára. A brit – jobbára konzervatív – közreműködők névsora egy ki-kicsodára emlékeztetett. Tekintettel arra, hogy Balogh Amerikában lényegesen kevesebb személyes erőfeszítést tehetett a lap érdekében, az amerikai szerzők névsora jóval szerényebb volt, s szinte kizárólag a *Quarterly* saját tanácsadó testületének tagjaiból állt.

Főszerkesztői és a lapokhoz kapcsolódó társaságokban betöltött főtítkári tisztségeiből adódóan Balogh volt az, aki fogadta a neves angol, francia és amerikai vendégeket, ő szervezte társadalmi és kulturális programjaikat, aggályos pontossággal és igen jó pszichológiai érzékkel.

Balogh jól ismerte a neobarokk Magyarország bonyolult etikettjének minden fontos és kevésbé fontos részletét. Gondja volt rá, hogy a *Quarterly* potenciális szerzőit, mint Arnold Toynbeet, Sir Richard Winn Livingstone-t (az oxfordi Corpus Christi College elnökét), Sir Ernest Barkert, Robert d’Harcourt grófot vagy Jacques de Lacretelle-t a megfelelő emberek a kellő sorrendben s az illendő időpontban fogadják. Pontosan tudta, hogy kit kell vacsorára hívni, s kit ebédre; kit kíséren el személyesen Kornfeld báró felsőiregi kastélyába Tolna megyébe, és kinek eszközölgjön ki meghívást Bethlen gróf inkei kastélyába. Rá tudta venni a volt miniszterelnököt, hogy a George Creel tiszteletére a Dunapalota Hotelben adott vacsorán maga üljön az asztalfőre, s ezzel kedvére tegyen John F. Montgomery amerikai követnek, vagy egy másik alkalommal Imrédy Bélát, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökét, hogy ugyanezt megtegye. Született ceremóniamesternek bizonyult, amikor hol a Parlament delegációs termében, hol a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában, hol pedig a Nemzeti Casino dísztermében mindig az éppen legmegfelelőbb személyt ültette az elnöki emelvényre, hogy bemutassa a felolvasást tartó külföldi vendéget. Szinte lázba jött, ha megtervezhette a *Quarterly* vagy akár valamelyik saját családtagjának díszes nyomású levélpapírját, s kitűnt a két háború közötti arisztokrata és dzsentri elit feudálisan tisztelettudó, neobarokk magyar nyelvének használatában is. A legtöbb nagy európai nyelven pontosan tudta, hogy kinek milyen megszólítás jár az ő cífrán és hízelgően burjánzó leveleiben. Minden szavával igye-

⁵⁸ OSZKK, Litt. Orig. Fond 1/322. Jelentés a háború utáni „átmenetgazdálkodás” kérdéseiről Bethlen István számára, d. n. [1943–44?]. Vö. uo. Balogh Bethlennek, 1942. szeptember 7.

⁵⁹ Uo. Fond 1/75. Balogh Hómannak, 1937. május 21.

kezett hangsúlyozni szerénységét, miközben a háború közeledtével egyre jobban meg volt győződve saját fontosságáról.

A háború a *The Hungarian Quarterly* és gazdái számára is egyre inkább végső próbatételnek bizonyult. Egy olyan országban, amely 1941 végétől mind Nagy-Britanniával, mind az Egyesült Államokkal hadban állt, a németekkel kötött, riasztóan szoros barátság „hivatalos” hangoztatása Balogh Józsefnek egyre kevesebb teret engedett a manőverezésre.⁶⁰ Jellemző, hogy amikor Balla Antal „A magyar és a német” címmel tervezett könyvét itthon a szerző neve alatt túlságosan veszélyes lett volna megjelentetni, Balogh úgy gondolta, hogy elviszi azt egy külföldi kiadóhoz, és álnéven adatja ki.⁶¹ A német–magyar kapcsolatok vagy a zsidókérdés kimondhatatlan terhet jelentett a nyíltan angolbarát *Quarterly* és szerkesztője számára, akinek zsidó származását – még magas pozícióban lévő barátai kedvéért is – csak átmenetileg bocsátották meg.

Minden reményét az angolokba vetve küzdött a nácik ellen, egészen a szörnyű végig. A *Quarterly* szerkesztése már a háború kitörése előtt olyannyira megnehezedett, hogy Pelényi János washingtoni magyar követ 1939 januárjában azt javasolta, a *Revue* és a *Quarterly* szerkesztőségét helyezték át Párizsba, illetve Londonba.⁶² Balogh nem sokra tartotta „a jelképes függetlenséget”, és ellenezte az ötletet.⁶³ Ugyanakkor azonban közvetlen politikai útmutatást kért a magyar Külügyminisztériumtól az ország függetlenségének fenyegetettségével, Magyarország „birodalmi” ideológiájával, a német terjeszkedéssel vagy az ország etnikai kisebbségeivel kapcsolatban. 1940 nyarán például a Külügy azt tanácsolta Baloghnak, „hogy kívánatos lenne a HQ-t nagyobb mértékben, mint ez eddig történt, az Egyesült Államok felé tájékoztatni (sic!). Nem tudom, miként sikerül ezt majd megvalósítani, hiszen most jobban el vagyunk szakítva az Államoktól, mint valaha” – jelentette ki Balogh keserűen, és Kornis professzorhoz fordult tanácsért. Az 1940. szeptember elején megjelenő számnak „a KÜM óhajtatásának megfelelően fogyatékos eszközeinkkel igyekeztünk amerikai színezetet adni” – számolt be Balogh nem sokkal később Kornis-

⁶⁰ A nemzetközi háttérhez ld. JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. 3. kiad., Budapest, Kossuth, 1988. – ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen, Csokonai, 1998. – FENYO, Mario D.: *Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian Relations 1941–1944*. New Haven–London, Yale University Press, 1972.

⁶¹ OSZKK, Litt. Orig., Fond 1/1826. Balogh Kornfeld Móricnak, 1943. július 14. Nem tudunk róla, hogy a könyv valaha is elkészült volna.

⁶² Uo. Fond 1/322. Baloghtól származó „Feljegyzés a Society of (sic!) *The Hungarian Quarterly* és a Société de la Nouvelle *Revue de Hongrie* elnökeinek a külügyminiszter úrral folytatandó megbeszéléséhez, Budapest, 1939. január 12”.

⁶³ Uo.

nak.⁶⁴ Amikor 1940 végén Pelényi János követ lemondott, az amerikai szerkesztő, Deák Ferenc és az amerikai tanácsadó testület számos tagja úgy döntött, hogy elhagyja a *Quarterlyt*, nyilvánvalóvá vált, hogy a folyóirat csupán szélmalomharcot vív Európa háborús forrágának közepén.⁶⁵ Balogh természetesen tudta, hogy „a HQ-t közép-európai politikai szükségszerűség bármikor komolyan veszélyeztetheti, és évek óta jól tudjuk, hogy a kormány parancsszavára esetleg meg kell szűnnünk”. Mindazonáltal 1940 karácsonya előtt még emlékeztette Bethlent, hogy „[m]indenkor azonban az volt a nézeted, Kegyelmes Uram, hogy önmagunk ezt a folyamatot semmiképpen sem segíthetjük elő, legfeljebb alávetethetjük magunkat a parancsnak”.⁶⁶ Amikor a *Quarterlyt* 1941 végén betiltották, Balogh folytatásként egy Magyarországról szóló terjedelmes kézikönyvet állított össze, melyet *A Companion to Hungarian Studies* címen a *Quarterly* 1942-es összevont köteteként adott ki 1943-ban. Tervezte a *Companion II* kiadását is, de ez már nem valósult meg.

A német megszállás alatt érte a szerkesztőt a tragikus halál. Passuth László, aki barátja volt, 1979-ben így emlékezett Balogh József utolsó hónapjaira: „1944. március 19-én felhívott telefonon, tőle értesültem a német megszállásról. Másnap láttam utoljára, azzal búcsúzott, hogy »alá kell merülnöm egy időre«. A Balogh-legenda bőségesen gyarapodott: tudtuk, hogy jóakarói Szegedre vitték, ahol egy [jezsuita] rendház falai fogadták be, ám nem kapott szerzetesi ruhát, amely megvédte volna. Nagy nyelvtudása árulta el, amikor egy kisfiút latinra tanított, s az lelkesedve beszélt a nagy tudósról nácibarát levente oktatójának – az emberről, aki mindent tud, egész nap a könyvtárban ül, sose megy ki az utcára. A sors keze kinyúlt érte, és bár Balogh Józsefet, az I. világháború többszörösen kitüntetett repülőtisztjét magas helyen próbálták megmenteni, amint a mentesítő okmány elérte volna valamelyik gyűjtőtáborban, az oly igen értékes zsákmányt máris tovább szállították. Utolsó hírünk a sárvári táborból jött, aztán nyoma veszett.”⁶⁷ Talán a Szöllősy rokonság, talán barátja, Kornfeld Móric báró kétségbeesett segélykérésére a kormányzó saját szárnysegédjét küldte el, hogy keresse meg a tudós szerkesztőt. Tost Gyula alezredes (aki nem sokkal később, a nyilas hatalomátvételnél öngyilkos lett) azt a megbízást kapta, hogy tegyen kísérletet Balogh életének megmentésére, a légierőhöz szóló állítólagos behívóparancssal, ahol Balogh az I. világháború alatt is szolgált. Az alezredes végigmotorozta a Dunántúlt, de már nem talált rá a szerkesztőre.

Balogh a nácik kezétől halt meg, akikkel egy évtizeden át oly bátran harcolt. Hitte, hogy az angolok (s tán az amerikaiak) meg tudják és meg is akarják menteni a hazá-

⁶⁴ Uo. Fond 1/1828. Balogh Kornisnak, 1940. június 19., július 30.

⁶⁵ Uo. Fond 1/322. Balogh Bethlennek, 1940. december 28.

⁶⁶ Uo. Balogh Bethlennek, 1940. december 19. (postabélyegző kelte).

⁶⁷ A szerző interjúja Passuth Lászlóval, Tihany, 1975. augusztus 22.

ját. Tévedett. A kitűnő, elszánt és makacs Balogh Józsefet, aki egész életében a latin civilizáció és a keresztény hit értékeinek hódolt, a náci vagy magyar barátaink ölték meg, mert zsidó volt, s mert a maga eszközeivel azért harcolt, hogy lefogja kezüket. Szent Ágoston s a nagy európai latin-keresztény hagyomány magyar tudósa hősként halt meg.⁶⁸

BALOGH JÓZSEF MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFÁJA

KÖNYVEK

BALOGH József: „*Vasa lecta et pretiosa*”. *Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlatja*. Budapest, Szerző. 1918. 59. (Doktori disszertáció a budapesti Tudomány egyetemen).

Balogh József: „*Voces paginarum*”. *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Budapest, Franklin, 1921. 32.

DANTE Alighieri „*Über das Dichten in der Muttersprache*”. *De vulgari eloquentia*. Aus dem Lateinischen übers. und erl. von Franz DORNSEIFF, Joseph BALOGH. Darmstadt, Reichl, 1925. Unveränd. reprogr. Nachdruck: Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966. 103.

⁶⁸ Ez a most kibővített és átdolgozott Balogh József-életrajz először 2004-ben jelent meg, in: ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs (Szerk.): *Változatok a történelemre: Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék – Budapesti Történeti Múzeum, 391–404. Balogh Józsefről, ill. a *The Hungarian Quarterly* és a *Hungarian History* történetéről írott korábbi tanulmányaim: A *Hungarian Quarterly* irodalompolitikája, 1936–1944. *Filológiai Közöny*, 1978/1. 55–65. – A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű Magyar Történet terve. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980/6. 931–943. – angolul: Literature Exported: Aspects of *The Hungarian Quarterly*, 1936–1944. *Studies in English & American*, Vol. 4. Budapest, Eötvös University, 1978. 255–282. – Luring the English Speaking World: Hungarian History Diverted. *The Slavonic and East European Review*, 69, January 1991. 60–80. – Editing as Politics: József Balogh and *The Hungarian Quarterly*. *The Hungarian Quarterly*, Vol. XXXIV. No. 129, Spring 1993. 5–13. – ”To comply with English taste:” The Making of *The Hungarian Quarterly*, 1934–1944. *The Hungarian Quarterly*, Vol. XLIV. No. 171., Autumn 2003. 112–124. – Anglophiles. The „Anglo-Saxon” Orientation of Hungarian Foreign Policy, 1930s through 1944. *The Hungarian Quarterly*, Vol. XLVII, No. 181, Spring 2006. 60–72. – Patronage and Networking. The Society of *The Hungarian Quarterly* 1935–1944. *The Hungarian Quarterly*, Vol. L. No. 196, Winter 2009. 3–12. – „A National Cause”. *The Hungarian Quarterly and Its Companion*, 1943. *The Hungarian Quarterly*, Vol. LII, No. 201, Spring 2011. 3–10. – ill. in: FRANK Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making: Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 265–308.

- Szent Ágoston, a levélíró. Szemelvényekkel leveleskönyvéből.* Budapest, Szent-István-Társulat, 1926. 154. (Szent István könyvek 34.)
- Szent Ágoston vallomásai.* Ford. és magyarázta BALOGH József. Budapest, Parthenon. 1943. 1–2. köt., XLI, 211, [1]; 350, [2]. (A Parthenon kétnyelvű klasszikusai)
- Szent Ágoston vallomásai.* Ford. és magyarázta BALOGH József. (2. jav. kiad.) Budapest, Parthenon, 1944. I–II. köt. (A Parthenon kétnyelvű klasszikusai)
- Klasszikus álmok. A magyar költészet klasszikus hagyatéka.* A Parthenon magyar költői anthológiája. Szerk. BALOGH József. Bev. KERESZTURY Dezső. Budapest, Parthenon, 1943. XXXVIII., 232.
- Magyar leveleskönyv.* Szerk. BALOGH József és TÓTH László. Kiadja H. BALÁZS Éva. Budapest, Corvina, 2001. I–II. köt., 636., 526.
- BALOGH József: *Hangzó oldalak. Voces paginarum.* Válogatott tanulmányok. Szerk. DEMETER Tamás. [Budapest] Kávé, 2001. 151 + 2.

TANULMÁNYOK, CIKKEK

- „Kommün”. *Budapesti Szemle*, 1920. 184. köt. 528. sz. 67–73.
- Az ünneprontók. Széljegyzetek Arany balladájához. *Budapesti Szemle*, 1924. 197. köt. 567. sz. 71–80.
- Az ünneprontók. *Ethnographia*, XXXVI. évf. 1925. 1–6. füz. 62–63.
- Angol szótár. (Yolland Arthur). *Budapesti Szemle*, 1925. 199. köt. 575. sz. 152–156.
- Adolf von Harnack. *Budapesti Szemle*, 1926. 202. köt. 584. sz. 30–45.
- Zu Augustins „Konfessionen”. Doppeltes Kledon in der tolle-lege-Szene. *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, XXV, (Giessen) 1926. 265–270.
- Hangos könyörgés – síró fohász. Néhány adalék az ókeresztény ima történetéhez. *Ethnographia*, XXXVII. évf. 1926. 4. füz. 190–192.
- Szemgyógyítás szenteltvízzel. *Ethnographia*, XXXVII. évf. 1926. 1. füz.
- Classicus műveltségünk és a keresztény latinság. *Budapesti Szemle*, 1926. 201. köt. 581. sz. 95–107.
- A keresztény-római irodalomtörténet néhány jellemzőbb vonása. *Minerva*, V. évf. 1926. 6–10. sz. 287–297.
- A keresztény-római irodalomtörténet újabb feldolgozásai és kézikönyvei: De Labriolle, Bardenhewer, Schanz-Krüger, Moricca, Monceaux, Gudeman. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, L. évf. 1926. (Némethy Géza ünnepi szám) 246–251.
- A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához. *Magyar Nyelv*, XXII. köt. 1–2. sz. 1926. 25–39.
- Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”. Budapest, 1926., repr. 1977. M. Nyelvtud. Társ. 1–16. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 24.)

- Unbeachtetes in Augustins Konfessionen. *Didaskaleion*. Studi di letteratura e storia cristiana antica, IV. Fasc. III–IV. (Torino) 1926. repr. (Amsterdam) 1969. 5–21.
- Ünnep és ünneprontás. Adalékok a középkori „temetői táncok” magyarázatához. *Ethnographia*, XXXVII. évf. 1926. 3. füz. 113–121.
- Szent István és a „Róma-eszme”. *Budapesti Szemle*, 1927. 207. köt. 599. sz. 89–95.
- „Voces paginarum.” Beiträge zur Geschichte des Lauten Lesens und Schreibens. *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum und sein Nachleben* LXXXII (Leipzig), 1927. 84–109., 202–240. (Leipzig, 1927. Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung)
- Várhelyvidéki oláhok „Ördögtánca”. *Ethnographia*, XXXVIII. évf. 1927. 4. füz. 271.
- Anglia és a közép-európai kérdés. *Magyar Szemle*, 1927. I. köt. 1. sz. 76–79.
- A középiskolai kérdések – az egyetem szem szögéből. *Magyar Szemle*, 1927. I. köt. 253–263.
- Arany János kultusza. *Magyar Szemle*, 1927. I. köt. 4. sz. 413–415.
- „Nemzet” s „nemzetköziség” Szt. István Intelmeiben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXVII. 1927. 1–10.
- Augustins ’alter und neuer Stil’. *Die Antike. Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums*, III. (Berlin–Leipzig) 1927. 351–367.
- A Magyar Humanisztikus Gimnázium Hívei Egyesületének emlékirata a klasszikus oktatás újjáélesztése tárgyában. Budapest, Humanisztikus Gimnázium Híveinek Egyesülete, 1927. 1–10.
- Catullus egy carmen famosum-a. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LI. évf. 1927. 1–4. füz. 1–6.
- Az ókereszténység és a középkor tanulmánya Amerikában. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LI. évf. 1927. 7–10. füz. 128–130.
- Flagellánsok Magyarországon. *Ethnographia*, XXXVIII. évf. 1927. 3. füz. 199.
- Középkor. *Széphalom*, (Szeged–Kolozsvár) I. évf. 1927. 4–6. sz. 189–191.
- Németországi útijegyzetek. *Magyar Szemle*, 1927. I. köt. 2. sz. 197–201.
- Portyázó magyarok kucs mája és a német püspökök süvege. *Ethnographia*, XXXVIII. évf. 1927. 1. füz. 42–43.
- Szent István király, a „békefejedelelem”. Adalék az „Intelmek” terminológiájához. *Magyar Nyelv*, XXIII. köt. 3–6. sz. 1927. 452–461.
- Szent István politikai testamentuma. *Budapesti Hírlap*, XLVII. évf. 188. sz. (1927. augusztus 20.) 1.
- Szunyogh X. Ferenc: Szent Benedek életszabályai. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 117–118.
- Tänze in Kirchen und auf Kirchhöfen. *Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde*, (Bremen) 1928. Jg. 6. Heft 1. 1–14.

- A Tánze in Kirchen und auf Kirchhöfen c. dolgozatomhoz. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 166–167.
- Schneider Fedor: Rom und Romgedanke im Mittelalter. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 35–37.
- Az 'ájtatos' és a 'komor' Szent István király. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 49–50.
- Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. – Sicambria. – A pannóniai hun történet keletkezése. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 116–117.
- A magyar műveltség sorsa. *Magyar Gimnázium*, IV. füz. 1928. 43–53.
- A magyar nép lapja. *Magyar Szemle*, 1928. II. köt. 5. sz. 16–20.
- Románia válsága – angol szemmel. *Magyar Szemle*, 1928. II. köt. 5. sz. 58–61.
- A külső propaganda. *Magyar Szemle*, 1928. II. köt. 7. sz. 277–282.
- A hírlap az iskolában. *Magyar Szemle*, 1928. II. köt. 8. sz. 370–373.
- A közép-európai kérdés – Nyugatról nézve. *Magyar Szemle*, 1928. III. köt. 11. sz. 269–275. Angol ellenségeink. *Magyar Szemle*, 1928. IV. köt. 13. sz. 68–69.
- A magyar könyv élete napjainkban. *Magyar Szemle*, 1928. IV. köt. 16. sz. 346–355.
- A magyar stílus válsága. *Budapesti Szemle*, 1928. 210. köt. 609. sz. 284–291.
- Egy „lakodalmas temetés” Aranynál. *Ethnographia*, XXXIX. évf. 1928. 1. füz. 39–40.
- „Rex a recte regendo”. *Speculum* (Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America) Vol. III. 4. 1928. Oct. 581–582.
- Szent Benedek-émlékkönyv. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LIII. évf. 1929. 1–3. füz. 117–119.
- A hazugság a világháborúban. *Magyar Szemle*, 1929. VI. köt. 23. sz. 220–230.
- „Rudolf királyfi” az örök vándorúton. *Magyar Szemle*, 1929. VII. köt. 26. sz. 146–148. Anno VIII. *Magyar Szemle*, 1929. VII. köt. 28. sz. 361–366.
- Scotus Viator pálfordulása. *Magyar Szemle*, 1930. VIII. köt. 31. sz. 222–226.
- Arany János fiatalkora. *Magyar Szemle*, 1930. VIII. köt. 32. sz. 380–381.
- Harnack. *Magyar Szemle*, 1930. IX. köt. 35. sz. 271–273.
- A magyar közkönyvtárak. *Magyar Szemle*, 1930. IX. köt. 36. sz. 328–334.
- A „megduzzadt” hírlap. *Magyar Szemle*, 1930. X. köt. 38. sz. 157–163.
- A közép-európai kérdés – angol szemmel. *Magyar Szemle*, 1930. X. köt. 40. sz. 394–398.
- Szent István politikai testamentuma. *Minerva*, IX. évf. 1930. (4–7. sz.) 129–164.; X. évf. 1931. (1–4. sz.) 39–51.; X. évf. 1931. (5–10. sz.) 106–114.
- Trianon revíziója és a nyugati válság. *Magyar Szemle*, 1931. XIII. köt. 49. sz. 5–14.
- A fasizmus tizedik éve. *Magyar Szemle*, 1931. XIII. köt. 52. sz. 304–314.
- Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? *Magyar Nyelv*, XXVII. köt. 1931. 158–165.

- Perpetua és Felicitas. *Budapesti Szemle*, 1931. 221. köt. 641. sz. 103–126.
- Uj magyar könyvtárpolitika felé. *Magyar Szemle*, 1932. XVI. köt. 62. sz. 163–166.
- A negyvenéves Arany. *Magyar Szemle*, 1932. XIV. köt. 55. sz. 237–238.
- Iskolarendszerünk anarchiája felé? *Magyar Szemle*, 1932. XIV. köt. 56. sz. 340–346.
- Dux et Magister. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. (I.) Tome XLVII. (oct. 1932.) II. 218–222.
- A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. *Századok*, LXVI. évf. 1932. április–június. 4–6. sz. 152–168.
- Europe „dynamique”. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVI. (II.) Tome XLVIII. (janv.-mai 1933.) I. 80–83.
- L’indépendance morale de la Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVI. (II.) Tome XLVIII. (juin 1933.) II. 604–607.
- A francia politika és a revízió. *Magyar Szemle*, 1933. XVII. köt. 67. sz. 211–218.
- Sajtó és műveltség. *Magyar Szemle*, 1933. XVIII. köt. 71. sz. 227–232.
- Anglia és a kontinens. *Magyar Szemle*, 1934. XXI. köt. 84. sz. 309–312.
- A kisebbségi magyarság szellemi védelme. *Magyar Szemle*, 1934. XXII. köt. 85. sz. 81–84.
- A klasszikus műveltségért*. Budapest, 1934. 1–11. (Parthenon VII.)
- La pensée française en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVII. (III.) Tome L. (mars 1934.) I. 247–254.
- „Nomen Erasmi nunquam peribit...” (In memoriam P. S. Allen) *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVII. (III.) Tome LI. (oct. 1934.) II. 271–274.
- A románok Budapesten. Bandholtz amerikai tábornok naplófeljegyzései. *Magyar Szemle*, 1935. XXIII. köt. 90. sz. 194–200.
- Nyelvismeretek a nemzet életében. *Magyar Szemle*, 1935. XXIV. köt. 94. sz. 167–172. Megint egy könyvnap. *Magyar Szemle*, 1935. XXIV. köt. 95. sz. 271–273.
- Hongrois: corps étranger à l’Europe; Réponse à M. André Suarés. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXVIII. (IV.) Tome LII. (févr. 1935.) I. 173–177.
- Pour une défense internationale des humanités. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVIII. (IV.), Tome LIII. (nov. 1935.) II. 466–467.
- L’esprit du pacte de Rome. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXIX. (V.) Tome LIV. (mai 1936.) I. 451–454.
- L’Entretien de Budapest. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXIX. (V.) Tome LIV. (juin 1936.) I. 546–548.
- Harmonie et désaccord en Europe centrale. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXX. (VI.) Tome LV. (avril 1937.) I. 345–348.
- Recent tendencies in the Danubian Basin. *The Hungarian Quarterly*, Vol. III. No. 1. Spring 1937. 32–42.

- A néma nemzet. *Budapesti Szemle*, 1937. 246. köt. 716. sz. 76–88.
- Lord Bryce and Hungary. On the centenary of his birth. *The Hungarian Quarterly*, Vol. IV. No. 1. Spring 1938. 750–756.
- Joseph Bajza (nécr.). *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXI. (VII.) Tome LVIII. (mars 1938.) I. 267.
- Libellus de institutione Morum. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*, Vol. II. Budapest, 1938. 611–617.
- Santo Stefano d’Ungheria e l’idea di Roma. *Nuova Antologia*, Roma, 1 Agosto 1938–XVI. 1–13.
- Szent István „Intelmei”-nek forrásai. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, MTA. 1938, II. köt. 237–265.
- The political testament of St. Stephen, king of Hungary. *The Hungarian Quarterly*, Vol. IV. No. 3. Autumn 1938. 389–398.
- Harry Baur à Budapest. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXII. (VIII.) Tome LX. (janv. 1939.) I. 73.
- Gaston Maugras. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXII. (VIII.) Tome LX. (févr. 1939.) I. 168–170.
- A one-time friend of Hungary. The late Harold W. V. Temperley. *The Hungarian Quarterly*, Vol. V. No. 3. Autumn 1939. 555–556.
- Eötvös und Montalembert. Unveröffentlichte Briefe eines ungarischen Staatsmannes. *Pester Lloyd Morgenblatt*, 27. August 1939, *Morgenblatt*, 31. August 1939, *Morgenblatt*, 8. September 1939.
- A magyar revízió angol előharcosa. Lord Bryce születésének századik évfordulójára. *Budapesti Szemle*, 1939. 254. köt. 740. sz. 39–48.
- John Paget (1808–1892) [1.]. *The Hungarian Quarterly*, Vol. V. No. 4. Winter 1939/1940. 610–632.
- John Paget (1808–1892) [2.]. *The Hungarian Quarterly*, Vol. VI. No. 1. Spring 1940. 65–81.
- Sant’ Ambrogio e l’idea di Roma. *Corvina. Rassegna Italo–Ungherese*, Anno III. Nuova ser. No. 10. ottobre 1940. 723–736.
- La tragédie de Michel Babits. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXIV. (X.) Tome LXV. (sept. 1941.) II. 136–137.
- Amor Sanctus. Babits Mihály, a himnusz-fordító. *Magyar Csillag*, III. évf. 1943. 1. sz. 15–24.
- „Ratio” és „mos”. A római jog „megújulásának” nyomai a szentistváni Intelmekben. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LXVII. évf. 1943. 3. füz. 273–336.

Összeállította Gál Ágnes és Frank Tibor

ADAMIK TAMÁS

BALOGH JÓZSEF, A TUDÓS FILOLÓGUS

Balogh József, a tudós filológus címmel mindenekelőtt azt akarom kiemelni, hogy Balogh József tudós volt: kutatott, mégpedig olyan témákat, amelyeket érdemes kutatni.¹ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy olykor többször is visszatért ugyanahhoz a témához. De még ennél is fontosabb, hogy kutatásaival mindig elért valamilyen új eredményt, és ez az új eredmény másokat is arra sarkallt, hogy nyomába lépjenek: ugyanazt a témát tovább vizsgálják. Ami pedig a filológus minősítést illeti, először a címben classica-filológusnak akartam írni, de hamarosan ráébredtem arra, hogy Balogh József szélesebb körű filológiai munkát végzett, mint egy classica-filológus, ezért maradtam végül is Balogh József, a tudós filológus címnél. Előadásomban eme széles körű filológiai munkásságára mutatok rá három tanulmányának ismertetésével. Bemutatom egy tanulmányát a klasszikus ókor témaköréből, egyet a késő császárkorból, egyet pedig Szent István korából. Természetesen ezekkel a dolgozataival nem most találkozom először, hanem mint az ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének az oktatója, munkám során fedeztem fel őket.

CATULLUS EGY CARMEN FAMOSUM-A (C. XI)

Első tanulmánya, amelyről beszélni fogok, *Catullus egy carmen famosum-a* címet viseli, vagyis *Catullus egy hírhedt verse*. Catullusnak összesen 116 verse maradt ránk; közülük ez a 11. Az ókori szerzők műveit a mérvadó kiadások általában számozzák. Versformája szapphói strófa. E vers így hangzik Devecseri Gábor fordításában:²

¹ Életéről és műveiről lásd BORZSÁK István: Balogh József (1893–1944). *Antik Tanulmányok*, 1954. 143–144. – Balogh József. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1981. I. 98.

² CATULLUS, Gaius Valerius: *Összes versei*. Fordította DEVECSERI Gábor. Magyar Helikon, 1967. 13.

Furius s Aurelius, Indiát is
kik Catullussal beutazni vágytok,
hol Kelet hulláma zuhogva-zúgva
söpri a partot,

s lágy Arábiát, vagy a szkíta földet,
s hol nyilas parthus lakik és a hyrkán,
és a síkot, mit kiomolva megfest
hétvizü Nílus,

s elkisérnétek, ha az Alpok ívén
túl a nagy Caesar remekét csodálná,
és a gall Rajnát, meg a bösz britannok
messze hazáját,

s kik, ha bármit mérnek az égiek rám,
társaim lesztek, szívesen követtek,
adatok hírül szeretőmnnek egy-két
nemszerető szót:

boldoguljon már a buják hadával
élve, háromszázat ölelve által,
kik közül egyet se szeret, de mindet
tépi-fogyasztja,

és szerelmem már ne kívánja tőlem,
mert hibájából az a földre hervadt,
mint a rét szélén ekevas-sebezte
gyöngye virágszál.

„Immár a költő is elszakad kedvesétől, aki réges-régen elszakadt őtőle, vagy helyesebben: érzi, hogy válnia kell attól a nőtől, akit feledni nem tud...” – írja Balogh József.³ Tehát ez a vers búcsúvers. „Miért kíván ez a búcsú közvetítőket?”⁴ Miért kell megtörni a vers stílusát? Az első négy versszak egy világkörűli utazás leírása, azután hirtelen disszonánsan megtörik a stílus. Ez a fordulat a 4. versszak utolsó két

³ BALOGH József: Catullus egy carmen famosum-a (c. XI.). *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1927. 1.

⁴ Uo. 2.

sorában következik be: „adatok hírül szeretőmnek egy-két / nemszerető szót” (*pauca ... non bona dicta*); „de miért olyan nagy áldozat e *non bona dicta* közvetítése?”⁵ – teszi fel a kérdést Balogh József. Itt valami titok rejtőzik, ami a vers lényege. A *dicta* a *dictum* többes száma, amelynek szótári jelentése: ’mondás’; de mit jelent itt ebben a versben? Ennek jár utána Balogh József.

A vádbeszédekben és a császáréletrajzokban kereste a *dictum* előfordulásait, és azt találta, hogy gyakran a *maledictum* (szitok, gyalázkodás) és a *convicium*, *flagitium* (gyalázás, szidalom) szinonimájaként szerepel, és a római népi igazságszolgáltatás terminusa. A tizenkét táblás törvények *malum carmennek* nevezték, és a fővesztés büntetésével sújtották.⁶ Ezután megállapítja Balogh József, hogy Usener mesteri módon tárgyalja a római büntetőtörvénynek ezt a csoportját: Plautus darabjaiban és más római szerzők műveiben is sok példát talál erre a gyalázkodásra.⁷ De feltárja eredetét is: Itáliában az őskorban a *flagitium* főnév tulajdonképpen jelentése ’korbácsolás, kikorbácsolás’, a *flagitare* igéé pedig ’korbácsol, kikorbácsol’ volt. A bűnöst kikorbácsolták a városból. Ahogy idő múltával az erkölcsök szelídültek, a fizikai korbácsolás helyébe a szóval történő korbácsolás lépett. A szigorú római hadseregben azonban megmaradt a fizikai kikorbácsolás szokása (*flagitium militare*),⁸ de az orosz hadsereg is alkalmazta. Tolsztoj *Bál után* című elbeszélésében részletesen leírja ezt a kegyetlen büntetést.⁹ Usener Catullus több versében is felfedezte a *malum carment*, de ebben, a 11. versében nem – írja Balogh József.¹⁰ Usener mulasztását ebben a tanulmányában pótolja, amelynek így összegezi lényegét:

„Catullusnak nincs sok mondanivalója, de ami van, az a legszörnyűbb. Ez a nő százakkal szeretkezik egyszerre, senkit sem szeret, de mindenkit, aki hálójába kerül, lelkileg és testileg tönkretesz, mint tönkretett engem. Ez a *maledictum*, amelyet Furiusnak és Aureliusnak el kell vinniök Lesbia háza elé”,¹¹ és ott hangosan ki kell hirdetniük, hogy mindenki hallja e nő gyaláztatát.

A magyar Catullus-filológiára hatott Balogh Józsefnek ez a tanulmánya; például Horváth István Károly *A catullusi költészet népi kapcsolatai* című dolgozatában hivatkozik rá.¹² *Catullus versei* című Catullus-kommentárban, amely az *Atuctores*

⁵ Uo.

⁶ CICERO: *De re publica* 4. 10. 12.

⁷ USENER, Hermann: *Italische Volksjustiz. Rheinisches Museum*, 1901. 4–28.

⁸ Uo. 16.

⁹ TOLSZTOJ, Lev: *Elbeszélések, 1890–1910*. In: TOLSZTOJ, Lev művei 3. Budapest, Magyar Helikon, 1965. 296–298.

¹⁰ BALOGH, 1927. 5.

¹¹ Uo. 5.

¹² HORVÁTH István Károly: *A catullusi költészet népi kapcsolatai*. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1956. 129.

Latini tankönyvsorozatunkban a XV. kötetként jelent meg 1971-ben, én is közlöm Balogh Józsefnek ezt a tanulmányát a bibliográfiában,¹³ és amikor a 11. carment tanítottam, ismertettem ezt a tanulmányt is. Ugyanezt a témát az invektíva felől vizsgáltam *Megjegyzések az invektívához* című tanulmányomban.¹⁴

SZENT ÁGOSTON VALLOMÁSAI I–II.

Balogh József sokat foglalkozott Szent Ágostonnal. E hosszú tanulmányozás legértékesebb gyümölcse Szent Ágoston híres művének, a *Confessiones*nek magyar fordítása. E művet a Parthenon, a Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete jelentette meg *A Parthenon kétnyelvű klasszikusai* sorozatban, a Franklin Társulatnál 1943-ban.¹⁵ A neves Ágoston-kutató hosszú évekig – mondhatnánk évtizedekig érlelte, csiszolta fordítását, és miután megjelent, olyan kiválóságok méltatták, mint Kühár Flóris¹⁶ és Schütz Antal,¹⁷ és nem érdemtelenül. Balogh József fordítása ma is friss, él és lüktet, hűen követve a latin eredeti minden rezdülését. Bízást tarthatjuk a legjobb magyar *Vallomás*soknak, mert van mivel összehasonlítani. Eltekintve ugyanis a válogatásoktól, a *Confessiones*nek már három teljes fordítása is megjelent, s mindegyiknek megvan a maga értéke. Pongrácz József átültetése (1842) ódon archaikusságával, Vass Józsefé (1917) törzsökös magyarossággal, Városi Istváné (1974) érzelmességével hívja fel magára a figyelmet. Balogh József fordítása mindegyiknél pontosabb, hívebben követi az eredeti stílusát is.

Van azonban egy hiányossága az említettekkel szemben: nem tartalmazza a *Vallomások* utolsó három könyvét, amelyek sajátos módon ugyan, de mégis a mű szerkesztését képezik. Az idő szempontjából nézve ugyanis, e különleges műfajteremtő alkotás három részre oszlik: az első kilenc könyv a múltat, a tizedik a jelent, a tizenegy–tizenharmadik pedig a jövőt ábrázolja. Ezen utolsó részből már teljesen hiányzik az önéletrajzi jelleg, helyét az Írás értelmezése, a teológiai és filozófiai spekuláció foglalja el. E súlyos gondolatoktól terhes harmadik részben a későbbi nagy művek gondolatfoszlányai gomolyognak, egybevegyülve, éppen ezért e három könyvet *A keresztény tanításról*, *A szentháromságról* és *Az Isten államáról* című munkák

¹³ *Catullus versei. Catulli Veronensis liber.* A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta ADAMIK Tamás. Auctores Latini XV. Budapest, Tankönyvkiadó, 1971. 24.

¹⁴ ADAMIK Tamás: *Megjegyzések az invektívához.* *Antik Tanulmányok*, 1977. 182–191.

¹⁵ *Szent Ágoston vallomásai. I–II.* Fordította és magyarázta BALOGH József. A Parthenon kétnyelvű klasszikusai. Budapest, Franklin-Társulat, 1943.

¹⁶ *Katolikus Szemle*, 1943. 212–213.

¹⁷ *Bölcséleti Közlemények*, 1943. 204–205.

előzményének is tekinthetjük. Elmaradásukkal nem válik a *Vallomások* csonkává, hiszen az önéletrajzi rész lezárul az első tíz könyvben. A könyv használhatóságát és értékét csak fokozza a mű mértékadó latin szövege és a tudós bevezetés, amelyben Balogh József felvázolja Ágoston szellemi fejlődését és a *Vallomások* utánozhatatlannul sajátos vonásait.

Ennek a *Bevezetésnek* felépítéséről érdemes még néhány szót szólni. A *Bevezetés* negyven oldal terjedelmű, és római számokkal négy részre van felosztva. Az I. részben feltárja Balogh József, hogy miért írta meg Ágoston ezt a művet: hívei ismerték korábbi botrányos életét, s elvárták tőle, hogy adjon magyarázatot életvitelének hirtelen megváltozásáról. A II. részben a mű sajátos jellegét határozza meg Balogh József. Bár Ágoston nem életrajznak szánta, az irodalom világtörténete mégis önéletrajznak tekinti, mégpedig egyetlen és legkiemelkedőbb példájának, amely egyedül áll a világirodalomban. E részben kitüntetett helyet kap Ágoston manicheizmusának kérdése. A III. rész a *Vallomások* az 5–7. könyvek eseményeire koncentrál: a huszonkilenc esztendőes Ágoston Rómába megy, onnan pedig császári rétorként Milánóba, ahol a császári rétor kénytelen megismerkedni a keresztények rétorával, Ambrosius püspökkel. Végül jön a IV. rész, amelyben Balogh József Ágoston cassiciacumi elvonulását és a híres kerti jelenetet elemezi, amelynek következménye Ágoston megtérése, majd megkeresztelkedése.

A fenti négy rész közül a harmadikból mutatok be egy részt, azt, amelyben nagyszerűen mutat rá Balogh József arra, milyen szerepe volt Szent Ambrusnak, Milánó püspökének Ágoston megtérésében: „Ambrosius, Mediolanum püspöke, a Confessiók drámájának látszólag mellékalakja (V. 23; VI. 1–3, 6; IX. 13–15) voltaképpen a leg-erősebb hatóerők egyike Ágoston fejlődésében. A neoplatonizmus és a Biblia, s a kettőnek főként kompromisszuma az ő megjelenésével bontják ki értelmüket Ágoston előtt.

Kilenc évvel korábban, emlékezünk, a Biblia fogyatékos nyelve és stílusa, idegen materiája és érthetlensége volt az, ami a finomabb irodalmi csemegékhez szokott afrikai rétor még visszaretentette az Egyháztól. (III. 9.) Most, Milánóban, ott állt minden vasárnap Ambrosius szószéke alatt s ámulattal hallotta, hogy ez a rendkívüli műveltségű római arisztokrata, anyanyelvének e művésze, mily szabadon s különösen mily filozófiai mélységgel ad értelmet a Szentírás homályosabb helyeinek. Itt, a milánói székesegyházban kellett Ágostonnak rájönnie, hogy a klasszikus műveltség, a szép szó kultusza, filozófia és irodalom egyfelől, – katolicizmus és Biblia másfelől: nem ellentétek, hanem egy hatalmas szimfónia alkotóelemei is lehetnek. Miközben így megnyíltak számára a keresztény hagyomány szövegei, egy másik váratlan olvasmány szinte revelációként hatott reá. Kezébe adták a platonikus filozófusok néhány könyvét, Marius Victorinus fordításában (VII, 13). Az a nagy filozófiai

irodalom volt ez, mely Plotinos művein és hatásukra másfélszáz év alatt bontakozott ki.”¹⁸

E fordítás kiválóságát jelzi az a tény is, hogy ezen első kiadás változatlan lenyomatát tette közzé az Akadémiai Kiadó 1995-ben *Szent Ágoston vallomásai I–II. – S. Aureli Augustini Confessiones* című reprint kiadásban.¹⁹ Az első kötet előszavában méltó emléket állít Balogh Józsefnek Borzsák István professzor *Augustinus Vallomásainak kétnyelvű reprint kiadása elé* címen. Én pedig a Magyar Nemzetben ismerttettem e mutatós művet 1996-ban.²⁰

SZENT ISTVÁN INTELMEINEK FORRÁSAI

Végül Szent István *Intelmeivel* kapcsolatban találkoztam Balogh József tanulmányával. 2004-ben ugyanis megjelent az *Intelmek* Havas László fordításában.²¹ Mivel nem sokkal korábban, 2000-ben látott napvilágot kollegámnak, Bollók Jánosnak kitűnő *Intelmek*-fordítása,²² kíváncsi voltam, mi indokolja Havas új fordítását. Elkezdtem behatóbban foglalkozni az *Intelmekkel*. Először áttekintést adtam azon korábbi kutatásokról, amelyek az *Intelmek* forrásait keresték.

Az *Intelmek* keletkezésének és forrásainak kérdését az a körülmény teszi vitássá, hogy két 15–16. századi kéziratban maradt fenn, mégis a belső érvek arra utalnak, hogy köze van Szent Istvánhoz. Mindkét ránk maradt kódexben a *Decretum Sancti regis Stephani* (*Szent István király törvénye*) címet viseli, ami magyarázható azzal, hogy Szent István király törvényeivel együtt hagyományozódott. „A modern szövegkiadások *Libellus de institutione morum* (Erkölcstanító könyvecske) címen tartják számon, ezzel is jelezve, hogy azonosnak veszik azzal az írással, amelyet Szent István nagyobbik legendája (1077-ben) és ennek nyomán a Hartvik-legenda is említ mint olyant, amelyet maga Szent István szerzett fia, Imre herceg számára” – írja Bollók János.²³

¹⁸ BALOGH, 1995, I, XXIV.

¹⁹ *Szent Ágoston vallomásai*. I–II. Fordította és magyarázta BALOGH József. Előszó: BORZSÁK István. A mű a Parthenon, a Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete által megjelentetett kötet első kiadásának változatlan lenyomata. Akadémiai – Windsor, Budapest, 1995.

²⁰ ADAMIK Tamás: „Azt sem tudom egészen átfogni, ami vagyok.” *Szent Ágoston vallomásai – ötvenhárom év után magyarul*. Magyar Nemzet, 1996. február 3.

²¹ Szent ISTVÁN, *Intelmek I*. A szöveget gondozta és fordította HAVAS László. Debreceni, MMIV.

²² *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Fordította: BOLLÓK János (*Intelmek*) és KRISTÓ Gyula (*Törvények*). Szent István Társulat, Budapest, 2000. 13–33.

²³ BOLLÓK János: *Szent István Intelmei Imre herceghez*. In: *Szent István király Intelmei és Törvényei*. SZERK. KRISTÓ Gyula, Szent István Társulat, Budapest, 2000. 13.

A részletes és szerteágazó vitát itt mellőzve, csak Békefi Remig és Balogh József kutatásaival foglalkozunk, mert egy irányba mutatnak. Békefi Remig összevetette az *Intelmek* szövegét a Szentírás, a frank kapitulárék és a Sevillai Isidorus-féle *Etymologiae* „illető helyeivel”. Dolgozatában több releváns gondolati és nyelvi párhuzamra hívta fel a figyelmet, amelyek azt mutatják, hogy mindhárom forráscsoport nyomot hagyott az *Intelmeken*, mind tartalmi, mind nyelvi szempontból.²⁴

Balogh József több tanulmányában is vizsgálta az *Intelmek* forrásait, de témám szempontjából legfontosabb a *Szent István Intelmeinek forrásai* című tanulmánya, mert e dolgozatával komoly hatást gyakorolt a későbbi kutatásra. Balogh így összegezi kutatási célját és egyben az *Intelmek* lényegét ebben a dolgozatában: „Tartalmuk valósággal a *korai középkor uralkodói eszményképének ábrázolása*, amely Szent István előtt is lebegett, amikor a Rómából lehozott koronával a magyarok nyugati mintájú keresztény királyává koronáztatta magát. Ennek az eszményképnek a vándorútjáról és az *Intelmek* irodalmi leszármazásáról lesz szó a következőkben.”²⁵ Ezután a Karoling-kor királytükreinek célját így látta: „A szentágostoni Istenországának magas eszmevilágát egy primitív és elég szerencsétlen korban közérthetővé tenni, az uralkodói ideálokat fennén tündököltetni, a barbár népek zsenge keresztény hitét fejlettebb politikai és társadalmi szervezet emlékeibe és maradványaiba plántálni el: ez a IX. század «fejedelmi tükreinek» és «intelmeinek» célja és értelme.”²⁶ A továbbiakban többek között idéz a Smaragdustól, Ionástól, Hincmarustól, Sedulius Scottustól, majd így vonja le a tanulságot: „Az a hang, amely a magyar *Intelmek* prologusában meglegy a korban járatos olvasót, nem a Smaragdus, Jónás vagy Hinkmár öröksége, hanem inkább a méltóságteljes és «distanciált» Seduliusé, akinek hatása szerzőnkre persze közvetlenül ki nem mutatható.”²⁷

Mivel az *Intelmek* létrejöttében Balogh József fontos szerepet tulajdonított a Karoling-kori királytükroknél, főleg Seduliusnak, ennek ellenére hatását szerzőnkre ki nem mutathatónak tartotta, ez a végkövetkeztetése meglepett engem. Ezért mondatról mondatra egybevetettem az *Intelmek* előszavának szövegét a következő Karoling-kori királytükrokkal: Smaragdus *Via regia* (Jámbor Lajosnak, Aquitania

²⁴ BÉKEFI Remig: Szent István király Intelmei. *Századok*, 1901/10. 933–970.

²⁵ BALOGH József: Szent István Intelmeinek forrásai. In: *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. köt. Szerk. SERÉDI Jusztinián. Budapest, MTA, 1938. (a továbbiakban: BALOGH, 1938.) 235–265. – Az *Intelmek* latin szövegének kritikai kiadását, amelynek latin címe *De institutione morum*, szintén BALOGH József adta ki: *Libellus de institutione morum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Iosephus BALOGH. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Volumen II. Budapestini, 1938. 611–627.

²⁶ BALOGH, 1938. 240.

²⁷ Uo. 255.

királyának, 813)²⁸ és Smaragdus *Monitorium* (Nagy Károly egyik unokájának, aki még csak készül az uralkodásra),²⁹ Ionas *De institutione regia* (I. Pipinnek, Aquitania királyának, 831),³⁰ Hincmarus *De regis persona et regio ministerio* (Kopasz Károlynak, 873)³¹ és Sedulius Scottus *Liber de rectoribus Christianis* (II. Lothár számára 855 és 859 között).³²

Összehasonlító (komparatív) vizsgálatom igazolta Balogh József azon feltevését, hogy a Karoling-kori királytükörök hatottak Szent István király *Intelmeire*. Viszont fentebb idézett ezen konklúziója: „Az a hang, amely a magyar Intelmek prologusában megleti a korban járatos olvasót, nem a Smaragdus, Jónás vagy Hinkmár öröksége, hanem inkább a méltóságteljes és «distanciált» Seduliusé, akinek hatása szerzőnkre persze közvetlenül ki nem mutatható” korrekcióra szorul. Szent István *Intelmei* és az említett Karoling-kori királytükörök között ugyanis olyan sok gondolati és szóhasználati párhuzamot találtam, amelyek alapján közvetlen hatás is feltételezhető. Balogh József tehát az *Intelmek* forrásainak kérdésében is felismerte a helyes utat, a komparatív vizsgálatot azonban nem eléggé széles alapon végezte el.³³

Ennek ellenére egyetérttek egykori professzorommal, Horváth Jánossal, aki így értékeli Balogh József *Intelmekkel* kapcsolatos tanulmányait: „A mű körüli homály eloszlatására a legtöbbet Balogh József tette, aki cikkeinek egész sorában foglalkozott az Intelmekkel. Ő jelölte meg a »speculum regium«, királytükör műfaját, amelybe az Intelmek is beletartozik, [...]»³⁴ Horváth János szerint Balogh József helyesen állapította meg az *Intelmek* keletkezésének idejét is: „Ha nem bizonyítható is, mint Deér József gondolja, hogy a mű szerzője maga István király, annyi bizvást

²⁸ Idézem a *Patrologia Latina* szövege alapján: PL 102., 951–970. – Vö. EBERHARDT, Otto: «*Via Regia*». *Der Fürstenspiegel Smaragds von St. Mihiel und seine literarische Gattung*. München, Fink, 1977. (Münstersche Mittelalter-Schriften, 28.)

²⁹ A következő kiadásból idézem: MEYER, Wilhelm: Smaragd's Mahnbüchlein für einen Karolinger. In: *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse aus dem Jahre 1907*. 39–74.

³⁰ A *Patrologia Latina* szövegét idézem: PL 106., 279–306. – Vö. HADOT, P.: Fürstenspiegel. *Reallexicon für Antike und Christentum*, 1972/8. 555–632.

³¹ A *Patrologia Latina* szövegét idézem: PL 125., 833–856. – Vö. NELSON, J. L.: Kingship, Law and Liturgy in the Pontifical Thought of Hincmar of Rheims. *The English Historical Review*, 1977/92. 241–279.

³² A következő kiadás alapján idézem: HELLMANN, Sigmund: *Sedulius Scottus, Liber de rectoribus Christianis*. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1906. (*Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters*, I, 1.)

³³ Vö. ADAMIK Tamás: Szent István király Intelmei prologusának forrásai. *Vallástudományi Szemle*, 2008/1, 111–130. – ADAMIK Tamás: *Latin irodalom az átmeneti korban (9–11. század)*. Budapest, Kalligram, 2020. 269–275.

³⁴ HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, Akadémiai, 1954. (a továbbiakban: HORVÁTH, 1954.) 116.

állítható, hogy megírásában magának a királynak is része lehetett.³⁵ Mivel Imre királyfi még István életében meghalt (1030 táján), elfogadható Balogh Józsefnek az a feltevése, hogy a mű 1013–1015 között keletkezhetett.³⁶ Így ez a mű az első irodalmi alkotás, amely magyar földön keletkezett.³⁷

Horváth Jánosnak ez a megállapítása perdöntő, mert az *Intelme*k latin szövegéről meggyőzően bizonyítja be, hogy a XI. században divatos rímes prózában készült. Stílusvizsgálatának eredményeit ugyanis így összegezi:

„Az *Intelme*k prózai stílusának tüzetes vizsgálatából ugyanis két dolog derül ki: 1. hogy az *egész* mű szövegezése *azonos* fogalmazást mutat, tehát későbbi interpolációról, mint Guoth feltételezi, nem lehet beszélni; 2. mivel a magyarországi gyakorlatban a rímes próza, mint az emelkedett hangú műpróza megnyilvánulási formája elsősorban a XI. században virágzik és a XII. században már sokkal szerényebb alkalmazást nyer, mint az *Intelme*kben tapasztalható, stílus szempontjából sem nagy a valószínűsége annak a feltevésnek – de tartalmi, tárgyi szempontból még kevésbé –, hogy az *Intelme*ket később írták volna.”³⁸

*

Végső összegzésként, úgy vélem, megállapíthatom: Balogh József maradandó, továbbbi kutatásra ösztönző, tudós tanulmányokat hagyott örökül mind a klasszikus római, mind az ókeresztény, mind a középkori latin irodalom tárgykörében.

³⁵ DEÉR József: A szentistváni *Intelme*k kérdéséhez. *Századok*, 1942. 436–437., 439.

³⁶ BALOGH József: Mit tudunk a szentistváni *Intelme*k szerzőjéről. *Magyar Nyelv*, 1931. 159.

³⁷ HORVÁTH, 1954. 117.

³⁸ HORVÁTH, 1954. 117.

HUMANISZTIKUS TUDOMÁNY A VÁLASZÚTON: BALOGH JÓZSEF ÉS A MAGYAR ÓKORTUDOMÁNY

Tasnádi Nagy Andrásnak, a képviselőház elnökének és Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatási miniszternek a meghívására 1943. január 15-én, pénteken Budapestre érkezett Edwin Linkomies, a finn parlament alelnöke,¹ aki néhány hónappal később rövid időre Finnország miniszterelnöke lett.² A klasszika-filológus professzor, aki akkoriban a helsinki egyetem bölcsészettudományi karának dékánja is volt, öt napot töltött Magyarországon. Budapestre érkezett, majd látogatást tett Kolozsváron is.³ Szombaton a parlament delegációs termében előadást tartott a Magyar–Finn Társaság rendezésében a finnek háborújáról a bolsevik Szovjetunió ellen,⁴ majd 19-én, kedden, az Eötvös Collegium nagytermében, a Ménesi úton beszélt a Parthenon Társaság meghívására „A finnek Tacitus Germaniájában” címmel.⁵ Az előadásra azután került sor, hogy a finn vendéget a vallás- és közoktatási miniszter látta vendégül, aki köszöntő beszédében a finn és magyar nép sorsközösségét hangsúlyozta.⁶ A *Pester*

¹ A napilapok szinte ugyanazzal a címmel és ugyanazzal a szöveggel számoltak be Linkomies látogatásáról: A finn parlament alelnökének látogatása. *Függetlenség*, 1943. január 14. 3. – A finn parlament alelnökének látogatása Magyarországon. *Magyar Nemzet*, 1943. január 14. 4. – A finn parlament alelnökének látogatása. *Magyarország*, 1943. január 14. 5. – A finn parlament alelnökének látogatása Magyarországon. *Nemzeti Ujság*, 1943. január 14. 5. – A finn parlament alelnökének látogatása Magyarországon. *Népszava*, 1943. január 14. 4. – A finn parlament alelnökének látogatása Magyarországon. *Pesti Hírlap*, 1943. január 14. 6. – Der Vizepräsident des finnischen Parlaments trifft Freitag in Budapest ein. *Pester Lloyd*, 1943. január 14., 5.

² Edwin Linkomies szerteágazó tudományos és politikai tevékenységéről halála után, 1966-ban a Finn Tudományos Akadémia értesítőjében jelent meg méltató összefoglalás: *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften: Proceedings of the Finnish Academy of Science and Letters*, Verlag der Finnischen Akademie der Wissenschaften, 1966. 94–98.

³ A vasárnapi kolozsvári előadásról így a következő címmel számolt be a kolozsvári *Keleti Ujság*: „Lelkes hallgatóság előtt nagysikerű előadást tartott Kolozsváron Linkomies professzor, a finn országgyűlés alelnöke – Az előkelő finn vendég előadása során viharosan tüntetett a közönség a két testvérnép sorsközössége mellett”. *Keleti Ujság*, 1943. január 19. 3.

⁴ Edwin Linkomies, finn egyetemi tanár ma délután előadást tart Budapesten. *Esti Ujság*, 1943. január 16. 4.

⁵ Linkomies professzor, a finn parlament alelnöke Magyarországon. *Külgügyi Szemle – A Magyar Külgügyi Társaság közlönye*, 1943/2. 165.

⁶ Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatási miniszter finn nyelven köszöntötte Edwin Linkomiest, a finn parlament alelnökét, amelyre a finn vendég magyar nyelvű beszédben válaszolt. Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter a finn–magyar testvériségről. *Néptanítók Lapja*, 1943/3. 94–95.

Lloyd beszámolója szerint a Ménesi úton Szekfü Gyula, a bölcsészkar dékánja is köszöntötte Linkomiest, aki, miután kitért arra, hogy klasszika-filológusként úgy érzi, szent földre lépett, hiszen Magyarországon volt legtovább hivatalos nyelv a latin, a Tacitus írásában szereplő északi népekről beszélt, köztük is kiemelten arról, vajon a római történetíró híres-hírhedt szavai mely népre vonatkoznak.⁷ A mű utolsó fejezetében ugyanis a következőket olvassuk: „A *fennusok* szörnyen vadak és undorítóan szegények: se fegyverük, se lovuk, se hajlékuk; fűvet esznek, a ruhájuk állatbőr, földön hálnak és egyetlen bizodalmuk a nyíl, amelyre vas hiányában csonthegeyet raknak. Vadászatból élnek a férfiak és az asszonyok egyaránt, mert ezek is elkísérik őket mindenhová és részt kérnek a zsákmányból...” és így tovább (Szabó Árpád fordítása).⁸ Bár a latin *Fenni* szó alapján szinte kézenfekvőnek tűnik, hogy a finnekről, illetve a finnek őseiről van szó, Lincomies előadásában amellet a nem újkeletű magyarázat mellett tört lándzsát, hogy a *fennus* népnév ezen a helyen nem a finneket, hanem a lappokat jelöli, mert a finnek abban az időben már magasabb kulturális szinten álltak és addigra már maguk mögött hagyták az újkőkori életformát.⁹ Bár ennek az értelmezésnek az akkoriban a politikai kapcsolatok szintjén is erőtelje-

⁷ Vortrag Professor Edwin Linkomies' über die „Fenni in Tacitus Germania”. *Pester Lloyd*, 1943. január 20. 3–4.

⁸ TACITUS, *Germania*, 46: „Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus: solae in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant. Idemque venatus viros pariter ac feminas alit; passim enim comitantur partemque praedae petunt. Nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur: huc redeunt iuvenes, hoc senum receptaculum. Sed beatius arbitrantur quam ingemere agris, inlaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare: securi adversus homines, securi adversus deos rem difficillimam adsecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset. Magyar fordítása: TACITUS, Cornelius: *Agricola – Germania*. Fordította és magyarázta SZABÓ ÁRPÁD. Budapest, Parthenon, a Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete, 1943. 130. A 131. oldalon, a lap alján található jegyzetnek szövegében Szabó Árpád megjegyzi, hogy „A fennusok a mai finnek ősei.” Megjelent ugyanebben az évben egy másik Germánia-fordítás is. Rózsahegy Zoltán fordításában a Tacitusnál szereplő *fennusokat* szintén a finnek őseinek tekintette. Vö. TACITUS: *Germánia*. Latin eredetiből fordította, az előszót és a jegyzeteket írta RÓZSAHEGYI ZOLTÁN. Budapest, Phönix, 1943.

⁹ „Die einzige ins einzelne gehende Angabe, die sich bei Tacitus in Seiner Beschreibung der Fenni finde, und die kein Wandelmotiv darstelle, sei die Erwähnung der Teilnahm der Frauen an der Jagd. Genau das gleich erwähne aber auch Procopius in seiner Schilderung der Lappen, und zwar werde dieser Umstand ausschließlich nur im Zusammenhang mit den Lappen erwähnt. Da nun Lappen und Finnen bei den Alten oft mit demselben Namen bezeichnet werden und Tacitus offenbar sowohl von den Lappen, als auch von den Finnen, die damals tatsächlich im Gebiet des heutigen Estland und Lettland gelebt haben, gehört habe, habe er diese beiden verschiedenen Elemente mit einander vermischt. Daß es sich hier um ein ganz primitives Volk, also offenkundig nur um die Lappen handeln könne, gehe auch daraus hervor, daß Tacitus diese Völkerschaft unmittelbar vor der Schilderung der hypothetischen halbtierischen Völker erwähne.” Vö. Vortrag Professor Edwin Linkomies' über die „Fenni in Tacitus Germania”. *Pester Lloyd*, 1943. január 20. 4.

sen hangsúlyozott magyar–finn rokonság szempontjából is volt jelentősége, ahogy azt már az ezt a helyet elemző 19. századi magyar szakmunkák is bizonyítják,¹⁰ a problémánál, hogy a *fennus* finn-e vagy lapp, nagyobb jelentősége volt, hogy a középpontban a *Germania* szövege állt, azé a műé, amelyet Christopher G. Krebs a „legveszedelmesebb könyv”-nek („most dangerous book”) nevezett, s amelyben a Harmadik Birodalom ideológiai alapjait látta.¹¹

A háború utáni időszak kétségtelenül legjelentősebb magyar Tacitus-kutatója, Borzsák István is ott volt akkor az Eötvös Collegiumban azon a januári délutánon. Mikor 1954-ben elindult az *Antik Tanulmányok* című folyóirat, az ókortudományi folyóirat kiadásában bekövetkezett háború utáni hiátus miatt voltak néhányan, akikről nekrológban kellett megemlékezni.¹² Borzsák az 1944-ben meghalt Balogh Józsefről tíz évvel később írt búcsúzó, majd, amikor 1995-ben megjelent Balogh Szent Ágoston *Confessiones* című művének reprint kiadása a nekrológ szövegét jelentősen kibővítve és átalakítva fölhasználta az utánnyomás előszavául.¹³ Bár a két szöveg összevetése ékesen példázná azt a cezúrát, amelyet 1989 jelentett, most csak arra érdemes odafigyelni, hogy ellentétben a nekrológgal, ebben a szövegben Borzsák megemlékezett a felidézett előadásról: „Nem sokkal Finnország lerochanása előtt [Balogh József] még alkalmat talált E. Linkomies, a klasszikus-filológus finn miniszterelnök budapesti meghívására és Tacitus-előadásának meghallgatására.”¹⁴ Ez a megjegyzés természetesen beleilleszkedik abba a narratívába, amelyet Borzsák hangsúlyozni akar: Balogh a magyar ókortudományban meghatározó szervező sze-

¹⁰ Vö. *Reguly Antal Hagymányai*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kiadta HUNFALVI Pál. Pest, 1864. 325. HUNFALVI Pál: Az európai ősmivelttség képe. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1871. 455. – Összefoglalóan ld. SULLIVAN, Willam K.: On the influence which the Physical Geography, the Animal and Vegetable Productions, etc., of different regions exert upon the Languages, Mythology, and early Literature of Mankind, with reference to its employment as a test of Ethnological Hypotheses. In: *The Atlantis: a register of literature and science*. conducted by Members of the Catholic University of Ireland. Dublin, London, Fowler–Longman, 1858. vol. I. (No. I.) 57.

¹¹ KREBS, Christopher B.: *A most dangerous book, Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich*. New York–London, W. W. Norton & Company, 2011.

¹² Az első lapszámban a következő elhunyt tudósok nekrológja jelent meg névsorban: Balogh József, Csengery János, Finály Gábor, Graf András, Haeffner Emil, Heinlein István, Horváth Endre, Huszti József, Láng Nándor, Kallós Ede, Mahler Ede, Soltész János, Szidarovszky János és Tomasz Jenő. Baloghon kívül Heinlein Istvánról és Tomasz Jenőről emlékezett meg Borzsák. Ld. *Antik Tanulmányok*, 1954/1. 143–154.

¹³ Borzsák István a tanulmányait közreadó Digma-sorozat harmadik kötetében érthető módon nem a nekrológ, hanem az előző kibővített szövegét jelentette meg: *Balogh József. Augustinus Vallomásainak kétnyelvű reprint-kiadása elé*. In: BORZSÁK István: *Digma III. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Telosz, 1997. (a továbbiakban: BORZSÁK, 1997.) 422–425.

¹⁴ BORZSÁK, 1997. 425.

repet játszott: ő lett „a Parthenon-egyesület szervezője és fáradhatatlan mozgatója, »kétnyelvű klasszikusainak« és tanulmányorozatának szerkesztője”, illetve, ahogy egy másik írásában fogalmaz: többek közt a magyar ókortudomány „szürke eminenciása” és sok egyéb vállalkozás *spiritus rector*-a.¹⁵ Ahogy Borzsák írja: „Amikor a barbárság egyre közelebbről fenyegette az országot, a Parthenon kiadványai és rendezvényei mindig szinte tüntetésszámba mentek a veszélyeztetett emberi jogok, örök emberi értékek és az emberi méltóság érdekében.”¹⁶

Az 1944-ben harmincéves Borzsák István egészen közelről kísérhette nyomon Balogh József működését,¹⁷ aki ekkor már közel két évtizede küzdött a klasszikus vagy más szóval humanisztikus műveltség érdekében. Balogh szerepvállalásának legalább két közvetlen előzménye volt: a Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatási miniszter által 1924-ben elfogadtatott oktatási reform¹⁸ és az a vita, amely a magyar ókortudósok közt bontakozott ki a harmincas években.¹⁹ Az előbbi, az oktatási reform úgy tette föl a kérdést, hogy „szükség van-e a klasszikus nyelvek oktatására valamennyi közoktatási intézményben?”, az ókortudósok kérdése pedig az volt, „nemzeti vagy nemzetközi tudományt kell-e művelniük a magyar filológusoknak?” Balogh az előbbi kérdésben élesen szembehelyezkedett Klebelsberg álláspontjával, aki a humanisztikus (azaz görögöt és latint is tanító) gimnázium átalakításával többségbe juttatta a praktikus tudományok primátusa jegyében fogant reálgimnáziumot. Nézeteit a nemzetgyűlés 1924. március 26-ai ülésén ismertette az oktatási törvény betervezésekor, s bár hangsúlyozta a humanisztikus oktatás fontosságát, elképzelése mégis a következő volt: „A jelenleg fennálló 120 magyar középiskolából meggyőződésem szerint 14-et el kell törölni, úgy hogy 106 középiskolával kell majd számolnunk. Számításom szerint ebből a 106 középiskolából mintegy 20 meg fog maradni humanisztikus gimnáziumnak, 71 átalakul reál-gimnáziummá és 15 lesz

¹⁵ Vö. BORZSÁK István: *Balázs János filológusi kezdetei*. in: BORZSÁK István: *Dragma IV*. Budapest, Telosz, 2000. (a továbbiakban: BORZSÁK, 2000.) 467–470.

¹⁶ Balogh József: *Augustinus Vallomásainak kétnyelvű reprint-kiadása elé*. In: BORZSÁK, 1997. 425.

¹⁷ Érdekes adalékokat árul el arról, hogy milyen tanulmányok írására vette rá Balogh József: Vö. BORZSÁK, 2000. 467.

¹⁸ Erről ld. KUDLACSEK Zsigmond: Klebelsberg Kuno oktatáspolitikája a parlamenti viták tükrében. Az 1924. évi középiskolai törvény vitája. In: *Újragondolt negyedszázad: tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. MIKLÓS Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2010. 89–102. KOZÁK Csaba: Klebelsberg Kunó oktatáspolitikai reformjai. *Training and Practice*, 2016. 31–48, különösen 40–41. A törvény szövege: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92400011.TV&targetdate=&printTitle=1924.+%C3%A9vi+XI.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev> (hozzáférés: 2021. november 2.)

¹⁹ Első összegzése Marót Károly retrospektív tanulmánya: MARÓT Károly: A klasszika-filológia mai állása Magyarországon. *Szellem és élet*, 1943. 51–71.

a reáliskolák száma.”²⁰ Az átalakulás elkezdődött, s Balogh József, aki ebben a klasszikus műveltség oktatásának térvesztését látta, 1927-ben megfogalmazta a „Humanisztikus Gimnázium Híveinek emlékiratát”.²¹ A szöveg élesen bírálta az 1924-es reformot: „Az 1924. évi XI. t.-c.-kel az antihumanizmus megteremtette a reálgimnáziumot, mint vezető nemzet-nevelő intézményt, bevallottan előjogokat biztosítván a modern nyelveken nyugvó oktatásnak és elszakítván a görög és római művelődési tárgyak közt élő szövevényes kapcsolatot. Ezzel a görög hazánkban végleg megsemmisült – legfeljebb ha néhány évig tengődhetik még –, a latin pedig célból és eszméből, eszközzé és üres keretté süllyedt.”²² Továbbá kijelentette: „A magyar humanisztikus oktatás romjai minden kétséget kizáróan maguk alá fogják temetni a hazai középosztály-műveltségnek és ezzel egyetemben tudományosságunknak reményeit is.”²³ Bár Klebelsberg később igyekezett a humanisztikus gimnázium híveit megnyugtani, Balogh továbbra is ellenezte a reformot, aminek bizonyságául számos tanulmányt és cikket jelentetett meg ezzel kapcsolatban többek közt a *Magyar Szemle*-ben is.²⁴

A humanisztikus képzés körüli törvényi polémia azonban még korábbra nyúlik vissza, részben talán a XIX. századi oktatási reformig,²⁵ de egészen biztosan a világháború előttre, amikor Jankovich Béla miniszter próbált közoktatási reformot végre-

²⁰ Gróf KLEBELSBERG Kuno: *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 1927. 426. (A beszéd teljes szövege „A magyar középiskolai reform” címet kapta, vö. KLEBELSBERG, 1927. 410–431.)

²¹ BALOGH József: *A Magyar Humanisztikus Gimnázium Hívei Egyesületének Emlékirata a klasszikus oktatás újjáélesztése tárgyában*. Budapest, Magyar Humanisztikus Gimnázium Híveinek Egyesülete, 1927. (a továbbiakban: BALOGH, 1927.) Az emlékiratok az egyesület szándéka szerint egy bizottság fogalmazta volna meg, amelynek tagja volt Kerényi Károly is.

²² BALOGH, 1927. 4.

²³ Uo.

²⁴ Ehhez a témakörhöz kapcsolódó legfontosabb tanulmányai a következők: BALOGH József: A latin iskola válsága. *Budapesti Hírlap*, 1925. augusztus 2. 11. – Uő: Klasszikus műveltségünk és a keresztény latinság. *Budapesti Szemle*, 1926. 95–107. – Uő: Középiskolai kérdések – az egyetem szemszögéből. *Magyar Szemle*, 1927. 253–263. – Uő: A magyar nép lapja. *Magyar Szemle*, 1928/2. 16–20. – A humanisztikus gimnáziumi ankét. *Magyar Szemle*. 1928. 300–301. (a szerző nélkül megjelent rövid írást minden bizonnyal Balogh József írta és helyezte el a folyóiratban.) – A magyar könyv élete napjainkban. *Magyar Szemle*, 1928/7. 346–355. – Uő: A magyar közönyvtárak. *Magyar Szemle*, 1930. 328–334. – Uő: Iskolarendszerünk anarchiája felé? *Magyar Szemle*, 1932. 340–346. – Uő: Új magyar könyvtárpolitika felé. *Magyar Szemle*, 1932. 163–166. – Uő: Iskolarendszer és szelekció. *Nemzeti Ujság*, 1933. március 25. – Uő: Középiskoláink újabb reformja felé. *Katolikus Szemle*, 1934. 167–169. – Uő: A „szelekció”. *Budapesti Hírlap*, 1934. április 1. 15. – Uő: Nyelvismertek a nemzet életében. *Magyar Szemle*, 1935. 167–172. – Uő: A néma nemzet. *Budapesti Szemle*, 1937. 76–88.

²⁵ Lásd erről BITTER Illés: A középiskolai reform. *Katolikus Szemle*, 1914/2. 113–126.

hajtani,²⁶ s az egyesület ennek a reformnak a megakadályozására alakult olyan elismert tudósok és politikusok részvételével, mint például Apponyi Albert, Berzeviczy Albert, Prohászka Ottokár, Beöthy Zsolt, Békefi Remig.²⁷ Bár a háború akadályozta a zavartalan működést, *Magyar Gimnázium* címmel folyóiratot is adott ki az egyesület. A húszas években új lendületet vett az egyesület működése, Balogh József is ekkoriban kapcsolódott be a munkájába,²⁸ amelynek egyik mérföldköve a már említett emlékirat volt. Az 1927-ben megjelent emlékirathoz kapcsolódóan Balogh József előadást is tartott az egyesület januári közgyűlésén *A magyar intelligencia jövője* címmel.²⁹ Beszéde két lényeges pont körül kristályosodott ki: egyfelől kifejtette, hogy a magyar társadalom mindig is közömbösséget mutatott a humanizmussal szemben, ami alatt ő a klasszikus görög–latin kultúrát értette, s úgy vélte ennek a közömbösségnek a gyümölcse az 1924-es törvény. Másik kardinális állítása szerint a görög–latin oktatás fokozatos megszüntetésével hatalmas veszély fenyegeti a magyar műveltséget, és az abban meghatározó szerepet játszó társadalmi réteget, a magyar középosztályt. Balogh szerint ugyanis nemcsak az európai múlttól szakadunk el, hanem a Nyugat-Európában uralkodó közoktatás-felfogással is szembekerül Magyarország. Ekkor indította el az egyesület azt a kérdőívet, amelynek eredménye lesújtó képet rajzolt a magyar egyetemekre bekerülő hallgatók felkészültségéről.³⁰ A kérdőív eredményeit Balogh ismertette a *Magyar Szemlében*,³¹ de egy rövid cikkében a *Budapesti Hírlapban* is írt róla.³² Ebben fejtette ki azt az álláspontját, hogy az általános szellemi hanyatlásnak forrása az, hogy „a középiskola feladatát nem

²⁶ FELKAI László: A jogalkotó kultuszminiszter, Jankovich Béla. *Magyar Pedagógia*, 2003/1. 105–117., különösen 107–110.

²⁷ A Társaság 1913. december 13-án tartotta meg első, előkészítő ülését. Vö. A humanisztikus gimnázium barátai. *Világ*, 1913. december. 14. 12. A Társaság hivatalos alakuló ülésére fél évvel később, 1914. június 6-án került sor a Magyar Tudományos Akadémián. Vö. (A Magyar Humanisztikus Gimnázium Hiveinek Egyesülete). *Pesti Napló*, 1914. június 5. 17.

²⁸ Balogh 1921. június 11-én publikálta *A latin iskoláért* című rövid írását a *Budapesti Hírlapban*. Ld. 24. lapalji jegyzet.

²⁹ Görög nyelv a reáliskolában. *Magyarság*, 1927. január 30. 18. A cikk szerzője szerint Balogh József „A magyar intelligencia jövője” című előadásában ismertette a magyar társadalomnak a humanizmussal szemben mutatott közömbösségét.”

³⁰ *Az Ujság* című lap tudósítása szerint „Hornýánszky Gyula dr. egyetemi tanár tájékoztatta a közgyűlés résztvevőit a görög nyelvi tanítás kiterjesztése érdekében indított mozgalomról. Hangsúlyozta, hogy a középiskola klasszikuskultúrája a mai állapotban veszendőben van és folytatásában gyökerestül sorvad el egész klasszikus nevelésünk.” Vö. Teljesen elsorvad a görög nyelv a magyar egyetemeken, Görög érettségire akarják kötelezni a reálgimnázium növendékeit. *Az Ujság*, 1927. április 22. 5.

³¹ BALOGH József: Középiskolai kérdések – az egyetem szemszögéből. *Magyar Szemle*, 1927. 253–263.

³² BALOGH József: Ifjúságunk és a tudomány – Egy érdekes ankét –. *Budapesti Hírlap*, 1927. március 27. 4.

teljesíti vagy nem teljesítheti: *nem képesít önálló, logikus, módszeres gondolkodásra*. Ezt a fogyatékoságát mindnyájan a humanisztikus szellem hanyatlásában vélik megtalálni.”

A társaság 1929-ben nevet változtatott, s innentől kezdve *Parthenon – a klasszikus műveltség barátainak egyesülete* néven szerepelt.³³ A június 1-jén tartott közgyűlés után 1930. február 23-án az egyesület újabb közgyűlést tartott, amelyen Berzeviczy Albert és Pekár Gyula helyett Győri Tibor orvosprofesszort, helyettes államtitkárt választotta elnöknek. Ezen az ülésen a felszólalók élesen bírálták a kultuszminisztert és minisztériumát, sőt Kerényi Károly egyenesen a görögoktatás Trianonjának nevezte az 1924-es közoktatási törvényt.³⁴ Borzsák István, aki 1942-ben *Parthenon* címmel írt az egyesület ekkor már közel három évtizedes történetéről,³⁵ a *Magyar Szemlében* megjelent írásában foglalta össze, hogyan küzdött az egyesület, különösen Balogh József, aki számos, a klasszikus nyelvek oktatását támogató, a kultuskormányzat humanisztikus gimnáziumellenes törekvéseit pellengérre állító tanulmányt és cikket közölt, legtöbbször éppen a *Magyar Szemlében*. A *Parthenon* valóban rendkívül fontos szerepet töltött be előadásai és könyvsorozatai révén a klasszikus kultúra ápolásában, amiben szerepet játszott az, amit Borzsák idéz, hogy – amint azt Förster Aurél megjegyezte – „a tb. elnökség, az igazgatóság és a választmány tagjai olyan férfiakból kerültek ki, hogy a névsort [...] aligha tudná bármely más egyesület fajsúlyban felülmúlni”.³⁶

A közoktatási reform elleni küzdelem mellett azonban megindult az erjedés a magyar ókortudományon belül is. Ennek egyik fontos állomása volt a Budapesti Philológiai Társaság közgyűlése, amelyre 1933 januárjában került sor.³⁷ Ezen a gyűlésen hangzott el Moravcsik Gyula „A görög és latin filológia magyar feladatai” című előadása, amely a nemzeti érdekű ókortudomány programadó beszéde volt,³⁸ és folyta-

³³ FALK Zsigmond: Magyar humanisztikus gimnázium. *Ország-Világ*, 1929. június 9. és 16. 123.

³⁴ Vö. Raffay püspök szerint a kultuszminiszter kulturnobizmussal és hipokrizissal vádolja önmagát – Ünnepeles óvás a latin nyelv tanításának megcsönkítése ellen: *Magyarság*, 1930. február 25. 2.

³⁵ BORZSÁK István: Parthenon. *Magyar Szemle*, 1942. (a továbbiakban: BORZSÁK, 1942.) 225–231.

³⁶ Uo. 228.

³⁷ A Társaság 58. közgyűlésre 1933. január 5-én került sor, amelyhez kapcsolódott a Társaság görög és latin kutatóinak első országos értekezlete. Vö. SCHRÖDER Imre: Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaság 1933. évi január 5-én tartott LVIII. rendes közgyűléséről. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1933. (a továbbiakban: SCHRÖDER, 1933. 42.) 41–42.

³⁸ MORAVCSIK Gyula: A görög és latin filológia magyar feladatai. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1933. 8–24. Moravcsik a magyar klasszika-filológia feladatait így foglalta össze: „A magyar célkitűzés mindössze annyit kíván, hogy a hazai görög és latin filológia az ókori kutatás ama területein, melyek a hazai problémákkal nem állnak szerves kapcsolatban, inkább figyelő, receptív álláspontra helyezkedve, produktív erejét a görög és latin kutatás ama köreire összpontosítsa, amelyekből a mi magyar feladataink adódnak.” (22.)

tása volt annak az esszének, amely 1930-ban jelent meg „Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok” címmel.³⁹ Mindez válasz volt Kerényi Károlynak ugyanilyen címmel megjelent tanulmányára,⁴⁰ amelyet megelőzőtt Marót Károly „A klasszika-filológia válsága” című írása. Anélkül, hogy a vita minden lényeges állomását felidéznénk, nagyon leegyszerűsítve csak azt fontos kiemelni, hogy a vitának köszönhetően két markáns irány formálódott a magyar ókortudományban. Az egyik programadója Kerényi Károly volt, aki a klasszika-filológia, illetve az ókortudomány *egyetemességét* hangsúlyozta, míg vele szemben Moravcsik Gyula e tudományszak *nemzeti* feladatait célozta, illetve azt, hogy olyan nemzeti központú ókortudományt kell végezni, amelynek feladatát más nemzet tudósai nem végzik el helyettünk. Kettőjük közt helyezkedett el Marót Károly, aki a kétféle irány összebékítésére törekedett, bár szemléletmódja közelebb állt Kerényiéhez.⁴¹ Moravcsik

³⁹ MORAVCSIK Gyula: Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. *Széphalom*, 1930. 3–14. Tanulmányát ezekkel a tanulságos, s nem kevésbé kritikus mondatokkal zárta: „A görög-latin tanulmányok körének megvannak a maga magyar érdekű területei és problémái, melyek hosszú nemzedékek számára biztosítják az eredményes, európai jelentőségű munka lehetőségeit s amelyek feldolgozása egyben nemzeti kötelességünk. Nemcsak a magyar tudománnyal, hanem magával a klasszika-filológiával szemben is helyrehozhatatlan vétet követnénk el, ha nem elsősorban magyarcélú klasszika-filológiát hirdetnénk és művelnénk. A magyar klasszikus-filológus érezze magát bizonyos tekintetben a magyar szellemi élet története kutatójának, legyen egyszersmind hungarológus.

Ha klasszika-filológiánk szándékos és rövidlátású önkorlátozással csupán az antik múlttal való misztikus egyesülés álmódosásaiba merül s csak az antik temetők őrizetét vállalja magára és az ó-sírhantokon kizöldelő új tenyész, a magyar művelődés hímes virányai idegenek maradnak számára, akkor nem csodálkozhatunk, ha kábulatában a korszellem kész ráteríteni a halotti szemfedőt. Mi a görög-latin tanulmányoktól is elsősorban és főképen magyar célú és magyar érdekű kutató munkát várunk, mert meggyőződésünk szerint ezt nemcsak a „vér szava” kívánja, hanem egy magasabb, magyar szellemiség kiteljesülése is.” (14.)

⁴⁰ KERÉNYI Károly: Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1930. 20–35. Kerényi tézisének részben így foglalja össze: „Klasszika-filológiánk egyik fontos nemzeti funkciója, amelyet kezdettől fogva nem kis vérvesztés árán betölt, hogy egyelőre még bizantinológusokat és újlatinistákat is nevel. Nem azért mondom, hogy egyelőre még, mintha valamikor a jövőben ezeknek nevelése az öncélú klasszika-filológiai tanulmányoktól függetlenül is lehetséges volna, hanem azért, mert a bennünket nemzeti szempontból érdeklő görög és latin szövegek száma véges, kiaknázásuk hamarabb bekövetkezik, mint várnók. [...] Szinte azt mondhatnók: mind e szövegeknek – bizánciaknak és újlatinoknak egyaránt – csak felszíni kiterjedésük van: hiányzik belőlük az a mélység, amely emberi élmények és tanulságok szempontjából kimeríthetetlenül teszi oly tehetséges népek szellemi alkotásait, mint az antik görög és római. (25.) [...] Itt van a nemzeti követelmény klasszika-filológiánkkal szemben: erő kifejtés a legnagyobb mértékben; színvonal-tartás a külföldi helyzethez való viszonyunkban; sőt előretörés a nemzetközi tudományosság területén, egy előkelően tárgyilagos és élet-halálra komoly kutatói szellem lendületével, az előteremthető legtekélyesebb eszközökkel, külső szempontok szerint meg nem szűkített határok közt.” (27.)

⁴¹ Vö. MARÓT Károly: A görög föld istenei. *Széphalom*, 1930. 284–291. Tanulmánya végén így fogalmaz Marót: „Nyilván jól láttuk, hogy egy általános, szintetizáló tendencia évadján a klasszika-filo-

megfogalmazása szerint a nemzeti történelem és művelődés szempontjából fontos szövegek primátust élveznek, s ő ennek a programnak igyekezett is megfelelni, hiszen meghatározó szerepet játszott a magyar bizantinológia létrehozásában, aminek egyik eminens célja éppen a magyar őstörténet szempontjából fontos, a magyarokra vonatkozó bizánci források föltárása volt.⁴² Kerényivel ellentétben nem becsülte le a középkori és humanista korszak íróit és alkotásait, hanem ezeknek a kutatását is elsődleges célként jelölte meg. Balogh József ebben a vitában Moravcsik Gyula mellé állt,⁴³ és ezt mi sem igazolja jobban, mint az a tudományos munka, amelyet a húszas-harmincas években végzett, s amelyben a Moravcsik által megfogalmazott eszmék köszönnek vissza. Balogh kiemelten foglalkozott ugyanis a magyarországi latinság egyik legjelesebb művével, a Szent István-i *Intelmekekkel*,⁴⁴ Szent Gellérttel,⁴⁵ Anonymus *Gesta Hungarorum*jával,⁴⁶ de részt vállalt a német Dornseiffel együtt, Dante *De vulgari eloquentia* című művének német kiadásában is.⁴⁷ Középkor iránti figyelmét megalapozta Szent Ágoston *Confessiones*ének magyar fordítá-

lógának is éppen az antik lélek megközelítése érdekében, okkal-móddal, igenis, igénybe kell vennie a modern ethnográfiát, vallástörténetet, az alkatlélektan tanulságait, de általában minden új, kínáló tudásforrást.” – Még a vita előtt jelent meg egyébként *A klasszika-filológia válsága* című, Kerényivel rokon nézeteket tükröző tanulmánya (Széphalom, 1928. 37–44.) Ebben ezt írja: „Bátran kimondjuk így, hogy ma a klasszika-filológia népszerűségét nemcsak a szociálizmus és materializmus barbársága (ahogy Roethe vallja), de az is veszélyezteti, hogy a klasszikus-filologusok általában még mindig magának a szavakba kivonatolt emberi léleknek, e lélek állapotainak és törvényeinek ismerete nélkül vélik az ókort megismerhetni. Mintha ennek a kornak az embere nem is hús és vér, csak halott gondolat és betű lett volna.” – Tanulságos ugyanakkor Marót tíz évvel később írt tanulmánya, amelyben a Moravcsik és Kerényi nevével jelzett irányzatok fölfogását „magyar célkitűzésű”-nek, illetve „transzcendens”-nek nevezi. Vö. MARÓT Károly: A klasszika-filológia mai állása Magyarországon. *Szellem és élet*, 1943. (a továbbiakban: MARÓT, 1943) 51–71. Tanulmányában Marót Balogh Józsefet fordítóként méltatja (54.), az ekkor még húszas évei végén, harmincas évei elején járó Szabó Árpádot és Borzsák Istvánt Kerényi köréhez sorolja (70–71.).

⁴² MORAVCSIK Gyula: *A magyar történet bizánci forrásai*. A Magyar Történettudomány Kézikönyve sorozat, I. köt., 6/b. füz. Szerk. HÓMAN Bálint. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1934.

⁴³ Ezt jelzi, hogy az említett 1933-as közgyűlésen Balogh „A magyarországi középlatin kutatás feladatai” címmel tartott előadást (vö. SCHRÖDER, 1933. 42.), majd szerkesztője lett a Parthenon-könyvsorozatnak.

⁴⁴ BALOGH József: Szent István, a „békefejedelelem”: adalék az „intelmek” terminológiájához. *Magyar nyelv*, 1927/3–6. 452–461. – Uő: ’Nemzet’ és ’nemzetköziség’ Szent István Intelmeiben. *Irodalomtörténeti közlemények*, 1927/1–2. 1–10. – Uő: Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? *Magyar nyelv*, 1931./5–6. 158–165. – Uő: *Libellus de institutione morum*, Szent István Intelmei. *Scriptores rerum Hungaricum*, II. Budapest, k.n. 1938.

⁴⁵ BALOGH József: *Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”*. Budapest, 1926. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 24.)

⁴⁶ BALOGH József: Miért „Névtelen” Béla király jegyzője? *Magyar nyelv*, 1926/9–10. 305–307.

⁴⁷ DANTE, Alighieri: „Über das Dichten in der Muttersprache”. *De vulgari eloquentia*. Aus dem Lateinischen übers. und erl. von Franz DORNSEIFF – Joseph BALOGH. Darmstadt. Reichl. 1925.

sán⁴⁸ való több évtizedes fáradozása, hiszen a nagy egyházatya révén érthette meg jobban Balogh is a keresztény középkort.

Jól tükrözi egyébként a Kerényi-féle *egyetemes*, és a Moravcsik-féle *nemzeti* közti különbséget a Kerényi által alapított és vezetett *Officina-könyvtár* és a Moravcsik vezetése alatt működő, de valójában Balogh József által szervezett *Parthenon-könyvek* kiadványainak sorozata, illetve az, hogy bár a tanulmányokban ellentétes álláspontra helyezkedtek, valójában mégsem volt a két irányzat között áthidalhatatlan szakadék. Az *Officinában* mindenestre nagyobb hangsúly esett a költészetre, könyveik nagy része költők, esetleg filozófusok művei voltak,⁴⁹ míg a *Parthenon* a prózai művek kiadásában jeleskedett.⁵⁰ A harmincas évek fiatal filológusai közül Szabó Árpád és Borzsák a Parthenon köréhez tartoztak, és Balogh Józsefnek, aki a kiadványokon szerkesztőként szerepel, nyilvánvaló szerepe volt abban, hogy esszéik (például Borzsáktól *A latin nyelv szelleme*),⁵¹ vagy fordításaik (például Szabó Árpád *Germania*-fordítása) megjelenhettek a sorozatban.

Balogh Józsefnek tehát mind oktatáspolitikai, mind kultúrpolitikai-kultúrdiplomáciai, mind szerkesztői, mind tudományos tevékenysége ugyanazokra az alapokra épült. Egyfelől vallotta, hogy képzett magyar középosztály és értelmiség csak a klasszikus tanulmányokban való képzés révén juthat a nyugat-európai színvonalra. Nyugatos orientációja miatt hirdette, hogy a nyugat-európai humanisztikus gimnázium elvéhez és gyakorlatához kell igazodnia a magyar oktatásnak is. A Nyugattal való szoros szellemi érintkezés fenntartásához szükségszerűen hozzátartozott a nyugati szellem jeleseinak meghívása, a velük való folyamatos kapcsolattartás. Így lehetett szervezője annak az 1936-os találkozásnak, amelynek keretében a *Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézete Irodalmi és Művészeti Állandó Bizottsága* ülésezett, s amelyre Thomas Mann meghívását is éppen Balogh intézte – meglehetősen politikai ellenszélben –,⁵² és ezért hívhatta meg ő Edwin Linkomiest 1943-ban. A finn

⁴⁸ *Szent Ágoston vallomásai*. Ford. és magyarázta BALOGH József. Budapest, Parthenon. 1943.

⁴⁹ Az *Officina*-sorozatban a következő antik szövegek jelentek meg bilingvis kiadásban: OVIDIUS: *Amores*; Kallimachos *Himnuszai*, Catullus *költeményei*, Horatius *Noster*, *Énekek éneke*, Homéroszi *himnuszok*, Hérakleitos *Múzsái* vagy a *Természetről*, Pásztori Magyar *Vergilius*, *Latin költők*, etc. Érdekes módon Babits Mihály *Amor Sanctus* című himnuszantológiája az *Officina*-sorozatban jelent meg, míg Szophoklész *Oidipusz király* című tragédiájának magyar fordítása a Parthenon sorozatában.

⁵⁰ A Parthenonnak több sorozata is volt. A *Parthenon kétnyelvű klasszikusai* című sorozat mellett létező sorozat volt a *Parthenon-tanulmányok* és a *Parthenon-füzetek*.

⁵¹ BORZSÁK István: *A latin nyelv szelleme*. Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda-Parthenon a Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete, 1942.

⁵² GÁL István: *Thomas Mann három ismeretlen levele, 1936-os budapesti látogatásának előkészületeiről*. *Népszabadság*, 1974. február 3. 7. (Vasárnapi melléklet)

parlament alelnökének a Parthenon egyesületbe való meghívása egyetlen fókuszba sűríti Balogh József szerteágazó tevékenységét.⁵³ *Humanisztikus*, hiszen a vendég ókortudós. *Egyetemes*, hiszen a tárgy Tacitus *Germaniája*. *Nemzeti*, hiszen a vendég a testvéri finn nemzet tagja, aki a finn és magyar etnogenezis szempontjából is fontos szöveget eleméz. Ugyanakkor erőteljesen *politikai és közéleti* is Balogh egyszerre nyugatos és antibolsevik politikai hitvallásának megfelelően: az idézett szöveg a szövetséges Németország egyik szent szövege, a *Germania*, s aki értelmezi, a Szovjet-Oroszország szorításában vergődő finn testvérnép egyik képviselője.

⁵³ Máig fontos áttekintésnek számítanak a következő tanulmányok: KABDEBÓ Lóránt: A költő és egy szerkesztő (Babits Mihály és Balogh József kapcsolata). In: *Mint különös hírmondó. Tanulmányok és dokumentumok Babits Mihályról*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1983. 185–209. – Cz. FARKAS Mária: Balogh József, a szerkesztő. *Hungarológiai évkönyv*, 2004. 107–115. – FRANK Tibor: A patrisztikától a politikáig: Balogh József (1893–1944). In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs. (Monumenta Historica Budapestinensia, 14. kötet) Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2004. 391–405.

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 10–12, 20
Adamik Tamás 183–191
Ady Endre 42, 47, 48, 63, 68
Ágoston, Szent 159, 161, 164–169, 177–179, 186–189, 194, 195, 200, 201
Álgya Pap Sándor 85
Ambrosius ld. Ambrus, Szent
Ambrus, Szent 159, 182, 187
Andorka Rudolf 154, 155
András, I., magyar király 69
Andrássy Gyula, gr., ifj. 62
Angyal Béla 84
Anka László 102
Anonymus 200
Antal István 137
Apponyi Albert, gr. 13, 98, 99, 102, 103, 105, 106, 137, 197
Apponyi Albertné 62
Arany János 63, 179, 180
Augustinus ld. Ágoston, Szent
Aurelius 184, 185
Bába Szilvia 71
Babits Mihály 47, 48, 64, 182, 201, 202
Bacon, Francis 164
Bailey, Roderick 151
Bajáki Ferenc 79
Bajcsy-Zsilinszky Endre 37, 95, 144, 145
Bajza József 142, 143, 145
Bakos József 49
Balázs Béla 49, 51–55, 57–59, 64, 68, 79
Balázs János 195
Baldwin, Stanley 96, 112
Balla Antal 175
Balogh Ármin 169
Balogh József 25, 26, 123, 148, 150, 151, 153, 155, 156, 161, 169, 171, 175–178, 183–192, 194–198, 200–202
Bandholtz, Harry Hill 181
Bándi Gyula 75
Bánffy Miklós, gr. 15, 17, 62, 91, 149
Baranyai Lipót 153
Barcza György 112
Bárdossy László 163
Barkert, Ernest, Sir 174
Barszenkov, Alekszandr 96
Bartha Richárd 92
Bartók Béla 49
Báthory István 129
Bauer Herbert ld. Balázs Béla
Becker, Carl Heinrich 30
Bedő Mór 54
Békássy Gyöngyi 57, 61
Békefi Remig 189, 197
Béla, I., magyar király 69
Belitska Sándor 16
Belkovec, Larisza 86
Belkovec, Szergej 86
Belouszov, Rem 88
Bencsik Gábor 9
Benedek Károly 74
Benedek, Szent 179, 180
Beneš, Edvard 73, 149
Beöthy Zsolt 197
Berecz Sándor 85
Berger, Susanne 150
Bergson, Henri 55
Berinkey Dénes Ottó 67
Berlász Jenő 50

- Bernolák Nándor 16
Bernstein, Eduard 73
Berzeviczy Albert 197, 198
Berzeviczy Gergely 102
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 46, 129
Bethlen István, gr. 9, 10, 12–19, 21–31, 33–39, 41–46, 56, 60, 65–68, 73, 75, 76, 82–85, 89, 91, 92, 94–98, 103–105, 108, 109, 111–113, 115, 116, 118, 119, 122–125, 133, 134, 144–156, 161–163, 169, 174
Bethlen Margit, grófné 44
Bettelheim Ernő 79
Birstein, Vadim 150
Bitter Illés 196
Bleyer Jakab 138
Bloch, Ernst 49, 51, 53
Bokányi Dezső 79
Bokarjov, Jurij 87
Bollók János 188
Borbándi Gyula 74, 153
Boroviczeny Aladár 10–12
Borsányi György 78
Borzsák István 169, 183, 188, 194, 195, 198, 200, 201
Bóta Ernő 76
Bourbon-Pármái Zita 100
Böhm Vilmos 72
Bölöny József 9, 10, 12, 13, 16, 17
Briand, Aristide 137
Brodovszkij, Sztjefan 93
Bródy Béla 118
Brooks, Greg 159, 160
Broucek, Peter 11
Bryce, James, Lord 164, 182
Buchinger Manó 72
Bud János 85, 110
Buday Mária 170
Buza Barna 76
Búzás József 90
Caesar, Julius 184
Capa, Robert 71
Catullus, Gaius Valerius 179, 183–186, 201
Chaplin, Charlie 77
Chorin Ferenc 163
Cicero, Marcus Tullius 185
Clemenceau, Georges 136
Cloșca, Ion Oargă 129
Congdon, Lee 75
Coudenhove-Kalergi, Richard 137
Creel, George 164, 174
Cz. Farkas Mária 202
Cziffra György 71
Csengery Antal 40
Csengery János 194
Csicserin, Georgij 87
Csikós-Nagy Béla 116
Csisztov, A. V. 110
Csubarjan, Alekszandr 87
d'Aurillac, Gerbert 168
d'Harcourt, Robert, gr. 174
Dániel Arnold 72
Dante, Alighieri 166, 177, 200
Darányi Kálmán 35
Daruváry Géza 98, 99, 103, 104
Darvas József 41
Davidson, Basil 151, 152
Dawes, Charles 115
Deák Ferenc 41, 139, 140, 176
Deér József 39, 190, 191
Demeter Tamás 165, 166, 168, 178
Dénes Iván Zoltán 40, 43, 44
Devecseri Gábor 183
Domanovszky Sándor 25

- Domány Gyula 98, 99, 102, 103, 107, 109
Don Quijote 51
Dornseiff, Franz 166, 177, 200
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 55
Dreiser, Theodore 77
Dreyfus, Alfred 76
Drócsa Izabella 75
Duce Id. Mussolini
Dulles, Allen 153
Eberhardt, Otto 190
Eckhardt Sándor 34, 180
Eckhardt Tibor 77, 78, 95, 163
Emich Gusztáv 97
Eötvös József, br. 25, 28, 40, 139, 142
Erdei Ferenc 41, 42
Erdei Gyöngyi 177, 202
Erdődy Tamás, gr. 10
Euripidész 159
Ézsaiás próféta 159
Fábri Anna 51
Falk Zsigmond 198
Farkas Gyula 25
Farkas Mihály 80
Fazekas Sándor 72
Fehér András 34
Felkai László 197
Fényes László 72
Fenyo, Mario D. 175
Fenyő Miksa 98–101, 103–105, 109, 155
Ferdinandy Mihály 135
Fermi, Laura 71
Festetich György, hg. 163
Fichte, Johann Gottlieb 57
Fiedler, Rezső 79
Finály Gábor 194
Fink, Carole 87
Fodor Gábor 22
Fogarasi Béla 79
Földes György 33
Förster Aurél 198
Frank Tibor 38, 39, 71, 150, 161–182, 202
Friedrich István 61, 95
Frumkin, Mojszej 110
Furius, Marcus 184, 185
Fülep Lajos 64
Fülöp Mihály 91
Fülöp, Szent 159
Gaál Gábor 141, 142
Gábor Andor 75, 79
Gál Ágnes 182
Gál István 170, 201
Gali Máté 33–46
Garami Ernő 72, 76
Garbai Sándor 72
Gavrilov, Alexander K. 159
Gellért, Szent 164, 166, 167, 178, 200
Geöcze Sarolta 59
Gerevich Tibor 25, 31
Gergely Jenő 91
Goethe, Johann Wolfgang von 63
Gogolák Lajos 25, 36, 38, 148, 153
Gombocz Zoltán 123
Gömbös Gyula 42, 65, 84, 95
Görgey István 85
Graf András 194
Gragger Róbert 31
Gratz Gusztáv 35, 42, 97–100, 103, 106, 107, 109, 123, 138–143
Gubicza Tibor 85
Gulácsy Irén 61
Gulyás László 91
Gunst Péter 90, 115, 116
Guoth Kálmán 191
Gyalókay Jenő 123

- Gyergyai Albert 170, 171
Győri Tibor 198
Gyurgyák János 46
H. Balázs Éva 170, 171, 178
Habsburg Ottó 78
Habsburg-család 172
Habsburg-dinasztia 128
Habsburg-Lotaringiai József Ágost 84, 101
Habsburg-Lotaringiai Károly 9–11, 15, 100, 102
Habsburg-Lotaringiai Rudolf 180
Hadik János 98, 99, 101, 103, 105–110, 120
Hadot, Pierre 190
Haeffler István 102
Haeffner Emil 194
Hafner Zoltán 153
Hajdu Tibor 60, 72, 75, 76
Hajnal István 70
Hajós (Hirsch) Zsigmond 54
Hajós Edit 54, 55
Halmai Elemér 102
Hamburger Jenő 79
Harnack, Adolf von 164, 168, 178, 180
Hatos Pál 60
Hatvany Lajos 72, 75
Haubrich József 79
Havas László 188
Havelock, Eric A. 165, 168, 169
Hegedüs Gyula 39
Hegedüs Lóránt 16, 170
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 57
Hegyeshalmy Lajos 16
Heinlein István 194
Hekler Antal 31
Hellmann, Sigmund 190
Hephaestion 160
Hérakleitos 201
Herczeg Ferenc 123, 146
Hincmarus ld. Hinkmár
Hinkmár 189, 190
Hippolütosz, Thészeusz athéni király fia 159
Hitler, Adolf 42, 45, 79, 112
Hlinka, Andrej 140
Hoare, Samuel 154
Hock János 73
Hóman Bálint 25, 30, 32, 39, 123, 174, 200
Homérosz 201
Horatius 201
Horea-Cloșca [Hora-Kloska] ld. Cloșca, Ion Oargă
Horel, Catherine 9
Hornyánszky Gyula 197
Horthy Miklós 9–11, 13–15, 17, 21, 45, 64, 65, 71–73, 77, 79, 91–94, 111, 112, 117, 149, 150, 154, 195
Horváth Endre 194
Horváth Imre 44
Horváth István Károly 185
Horváth János 42, 190, 191
Hubai László 9, 10, 12, 13, 16, 17, 33
Hubay Miklós 153, 171
Hunfalvi Pál 194
Hunyadi Mátyás 39
Huszár Tibor 39
Husztai József 19, 27, 194
Illyés Gyula 169, 170
Imre királyfi 191
Imrédy Béla 121, 163, 174
Ionas ld. Jónás
István, I. (Szent), magyar király 45, 121, 127, 128, 133, 139, 164, 167, 168, 179, 180, 182, 183, 188–191, 200

- Jancsó Benedek 37, 123
 Jankovich Béla 22, 196, 197
 Jankovics József 153
 Janku, Avram 129
 Jászi Oszkár 56, 64–66, 72–77, 144
 Jónás 189, 190
 Joó András 5, 148–156
 József Ferenc királyi herceg 172
 József fhg. ld. Habsburg-Lotaringiai
 József Ágost
 József, II., magyar király 63
 Juhász Gyula 91, 151, 171, 175
 Juhász Nagy Sándor 76
 Jungerth Mihály ld. Jungerth-Arnóthy
 Mihály
 Jungerth-Arnóthy Mihály 92, 93, 112,
 119
 Kabdebó Lóránt 171, 202
 Kádár János 31
 Kádár Lynn Katalin 77
 Kaffka Margit 48, 63
 Kálásnyikov úr 44
 Kállay Miklós 148–150, 152, 154, 155
 Kállay Tibor 85
 Kallimakhosz 201
 Kallós Ede 194
 Kantarowitz, Gertrud 53
 Kánya Kálmán 92–94, 112, 155
 Károly, I. (Nagy) 168, 190
 Károly, II. (Kopasz) 190
 Károly, IV. ld. Habsburg-Lotaringiai
 Károly
 Károlyi Gyula, gr. 13
 Károlyi Mihály, gr. 12, 23, 55–57,
 59–61, 67, 72, 73, 75–77
 Károlyi Mihályné Andrássy Katinka,
 grófnő 62
 Kelen Jolán 79
 Kelen József 79
 Kellner György 78
 Kellogg, Frank B. 137
 Kende János 33
 Kenéz Béla 89, 123
 Kenyeres Ágnes 183
 Kerényi Károly 196, 198–201
 Keresztury Dezső 178
 Kéri Pál 72
 Kertész André 71
 Kispál Anne 159
 Klebelsberg Kuno 19, 21–32, 85, 125,
 126, 128, 144, 149, 195, 196
 Knox, Bernard 159
 Koffler Károly 101
 Kollarits Krisztina 59
 Kolontári Attila 91, 94, 97
 Koncz Lajos 32
 Korányi Frigyes, br. 163
 Korda testvérek 71
 Kornfeld Mór, br. 43, 122, 123, 144,
 153, 163, 169–171, 173–176
 Kornis Gyula 30–32, 123, 163, 165, 169
 Kóródi Sándor 89
 Kosáry Domokos 36
 Kossuth Lajos 69, 70, 80
 Kovács Imre 42
 Kozák Csaba 195
 Kozma (Lázár) Miklós 12, 15, 38
 Krebs, Christopher G. 194
 Kresztyinszkij, Nyikolaj 87
 Kristó Gyula 188
 Krofta, Kamil 73
 Kudlacsek Zsigmond 195
 Kulesov, Szergej 96
 Kun Béla 24, 57, 60, 66, 67, 78, 79
 Kunfi Zsigmond 72
 Kühár Flóris 186

- L. Nagy Zsuzsa 80, 81
Lackó Miklós 43
Lacretelle, Jacques de 174
Lajos, I. (Jámbor) 189
Lampe, Alekszej 93, 94
Landler Jenő 79
Láng Boldizsár 150
Láng Nándor 194
Lange, Christian L. 73
Lázár György 44
Lehár Antal, br. 11
Lehar, Anton von ld. Lehár Antal
Lendvai István 95
Lengyel András 47, 54, 57, 64
Lengyel Gyula 79
Lengyel József 79
Lengyel László 102
Lenin, Vlagyimir Iljics 75
Leopold Antal 123
Lesbia 185
Lesznai Anna 48
Linder Béla 56, 73, 76
Linkomies, Edwin 192–194, 201
Litván György 64, 71, 74–76
Litvinov, Makszim 87, 93
Lloyd George, David 136
Londonderry, Chales Stewart, Lord 163
Lorsy Ernő 72
Lothár, II. 190
Lukács György 49, 51, 53–55, 57, 58, 64, 66, 79, 108
Macartney, Carlile Aylmer 153
MacDonald, Ramsay 96
Mackensen, Hans Georg 111
Madách Imre 63
Madarassy-Beck Gyula, br. 146
Madarassy-Beck Marcell, br. 163
Madarász Emil 79
Madzsar József 72
Magyary Géza 123
Magyary Zoltán 31
Mahler Ede 194
Makkai Béla 22
Mályusz Elemér 77
Maniu Gyula 149
Maniu, Iuliu ld. Maniu Gyula
Mann, Thomas 49, 201
Markója Csilla 47, 48, 66
Marót Károly 195, 199, 200
Masaryk, Thomas 74
Mayer János 16, 85
McLuhant, Marshall 166
Meszerics Tamás 152
Meyer, Wilhelm 190
Mikes Ármin, gr. 67
Mikes János, gr. 10
Miklós Béla, dálnoki 43
Miklós Péter 195
Milotay István 19, 24, 141, 142
Miskolczy Ambrus 37, 44, 48, 62, 63, 66
Mocsáry Lajos 139
Molnár Ferenc 62
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 44
Monostori Imre 44
Montgomery, John F. 164, 174
Moravcsik Gyula 198–201
Muravjova, Ljudmila 86
Mussolini, Benito 111, 124, 126, 133, 134, 137, 145, 152, 171
Nagy András 90
Nagy Balázs 150, 177, 202
Nagy Ferenc 43, 44
Nagy Imre 80
Nagy Sándor, makedón király 160
Nagy Vince 76
Nagy Zsejke 46

- Nagyatádi Szabó István 16, 17, 95
 Nelson, J. L. 190
 Neumann János 71
 Neumer Katalin 166
 Nincic, Momcilo 73
 Nisbet, R. G. M. 165
 Nóvé Béla 25, 38, 148, 153
 Nyíri, J. C. 166
 Ong, Walter J. 165
 Orlando, Vittorio Emanuele 136
 Ormos Mária 12, 175
 Ottlik György 153, 163
 Ottlik László 121–147
 Ottó, III., császár 168
 Ovidius 201
 Paál Vince 100
 Paget, John 182
 Pálóczi-Horváth György 151, 152, 154
 Pamlényi Ervin 148
 Pap László 109
 Parádi József 117
 Passuth László 169, 170, 173, 176
 Pátzay Pál 49
 Pátzay Pálné 49–52, 56
 Peidl Gyula 72
 Pekár Gyula 198
 Pelényi János 162, 175
 Perényi Zsigmond 66
 Péter, Szent 55
 Peterecz Zoltán 153
 Pethő Sándor 39
 Petrovics Elek 123
 Phaidra, Thészeusz athéni király felesége 159
 Piahanau, Aliaksandr 72
 Pipin, I. 190
 Platón 55, 168, 169
 Plautus, Titus Maccius 185
 Plotinos 188
 Pogány József 79
 Pók Attila 69–81
 Polányi Károly 72
 Pongrácz József 186
 Powell, Jonathan 166
 Pribicsevics, Szvetozár 140
 Pritz Pál 10, 47–68, 76, 91, 94, 99
 Prohászka Ottokár 197
 Prónay György 84
 Ráday Gedeon, gr. 16
 Radisics Elemér 136
 Radvánszky Antal 153, 154
 Raffay Sándor, ev. püspök 198
 Rákóczi Ferenc, II. 69, 70, 80, 129
 Rákos Ferenc 79
 Rákosi Mátyás 79, 80
 Rakovszkij, Hrisztyian 98, 99, 108
 Rakovszky Iván 35
 Ránki György 148
 Rassay Károly 81, 85, 112
 Rauch, Levin, br. 143
 Ravasz László 123
 Rédei József 72
 Reguly Antal 194
 Reményi Lajos 113, 115
 Reményi-Schneller Lajos 163
 Révai József 40, 41, 80
 Ripka Ferenc 84
 Ritoók Emma 47–68
 Ritoók Zsigmond 49, 53, 59
 Rohan, Karl Anton, hg. 137
 Romsics Ignác 9, 14, 15, 17, 23, 26, 27, 33, 34, 39, 43, 60, 67, 83–85, 93, 95, 112, 133–135, 149, 156, 161
 Rónai Zoltán 72
 Roosevelt, Franklin D. 78, 164
 Rossi, Corrado 111

- Rothermere, Harold Sidney, Lord 130, 133, 135, 141
Rózsahegyi Zoltán 193
Rudas Béla 79
Rudas László 79
Rupert Rezső 76
Saád József 121–147
Saenger, Paul 165
Sakmyster, Thomas 9
Sallustius, Caius Crispus 168
Sándor Pál 98, 99, 102, 103, 109
Sásdi Sándor 85
Schlamadingerné Hamvassy Anna 54, 58
Schlett István 89
Schneider, Fedor 180
Schrecker Károly 151, 152
Schröder Imre 198, 200
Schubert, Franz 137
Schütz Antal 186
Schwarczwölder Ádám 155
Scitovszky Tibor 163
Scotus Viator ld. Seton-Watson, Robert W.
Sebestyén Péter 170
Sebők László 19
Sedulius Scottus 189, 190
Seidler Ernő 79
Serédi Jusztinián 189
Seres Attila 82–120
Seton-Watson, Robert W. 161, 162, 180
Sevillai Isidorus 189
Sigray Antal, gr. 11
Simmel, Georg 55
Simontsits Elemér 97
Simonyi-Semadam Sándor 9, 13, 19
Sinclair, Upton 77
Singer Sándor 64
Sipos József 27
Sipos Péter 91, 112
Siskin, Valerij 88, 112
Smaragdus 189, 190
Sogenov, Aszlanbek 88
Soltész János 194
Soós István 77
Spengler, Oswald 135
Spinoza, Baruch 164
Standeisky Éva 40–42
Staud Géza 43
Steier Lajos 37
Suba János 117
Sullivan, William K. 194
Surányi Róbert 96
Szabados Sándor 79
Szabó Árpád 193, 200, 201
Szabó Attila 19
Szabó Dezső 144
Szabó Ervin 49, 61
Szabó Éva 44
Szabó Lőrinc 63
Szabó Zoltán 43
Szakály Sándor 5 9–18
Szalai Miklós 62
Szalay László 40
Szamosvölgyi Gábor 143, 145
Szántó Béláné 79
Szász Zsombor 37
Széchenyi Ágnes 171
Széchenyi István, gr. 34, 36, 38, 41, 46, 146
Széchényi László, gr. 162
Szegedy-Maszák Aladár 151, 155, 171
Székely György 150, 177, 202
Szekfü Gyula 25, 33–46, 69, 77, 122, 133, 144, 148, 151, 153–156, 193
Szende Pál 72–74, 76
Szent-Györgyi Albert 71, 151, 152

- Szentiványi József 84
Szidarovszky János 194
Szilágyi Adrienn 22
Szilárd Leó 71
Szinyei Merse Jenő 192
Szophoklész 201
Szőke Domonkos 34–36
Szöllősy Lajos 170
Szöllősy Lajosné 170
Szöllősy Klára 170
Szörényi László 153
Sztálin, Joszif Visszarionovics 43, 44
Szterényi József, br. 144
Szűcs László 44, 112
Szüllő Géza 84
Tacitus 192–194, 202
Takács László 192–202
Tasnádi Kovács József 27
Tasnádi Nagy András 192
Teleki Pál, gr. 9–15, 19, 27, 77, 100, 121, 135–138, 148, 151, 153
Teller Ede 71
Thészeusz, athéni király 159
Thienemann Tivadar 31, 32
Thököly Imre 129
Tisza István, gr. 17, 22, 23, 36, 33, 37, 42, 65, 139, 142
Tolsztoj, Lev 185
Tomasz Jenő 194
Tormay Cécile 33, 50, 53, 57, 59, 60, 66
Tost Gyula 176
Tóth László 171, 178
Toynbee, Arnold 174
Török Bálint 43, 44
Trefort Ágoston 25
Turbucz Dávid 9
Tyler, Royall 153, 155
Ujváry Gábor 19–32, 39, 77, 155
Ulain Ferenc 95
Ullein-Reviczky Antal 150, 155
Ullein-Reviczky Antalné 150
Ullein-Reviczky Lovice Mária 150
Usener, Hermann 185
Vágó Béla 79
Vahramejev, Alekszandr 96
Vaida-Voevod, Alexandru ld. Vajda Sándor
Vajda Sándor 140
Vámbery Rusztem 78
Várdy Béla 78
Várdy Huszár Ágnes 78
Varga István 41
Varga Jenő 79
Vári Rezső 165, 169, 170
Városi István 186
Váry Albert 54
Vas Zoltán 80
Vásárhelyi Ferenc 82, 83, 85, 112
Vass József 16, 21, 83–85, 186
Vazul 69
Vdovin, Alekszandr 96
Veér Imre 76
Veesenmayer, Edmund 148, 149
Vergilius 201
Vészi József 75
Vezér Erzsébet 48
Victorinus, Marius 187
Viczián István 95
Vidor Gyula 102
Vinogradov, Vlagyimir 87
Vix, Fernand 67, 134
Vörös Boldizsár 48, 49
Vrangel, Pjotr 93, 94
Vulfszon 110
Walko Lajos 99–101, 103, 117, 119, 120
Wallenberg, Raoul 150

Weiss Fülöp 163	Wodianer Rudolf 91, 92
Weiss Manfréd 123	Wolff Károly 95
Weiss-dinasztia 169	Wolfner József 64
Wekerle Sándor 101	Woodman, Tony 166
Welles, Sumner 78	Zápolya/Szapolyai-dinasztia 43
Werbőczy István 44, 139	Zichy János 95
Wilson, Thomas Woodrow 136	Zinovjev, Grigorij 96, 100, 103
Winckler István 89	Zita királyné ld. Bourbon-Pármai Zita
Windelband, Wilhelm 55	Zsámbovszkyné Fricskovszky Ágnes
Winn Livingstone, Richard, Sir 174	116

*A Magyar Napló Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének, valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten

